

162359

T.C.
GAZI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRKİYE'NİN
DIŞ ÖDEMELER DENGESİ
SORUNLARI (1970-1979)
(DOKTORA TEZİ)

M. TÛBA ONGUN

ANKARA
Nisan 1986

İ Ç İ N D E K İ L E R

GİRİŞ 1

BİRİNCİ KESİM

DIŞ DENGE SORUNU ve 1970-1979 DÖNEMİNDE
DÜNYA EKONOMİSİNDEKİ GELİŞMELER

BİRİNCİ BÖLÜM

DIŞ ÖDEMELER DENGESİ TEORİSİ.	6-57
I. DIŞ ÖDEMELER DENGESİ SORUNLARININ GÜNCEL ÖNEMİ	6
II. DIŞ DENGE.	8
A. Denge Kavramı ve Dış Ödemeler	8
B. Dış Ödemeler Dengesi Kavramları	10
1. Kısmî Dış Denge Kavramları	10
2. Genel Dış Denge Kavramları	12
III. DIŞ ÖDEMELER DENGESİ TABLOSUNUN DEĞERLENDİRİLMESİ ve EKSİKLERİ	17
IV. DIŞ DENGESİZLİĞİN KAYNAKLARI	19
V. BÜYÜMEYİ SINIRLANDIRAN BİR UNSUR OLARAK DÖVİZ AÇIĞI.	25
VI. DIŞ DENKLEŞME KONUSUNDAKİ TEORİK YAKLAŞIMLAR	28
A. Tarihçe	28
B. Parasal Yaklaşımlar	31
1. Klâsik Teori	31
2. Çağdaş Parasal Yaklaşım.	33

C. Keynesci Yaklaşımlar	36
1. Gelir Değişimi Yaklaşımı.	36
2. Esneklikler Yaklaşımı	40
3. Gelir Massetme Yaklaşımı.	42
4. İktisat Politikası Yaklaşımları (Meade ve Mundell Modelleri).	45
VII. DIŞ DENGİ KONUSUNDAKİ TEORİK YAKLAŞIMLARIN GENEL BİR DEĞERLENDİRMESİ	50

İKİNCİ BÖLÜM

1970-1979 DÖNEMİNDE DÜNYA EKONOMİSİ ve DIŞ DENGESİZLİKLERİN GELİŞİMİ.	58-108
I. DÜNYA EKONOMİK BUHRANI.	58
II. EKONOMİK BUHRANIN BAŞLICA UNSURLARI	60
A. Uluslararası Para Sisteminde Buhran.	60
B. Dünya Çapında Enflasyon.	69
C. Hızlı Büyüme Dönemine Son Veren Durgunluk.	74
D. Enerji Sorunu ve Gelişimi.	79
III. PETROL İTHALÂTÇISI GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERİN DIŞ ÖDEMELER DENGESİ SORUNLARI (1970-1979).	87
A. Buhranın Dış Ödeme Sorunları Üzerindeki Etkileri	87
1. Petrol Faturasındaki Artış.	87
2. Temel Madde Sorunu ve Dış Ticaret Hadleri	89
3. Yeni Korumacılık.	91
4. Dış Kaynak ve Dış Borç Sorunu	94
IV. PETROL İTHALÂTÇISI GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERİN BUHRAN KARŞISINDA İZLEDİĞİ POLİTİKALAR.	96
V. İSTİKRAR POLİTİKALARINDA YENİ IMF YAKLAŞIMI	104

İKİNCİ KESİM

1970-1979 DÖNEMİNDE TÜRKİYE EKONOMİSİNDE
DIŞ DENGE SORUNLARININ
GELİŞİM SÜRECİ

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1970-73: DÖVİZ DARBOĞAZINDAN REZERV BOLLUĞUNA.	109-178
I. 1970 ÖNCESİNDE TÜRKİYE'NİN DIŞ ÖDEMELER DENGESİNİ BELİRLEYEN ETKENLER	109
A. Planlı Dönemin Öngördüğü İthal İkamesine Dayalı Sanayileşme Stratejisi.	109
B. Kambiyo Denetimi Rejimi.	115
1. Kambiyo Rejiminin Evrimi ve Ana Özellikleri	115
2. Döviz Kuru Politikası	118
C. Dış Ticaret Rejimi	124
1. İthal Rejiminin Esasları.	124
2. Koruyucu Dış Ticaret Politikası Araçları.	126
a. Tarifeler ve Tarife Benzeri Önlemler	126
b. Kotalar.	129
c. İthal Yasakları.	131
3. İhraç Rejiminin Esasları.	133
4. İhracatı Teşvik Önlemleri	135
II. DIŞ TİCARETİN EKONOMİDEKİ YERİ ve YAPISAL ÖZELLİKLERİ	137
III. DEVALÜASYON ÖNCESİ DIŞ DENGE SORUNLARI.	143
A. Dış Ticaret Dengesi Açığı ve Gelişimi.	143
B. Cari İşlemler Dengesi Açığının 1970 Öncesindeki Gelişimi	145
C. Dış Kaynaklardan Finansman: Sermaye Transferleri ve Yapısı	148

IV. 1970 DEVALÜASYONU	152
A. Devalüasyon Öncesi Dış Ödeme Güçlükleri	152
B. Devalüasyon Paketinin İçeriği	154
1. Yeni Döviz Kuru ve Yeni Dış Ticaret Rejimi	154
2. Maliye ve Para Politikası Önlemleri.	159
V. DEVALÜASYONUN DIŞ DENGE ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ (1970-73)	160
A. Dış Ticaret Açığının Büyümesi	160
B. Cari İşlemler Dengesinin İşçi Dövizlerindeki Artışa Bağlı Olarak Fazla Vermesi	171
C. Dış Borçlanma	173
D. Dış Denge Sorununun Gelişiminin Genel Değerlendirmesi (1970-1973)	175

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EKONOMİK BUHRANIN ERTELENDİĞİ 1974-1976 DÖNEMİNDE DIŞ ÖDEMELER DENGESİ SORUNLARININ GELİŞİMİ.	180-231
I. 1974-1976 DÖNEMİ TÜRKİYE EKONOMİSİNİN GELİŞME SÜRECİNE GENEL BİR BAKIŞ	180
II. DIŞ ÖDEMELER DENGESİ SORUNLARININ YAPISAL NEDENLERİ.	182
A. Üretimin İthalâta Bağlılığı	182
B. Üretimde Küçük Ölçek Sorunu ve Maliyet Yapısı Üzerindeki Etkileri.	187
C. Gümrük Tarifelerinin Sağladığı Koruma ve Maliyetler Üzerindeki Etkisi.	190
D. Enflasyon Koşullarında Uygulanan Sabit Kur Politikası.	192
III. DIŞ ÖDEMELER DENGESİ SORUNLARININ KONJONKTÜREL NEDENLERİ.	203

A. Petrol Zammının Dolaysız Etkisi.	203
B. Petrol Zammının Dolaylı Etkileri	206
1. Gelişmiş Ülkelerin Sanayi Mamulleri Fiyatlarındaki Artışlar	206
2. İşçi Göçüne Getirilen Kısıtlamaların Etkisi.	208
3. AET ile İlişkilerden Kaynaklanan Sorunlar.	209
C. Diğer Etkenler	214
IV. DIŞ ÖDEME SORUNLARININ AĞIRLAŞMASI KARŞISINDA BAŞVURULAN POLİTİKALAR.	215
A. Rezervlerin Kullanılması	215
B. Kısa Vadeli Borçlanma.	219
1. Borçluluk Düzeyi ve Borç Yapısındaki Gelişmeler.	219
2. Döviz Çevrilebilir Mevduat (DÇM) Uygulaması.	222
V. BÜYÜYEN CARİ İŞLEMLER DENGESİ AÇIĞININ ANALİZİ.	226
A. Dış Ticaret Dengesindeki Gelişmeler.	226
B. Görünmeyen İşlemler Dengesindeki Gelişmeler.	230

BEŞİNCİ BÖLÜM

DÖVİZ-İTHALÂT-ÜRETİM DARBOĞAZI	232-275
I. ENFLASYONİST BUHRANIN GELİŞİMİ.	232
II. ENFLASYONİST BUHRANIN TEMELİNDEKİ ETKENLER.	233
A. Kaynak Dengesizlikleri	233
B. Parasal Dengesizlikler	237
C. Döviz Darboğazı.	239
III. İSTİKRAR PROGRAMLARI ve UYGULAMALARI.	243
A. 24 Nisan 1978 Stand-by Düzenlemesi ve İstikrar Programı.	243

B. 19 Temmuz 1979 Stand-by Düzenlemesi ve İstikrar Programı	248
IV. DIŞ BORÇ KRİZİ ve ÇÖZÜM ÇABALARI	254
A. Dış Borç Yapısı ve Yükündeki Değişmeler	254
B. Borç Yönetimi Politikası ve Borç Krizi.	258
C. Borç Ertelemeleri	262
V. DIŞ TİCARET DENGESİNDEKİ GELİŞMELERİN ANALİZİ.	266
A. İthalâtın Gelişimi ve Yapısı.	266
B. Kazanılmış İthalât Kapasitesindeki Değişmeler.	269
C. Dış Ticaret Dengesinde Fiyat Değişmelerinin Etkisi.	272
SONUÇ.	276
EK: 1.	280
BİBLİYOGRAFYA.	281

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AET	Avrupa Ekonomik Topluluğu
AİTİA	Ankara İktisadi Ticari İlimler Akademisi
BBYKP	Birinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı
CİD	Cari İşlemler Dengesi
DBYKP	Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Plânı
DİE	Devlet İstatistik Enstitüsü
DPT	Devlet Plânlama Teşkilâtı
EDK	Efektif Döviz Kuru
FDİ	Fiyat Düzeyine İndirgenmiş
GATT	Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GOÜ	Gelişmekte Olan Ülkeler
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
İBYKP	İkinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı
IMF	Uluslararası Para Fonu
NDK	Nominal Döviz Kuru
SAP	Satınalma Gücü Paritesi
TCMB	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
UN	Birleşmiş Milletler
UNCTAD	Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
ÜBYKP	Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Plânı
Vol.	Cilt

GİRİŞ

Dış ödemeler dengesi sorunları, özellikle ikinci Dünya Savaşı ertesinden beri, Türkiye ekonomisinin gelişmesinin önündeki en önemli engellerden birini oluşturmuştur. Savaş sonrasında yaşanan ve 1958, 1970 ve 1980 yıllarında doruğuna ulaşan üç büyük buhranın ortak ve belirgin özelliklerinin, döviz darboğazı ve enflasyon olması söz konusu olgunun kanıtlarıdır.

Bu ortak özellikler dışında kuşkusuz üç buhran dönemini birbirinden ayıran birçok nokta bulunmaktadır. Ülkenin ulaşmış olduğu gelişmişlik düzeyindeki farklılık bunlardan biridir. Dış (uluslararası) ve iç konjonktürden kaynaklanan ve buhranların gelişim sürecini belirleyen etkenler bunların bir başkasıdır. Ancak ayrılık noktaları, her üç buhranın da temelinde yapısal nedenlerin bulunduğu gerçeğini ortadan kaldırmamaktadır. Üç buhranın temelinde yatan yapısal nedenler arasında büyük benzerlik olduğu gibi, buhranın yarattığı sorunlara çözüm getirmek amacıyla 1958, 1970 ve 1978'de yürürlüğe konan iktisat politikaları arasında da özde önemli bir farklılık görülmektedir. Söz konusu politikalar, buhranın yarattığı dengesizliklerin giderilmesi için başvurulan geleneksel istikrar programlarından oluşmaktadır. Bunların ortak özelliği, dış dengesizlikleri, gelir ve/veya fiyat dengesizliklerinden kaynaklanan kısa vadeli sorunlar olarak algılaması ve çözümü başta döviz kuru ayarlamaları olmak üzere deflasyonist para ve maliye politikalarında aramasıdır. 1980 sonrasında ise uluslararası finans çevrelerine egemen olmaya başlayan yaklaşımla birlikte, sorunların kısa vadeli olmadığı görüşü ağırlık kazanmış ve bu iktisat politikası araçlarına, ekonominin piyasa kurallarına kesin bir biçimde uydurulmasını ve dışa açılmasını sağlamaya yönelik parasal, mali, ticari ve bürokratik reformlar ilâve edilmiştir.

Bu çalışma Türkiye'nin dış ödemeler dengesi sorunlarını üç dönemde incelemektedir. Birinci dönem 1970-1973 yılları arasını kapsamaktadır. 1970'in başlangıç yılı olarak seçilmesinin çeşitli nedenleri vardır. Herşeyden önce 1970, Plânlı Kalkınma döneminde ortaya çıkan ilk buhran yılıdır. 1970'de belirgin hale gelen dış ödeme güçlüklerine ve enflasyona çözüm bulmak için 10 Ağustos 1970 devalüasyon paketi yürürlüğe konmuştur. 1970 devalüasyonunu izleyen ve 1974 yılına kadar süren yaklaşık 3,5 yıllık dönem, dış ödemeler dengesinin sürekli bir düzelme gösterdiği yıllardır.

1974 Birinci Petrol Şokuyla birlikte Türkiye'nin dış ödemeler dengesinin hızla bozulduğu ve ülkenin derin bir döviz darboğazına girdiği görülür. Gerçekte 1980'e uzanan bu buhran, iki alt dönemde incelenebilir. Bunlardan ilki 1974-1976 dönemidir ve ayırddedici özelliği, buhranın etkilerinin duyulmasını önleyecek her ekonomik önleme başvurulduğu ve dolayısıyla buhranın ertelendiği yıllar olmasıdır. 1974-76 döneminde dış ödemeler dengesi sorunları, kısa vadeli çözümlerle hissettirilmemeye çalışılmıştır.

İnceleme konumuz olan son dönem 1977-1979 yıllarını kapsamaktadır. 24 Ocak 1980 Ekonomik Kararlarıyla noktalanın bu evre, Türkiye ekonomisinde iç ve dış dengesizliklerin olağanüstü boyutlara ulaşması ve döviz darboğazının etkilerinin olanca ağırlığıyla duyulmasıyla karakterize edilir. Buhran 1978 ve 1979 İstikrar Paketleriyle aşılmaya çalışılmış, ancak bunda başarı sağlanamamıştır.

Bu çalışma, yukarıda çizilen sınırlar içinde, Türkiye'nin dış ödemeler dengesi sorunlarının oluşum ve gelişimini ele almakta ve söz konusu sorunların hem yapısal hem de konjonktürel boyutlarına açıklık getirmeyi ve yapısal boyutlarının önemini ve belirleyici niteliğini açıklamayı amaçlamaktadır. Dış dengesizliklerin giderilmesi için başvurulın önlemlerin geçerliliğinin ve uygulamadaki başarısının, yapısal ve konjonktürel anlamda değerlendirilmesi de, yukarıda belirtilen amaca bağlı olarak gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, dış ödemeler dengesine ilişkin başlıca kavram ve tanımlar üzerinde durulmakta, dış dengesizliklerin oluşumu ve bunların giderilmesiyle ilgili teorik yaklaşımlar ele alınmaktadır. İkinci bölüm 1970-79 döneminde dünya ekonomisinde yeralan başlıca konjonktürel gelişmeleri ve bunların etkilerini incelemektedir. Söz konusu gelişmelerin Türkiye ekonomisi ve Türkiye'nin dış ödemeler dengesi üzerindeki etkileri, bunların ayrı bir bölümde incelenmesini gerekli kılmıştır.

Üçüncü bölümde, 1970-73 döneminde Türkiye'nin dış ödemeler dengesi sorunları irdelenmek istenmiştir. Bu gerçekleştirilmeye çalışılırken önce ödemeler dengesini biçimlendiren ekonomik temel ve izlenen ekonomi politikalarının analizine yer verilmiştir. Dördüncü Bölüm, Birinci Petrol Şokuyla başlayan ve 1977 yılına kadar uzanan buhranın ertelenme evresinde, dış ödemeler dengesi sorunlarını ele almaktadır. Nihayet son bölüm, buhranın döviz-ithalât-üretim darboğazı biçiminde somutlaşan ve etkilerini olanca ağırlığıyla duyurduğu 1977-79 yılları arasını incelemektedir.

Çalışmada genel olarak kronolojik sıraya bağlı kalınmış, ancak zaman zaman bu sıradan ayrılınmıştır. Örneğin DÇM uygulaması 1967'de başlatıldığı halde, 1975 sonrasında büyük önem kazandığı için Üçüncü Bölümde değil, 1974-77 Dönemini konu alan Dördüncü Bölümde incelenmiştir. Aynı şekilde 1970 devalüasyonu ile 1973 yılı arasında gerçekleştirilen kur ayarlamaları, söz konusu ayarlamaların 1974-76 döneminde yaygınlık ve süreklilik kazanması nedeniyle Üçüncü Bölüm yerine Dördüncü Bölümde ele alınmıştır. Bu yola konuların bütünlüğünü korumak amacıyla başvurulmuştur.

Çalışma 1980 sonrasını kapsamamaktadır. Bunun ana nedeni, 24 Ocak 1980 İstikrar Programı'nın yürürlüğe konmasıyla birlikte uygulanan iktisat politikasına egemen olan yaklaşımın, birçok alanda oldukça yeni sayılabilecek düzenlemeleri beraberinde getirmesidir.

Dış ticaretten bankacılığa kadar çok çeşitli alanları etkisine alan ve Aralık 1983 kararlarıyla yeni boyutlar

kazanan bu düzenlemelerle, Türkiye ekonomisindeki gelişmeler kadar, Türkiye'nin dış ödemeler dengesi sorunları da, 1980'-den günümüze uzanan dönemi başlı başına geniş bir inceleme konusu haline getirmiştir. 24 Ocak Programı'nın ayırdeci niteliğinden kaynaklanan bu özelliklere dünya konjonktüründeki değişiklikler de ilâve edilebilir. Örneğin Birinci Petrol Şoku'nun etkilerinden 1976 sonrasında kurtulmaya başlayan gelişmiş Batılı ülkeler, ikinci Petrol Şoku'nun etkisiyle 1980-82 yılları arasında yeni bir durgunluğun içine girmiştir. Söz konusu yıllar dünya ticaretinde daralma eğilimlerinin yine belirlediği ve Üçüncü Dünya'nın petrol ithalâtçılarının başta dış borç olmak üzere ödemeler dengesi sorunlarının önem kazandığı bir dönemdir.

1970-1979 döneminde Türkiye ekonomisi kadar bunun önemli bir parçasını oluşturan dış ödemeler dengesi sorunlarının geçirdiği evrim de çok zengin deneylerle doludur. Bu deneylerin etraflı bir analizinin, Türkiye'nin 1980 sonrasında izlemesi gereken politikalara da ışık tutabileceği kanısındayız.

B İ R İ N C İ K E S İ M

DİŞ DENGİ SORUNU

VE

1970-1979 DÖNEMİNDE

DÜNYA EKONOMİSİNDEKİ GELİŞMELER

BİRİNCİ BÖLÜM

DIŞ ÖDEMELER DENGESİ TEORİSİ

I. DIŞ ÖDEMELER DENGESİ SORUNLARININ GÜNCEL ÖNEMİ

Uluslararası ekonomik ilişkilerin gösterdiği hızlı gelişme yüzyılın ikinci yarısının en belirgin özelliklerinden birini oluşturmaktadır. Uluslararası mal, sermaye ve hizmet akımlarındaki genişlemede ifadesini bulan bu gelişme, ulusal ekonomiler açısından önemli sonuçlar yaratmıştır. Bu sonuçların ilki, ülkelerin ekonomik bakımdan kendi kendilerine yeterli olabilmelerinin eskiye oranla daha da güçleşmesi ve ulusal ekonomiler arasındaki karşılıklı bağımlılığın ileri düzeylere ulaşmasıdır. İkinci sonuç, dış ekonomik ilişkilerin ulusal ekonomi içindeki payının ve rolünün artmasıyla, dışsal faktörlerin ülke ekonomileri üzerindeki etkilerinin, daha yoğun ve derin bir biçimde duyulmasıdır. Bu ikinci sonuca bağlı olarak ülkelerin izleyecekleri iktisat politikalarının başarı şansını sınırlayan önemli bir unsurun ortaya çıktığını ve iktisat politikalarının başarısı için uluslararası işbirliği gereğinin önem kazandığını da söyleyebiliriz.

Ülkelerin ekonomik yaşamında dış dünya ile ekonomik ilişkilerin artmasından kaynaklanan sorunlar, dış dengesizliklerin de ekonomik gündemin en üst sıralarına yükselmesine neden olmuştur. Söz konusu olguya bağlı olarak iktisat literatüründe, dış ödemeler dengesi sorunları ve ödemeler dengesi politikasına ilişkin teorik ve ampirik çalışmalarda belirgin bir artış gözlenmektedir. Yukarıdaki gözleme dayanarak ödemeler dengesi konusunun Klâsik iktisat'ın doğuşundan bu yana hiçbir dönemde olmadığı kadar ilgi gördüğünü söylemek mümkündür.

Bu olgu sanayileşme çabası içinde bulunan gelişmekte olan ülkeler (GOÜ) açısından daha da büyük bir öneme sa-

hiptir. Kronik ve büyüyen ödemeler dengesi açıkları, bu ülkelerin gelişmeleri önündeki başlıca engellerden birini oluşturduğu gibi, dış açıkların vardığı boyutlar söz konusu ülke ekonomilerinin işlerliğini kaybetme tehlikesinin doğmasına da neden olabilmektedir. Güncel duruma ilişkin bazı temel tesbitlerin bu olguyu daha iyi aydınlatacağı kanısındayız.

Petrol ihracatçılarının da dahil olduğu GOÜ'in, 1970 yılında 9.8 milyar dolar düzeyinde bulunan cari işlemler dengesi (CİD) açığı 1982'de 65.6 milyar dolara çıkmıştır, bu rakamın 1983 yılına ilişkin tahmini değeriye 46.1 milyar dolardır⁽¹⁾. Özellikle gelişmiş ekonomilerdeki canlanmaya dayanarak ulaşılan, dünya ekonomik buhranının atlatıldığı yarısına, GOÜ açısından bakıldığında katılmak henüz güçtür. GOÜ'de ekonomik durum duyarlılığını korumaktadır ve 1980-85 döneminde GSYİH'da gerçekleşen büyümenin 1973-80 arasındaki büyümenin yarısının biraz üstünde olması bunun bir göstergesidir⁽²⁾. GOÜ'in orta ve uzun vadeli borçlarından kaynaklanan servis ödemelerinin mal ve hizmet ihracatına oranının 1970'de %13.7 iken 1983'de %20.1'e çıkması da⁽³⁾ aynı olgunun bir başka yüzünü oluşturmaktadır. Yukarıdaki tesbitler GOÜ açısından dış denge sorununun artan önemi ve dış dengesizlikle genel ekonomik performans arasındaki yakın ilişki hakkında fikir edinmemize yardımcı olmaktadır.

Dış denge dediğimizde, "bir ülkenin uluslararası ödemelerindeki dengeyi"⁽⁴⁾ kastettiğimizi belirtirsek, dış dengesizlik kavramıyla da neyi ifade etmek istediğimiz daha iyi anlaşılır. Dolayısıyla dış dengesizlik de bir ülkenin uluslararası ödemelerinden kaynaklanan ve nicel büyüklüğü bir ülkenin dış ödemeler dengesi tablosundan izlenebilen açık ya da fazladır.

(1) The World Bank, *Annual Report 1984*, s.38, Table 2.4.

(2) Francis X, Colaço, "International Capital Flows and Economic Development", *Finance and Development* September 1985, Volume 22, No.3, s.6.

(3) The World Bank, *op.cit.*, s.39, Table 2.5.

(4) James Meade, "The Meaning of Internal Balance", *The Economic Journal* September 1978, s.424.

Dış dengesizliğin bir dış açık ya da fazlanın ürünü olabilmesine karşın, bu iki nedene bağlı olarak gerçekleşen dengesizliklerin yarattığı ekonomik sorunlar, eşit öneme sahip değildir. Ödemeler dengesindeki bir fazla, etkinlik derecesi ekonominin istihdam düzeyi ve üretim kapasitesindeki genişleme imkanınca belirlenen enflasyonist baskılara yol açabilir. Ancak bu baskıları, ithalât hacmini artırmak gibi yollarla nötralize etmek zor değildir. Ödemeler dengesi açıklarının giderilmesi ise, ülkenin mal ve hizmet ihracatından sağlanan gelirlerinin artırılmasını yani ödeme kapasitesinin yükseltilmesini ve/veya ithalâta bağımlılığın azaltılmasını öngörür.

Her iki hedefe ulaşılması da, iktisat politikalarında köklü düzenlemeleri içeren ve kısa dönemde sonuç vermesi her zaman mümkün olmayan önlemlerin alınmasını gerektirir. Dolayısıyla günümüzde dış dengesizliklerden kaynaklanan sorunların temelinde, genellikle dış açıkların yattığını belirtmek doğru olur.

Buraya kadar dış dengesizliğin ekonomik önemi ve anlamını genel çizgileriyle ele almaya çalıştık. Ancak konunun daha iyi anlaşılması kavramsal düzeyde netleşmeyi gerektirdiğinden, dış denge sorununu ödemeler dengesi bağlamında incelemeye çalışacağız.

II. DIŞ DENGE

A. Denge Kavramı ve Dış Ödemeler

Denge kavramı iktisat teorisinde önemli bir yere sahip olup farklı alanlarda kullanılmaktadır. Genel olarak denge kavramı, karşıt güçler arasında bir denklik durumunun varlığı biçiminde tanımlanabilir⁽⁵⁾.

Birbirine karşıt güçlerin denkliği, dışsal bir müdahale olmaksızın ve böyle bir müdahale gerçekleşinceye kadar,

(5) Delbert A. Snider, *Introduction to International Economics*, Sixth Ed., Homewood Illinois: R.D. Irwin Inc., 1975, s.284.

sistem içinde yer alan güçler arasındaki ilişkilerde, bir değişiklik eğiliminin ortaya çıkmasına izin vermez, bu anlamda, dengeyi sağlayan güçler arasındaki ilişki, dengenin devamlılığını da sağlar⁽⁶⁾.

İktisatta fiyat, alıcıların bir maldan satın almak istedikleri miktarı, satıcıların satmak istedikleri miktara eşitliyorsa, o piyasada denge vardır⁽⁷⁾.

Dış ödemeler dengesinde denge, planlanan otonom borçlu (ödeme) işlemlerinin, planlanan otonom alacaklı (gelir) işlemlerine eşit olması durumunda mevcuttur. Aksi durumda ise dengesizlik söz konusudur. Plânlanan otonom borçlu işlemler toplamı, plânlanan otonom alacaklı işlemler toplamını aşıyorsa dış açık; plânlanan otonom alacaklı işlemler toplamı, plânlanan otonom borçlu işlemler toplamını aşıyorsa dış fazla vardır⁽⁸⁾. Buna göre dış dengesizlik planlanan dış gelir ve ödemeler arasındaki farktan doğan bir olgudur.

Yukarıdaki dış dengesizlik (dış açık ve fazla) kavramlarından hareketle; net denkleştirici işlemlerin varlığının dış ödemeler dengesinde bir dengesizliğin belirtisi olduğu söylenebilir: Net denkleştirici alacak işlemleri otonom borçların otonom alacakları aştığının, yani bir dış açığın, net denkleştirici borçlu işlemleri ise otonom alacakların otonom borçları aştığının yani bir dış fazlanın göstergesidir⁽⁹⁾.

Genel tanımıyla otonom işlemler; cari işlemler, sermaye hareketleri ve tek-yanlı transferler hesaplarından oluştuğuna göre, bir dış açık ya da fazla, bu hesaplar toplamında görünen ve denkleştirici işlemlere kaydedilen işlemler yoluyla, değeri nötralize edilen bir dış dengesizlik ürünüdür.

(6) ibid.

(7) Miltiades Chackoliades, *International Monetary Theory and Policy*, Tokyo: Mc Graw Hill Kogakusha Ltd., 1978, s.54.

(8) Snider, op.cit., s.285.

(9) ibid.

B. Dış Ödemeler Dengesi Kavramları

1. Kısmî Dış Denge Kavramları

Dış ticaret dengesi bize bir ülkenin mal alışverişinin sonucunu verir. Mal ihracatı ile mal ithalatı arasındaki farkın parasal değer olarak ifadesidir.

Ödemeler dengesi muhasebesine göre ihracat hesabı daima alacak, ithalat hesabı ise borçlu kayıtlarından oluşur. ihracatın ithalatı aşması durumunda ülkenin dış ticaret dengesi fazla, ithalatın ihracatı aşması durumundaysa açık veriyordur. Dış ticaret genellikle ülkelerin dış ekonomik ilişkileri içinde en önemli yeri tuttuğundan dış ticaret dengesi de büyük ekonomik değere sahip bir göstergedir.

Cari işlemler dengesi bize, bir ülkenin mal ve hizmet ihracatından elde ettiği kazançlarla, mal ve hizmet ithali için yapmakla yükümlü olduğu ödemeler arasındaki farkı (açık ya da fazla) verir. Cari işlemler dengesi, dış ticaret dengesi ile görünmeyen kalemler dengelerinin toplamından elde edilir.

Dış ödemeler dengesi ana hesaplarının en önemlisi olan cari işlemler hesabının açık ya da fazlalarını gösteren cari işlemler dengesi, özellikle GOÜ ekonomileri açısından kritik bir kavramdır. GOÜ için, büyüme sürecinde cari işlemler dengesi açıklarının "olağan" borçlanmayla karşılanabilecek düzeyde tutulması, dış ticaretten büyümeye gelen olumlu etkilerin maksimizasyonu, olumsuz etkilerin de minimizasyonu kadar önemlidir. Çünkü, büyümeyi sınırlandıran bir öge olan döviz geliri, iç kaynakları oluşturan tasarruflarla birlikte ele alınmalıdır ⁽¹⁰⁾.

Dış ticaret ve cari işlemler dengelerinin sermaye hareketleriyle yakından ilişkisi vardır. Yurtdışına sermaye transferi önemli boyutlara varan ve sermaye ihracatçısı ola-

(10) Gülten Kazgan, *Ekonomide Dışa Açık Büyüme*, 1.b., Bilimsel Sorunlar Dizisi, İstanbul: Altın Kitaplar Yay., 1985, s.57.

rak adlandırabileceğimiz ülkelerin dış ticaretlerinin genellikle fazla verdiği görülür. Bu fazlalar kısmen sermaye ihracının dolaysız bir sonucudur. Ülke dışına yapılan yatırımlarda yerli maddeler ve teçhizat kullanılır, bu da ihracatı teşvik eder⁽¹¹⁾.

Dış ticaret ve cari işlemler dengeleri sürekli açık veren ülkeler, bu açıkları sermaye transferleriyle kapatma yoluna giderler. Ancak sermaye transferleri de bu açıkları artırıcı etki yaratabilir. Bunun nedeni, özel dolaysız yabancı sermayenin gerçekleştirdiği yatırımların; hammadde, aramalı ve sermaye malları ithalâtının büyümesine yol açması ve ayrıca dış yardım biçimini alan sermaye transferlerinin de bağlı yardım türünde olmasıdır⁽¹²⁾.

Kısmî dış denge kavramlarının üçüncüsü sermaye hesabı dengesidir. Söz konusu hesaba, hangi sermaye transferi türlerinin girdiği ödemeler dengesi tiplerine göre farklılık göstermektedir.

Sermaye hareketleri dengesinin kronik olarak açık vermesi, bir ülkenin sermaye ihracatçısı, fazla vermesi ise sermaye ithalatçısı olduğunu gösterir. Sermaye hareketleri ile mal ve hizmet ticareti arasındaki ilişkide sermaye girişinin ithalâtı finanse edici özelliğine daha önce değinilmişti. İlerde sermaye hareketleri ile harcamalar, ulusal gelir ve iktisat politikası arasındaki ilişki de açıklanmaya çalışılacaktır.

Günümüzde, GOÜ'in sermaye hareketleri dengelerinin genellikle fazla verdiği izlenmektedir. Buna karşılık bazı sanayileşmiş ülkelerde bu hesabın verdiği açığın boyutları önemli dış dengesizlik sorunlarının kaynağını oluşturabilmektedir. ABD dış ödemeler dengesinin 1960'larda karşılaştığı kronik açıklar bu duruma örnektir. Sözü geçen dönemde, ABD dış ticaret ve hatta cari işlemler dengesinin fazla ver-

(11) Mordechei Kreinin, *International Economics-A Policy Approach*, USA: Harcourt B.Jovanovich Inc., 1971, s.17.

(12) *ibid.*, ss.16-18.

mesine karşın, Vietnam savaşından, çoğunlukla askeri amaçlı yardımlardan ve Avrupa'ya yönelik özel dolaysız yatırımlardan kaynaklanan tek-yanlı transferler ve sermaye hesabı açıkları, hem ABD ekonomisini hem de uluslararası para sistemini tehdit eden bir özellik haline gelmiştir.

Kısmî denge kavramlarının üçüncüsü tek-yanlı transferler dengesidir. Ülkeye hediye, bağış, hibe biçiminde giren değerler, ülke dışına çıkanlar tutarını aşıyorsa tek-yanlı transferler fazla, aksi halde açık verir. Bazı uygulamalarda tek-yanlı transferler cari işlemler dengesi içerisinde bazen da ayrı bir ana hesap grubu olarak gösterilmektedir.

2. Genel Dış Denge Kavramları

Daha önce de görmüş olduğumuz gibi ödemeler dengesinin otonom ve denkleştirici kalemlerinden oluşan genel borçlu ve alacaklılar tutarı daima birbirine eşittir. Bu mantıksal sonuç aşağıdaki özdeşlik biçiminde ifade edilebilir⁽¹³⁾:

$$(X-M)+U+LTC+STC+A_g+E \approx 0$$

Özdeşlikte yer alan notasyonun anlamı ise şöyledir:

X = mal ve hizmet ihracatı

M = mal ve hizmet ithalâtı

U = yabancılardan sağlanan tekyanlı transferler
eksi yabancılara yapılan tek yanlı transferler

LTC = uzun vadeli sermaye akımı (net)

STC = kısa vadeli sermaye akımı (net)

A_g = altın, IMF'deki rezerv birimi ve konvertibl
dövizlerdeki net değişim

E = hata ve noksanlar

Genel dış denge tanımlarının belki de en önemlisi olan temel denge 1940'ların sonlarında kullanılmış olup, 1961'de yeniden uygulama alanı bulan bir kavramdır⁽¹⁴⁾. Bu kavramın

(13) Chackoliades, op.cit., s.60.

(14) ibid.

dış denge tanımına göre, tüm mal ve hizmet hareketleri ile, uzun-vadeli sermaye transferleri ve tek-yanlı transferler otonom, kısa-vadeli sermaye transferleri ise denkleştirici işlem kabul edilmektedir. Temel denge (B_b) aşağıdaki formülle gösterilebilir⁽¹⁵⁾:

$$B_b = (X-M)+U+LTC \equiv -(STC+A_g+E)$$

Temel denge tanımından hareket edersek, $B_b = 0$ olduğu noktada denge mevcuttur, $B_b < 0$ olduğunda temel denge açık, $B_b > 0$ olduğunda ise fazla vermektedir.

Cooper, temel dengenin, dış ödemeler dengesindeki uzun vadeli yapısal eğilimleri yansıttığını, çünkü bu tanımın kısa-vadeli sermaye hareketleri ile, büyük ölçüde kayıtlara geçmemiş kısa-vadeli sermaye hareketlerinden kaynaklanan değişmelerin oluşturduğu hata ve noksanları dışarıda bıraktığını, bu son iki kalemin ise kalıcı özellikte olmayan işlemler olduğunu öne sürmektedir⁽¹⁶⁾.

Gerçekten de temel denge, genellikle geçici karakterde ve yönü sık sık değişikliklere uğrayan kısa vadeli sermaye hareketlerine yer vermediği için, bir ülkenin dış ödemeler dengesindeki zaaf ya da gücü gösteren güvenilir bir dış denge tanımıdır.

Dış ödemeler dengesinin genel dış denge tanımlarından ikincisi olan resmi rezervler dengesi kavramında, cari işlemlerin, uzun vadeli sermaye hareketlerinin ve tek-yanlı transferlerin tümü ile yalnız kısa vadeli özel sermaye transferleri otonom işlemler kabul edilmektedir. Resmi nitelikteki kısa vadeli sermaye akımları ise denkleştirici işlemler olarak ele alınmaktadır.

Resmi rezervler dengesi tanımı da 1960'lı yıllarda ABD dış ödemeler dengesi açıklarının büyük ve kronik bir karakter kazanması üzerine, bu olgunun nedenlerinin analizi çabalarının ürünüdür⁽¹⁷⁾. 1960'ların ikinci yarısında uygu-

(15) ibid.

(16) Richard Cooper, "The Balance of Payments in Review", *Journal of Political Economy*, August 1966.

(17) Chackoliades, op.cit., s.64.

lama alanı bulan tanımın formülü⁽¹⁸⁾:

$$B = (X-M) + U + LTC + STC_A + STC_{fp} + E \equiv -(STC_{fo} - A_g)$$

dir.

Görüldüğü gibi bu formülde STC iki kısma ayrılmaktadır. Birinci kısım A ülkesi kısa vadeli sermaye hareketlerinden (STC_A) oluşmaktadır. İkinci kısım ise yabancı likid sermaye hareketlerindeki (STC_f) değişiklikleri göstermektedir. Bunun alt bölümleri de, kısa vadeli özel yabancı sermaye (STC_{fp}) ve kısa vadeli resmi yabancı sermayedir (STC_{fo}). Net hata ve noksan da otonom kalem sayılmıştır.

Resmi rezervler dengesi tanımının temelindeki varsayımlara göre, resmi yabancı kuruluşlarca gerçekleştirilen kısa vadeli sermaye hareketleri spekülâtif değildir. Bu hareketler dış ödemelerin finansmanına yöneliktir, dolayısıyla denkleştirici işlemlerdir. Oysa kısa vadeli özel sermaye transferleri, uluslararası piyasalardaki faiz ve döviz kuru farklılıklarından yararlanmayı amaçlayan spekülâtif akımlardır. Bundan ötürü, otonom kalem kabul edilmeleri daha uygun olur.

Genel dış denge tanımlarının üçüncüsü olan net likidite dengesinde, mal ve hizmet ticareti ve tek-yanlı transferlerle, uzun vadeli sermaye hareketlerinin yanısıra, net hata ve noksan ile yabancılardan olan alacak haklarındaki değişimler otonom işlemler sayılmaktadır. Yabancılara olan özel ve resmi likid borçların tamamı ve rezervlerdeki değişiklikler ise denkleştirici kalemler arasında yer alır. A ülkesi likidite dengesi bu tanıma göre şöyle formüle edilebilir⁽¹⁹⁾:

$$B_1 \equiv (X-M) + U + LTC + E + STC_A \equiv -(STC_f + A_g)$$

Likidite dengesi ile temel denge arasındaki fark da şu özdeşlikle ifade edilebilir⁽²⁰⁾:

$$B_1 \equiv B_b + E + STC_A$$

(18) ibid.

(19) ibid., s.62

(20) ibid.

Net likidite dengesinin amacı, bir ülkenin uluslararası rezervlerindeki mevcut azalmalara ek olarak, gelecekte vadesi gelen borçların ödenmesiyle doğabilecek potansiyel azalmaların da bir tahminini elde edebilmektir. Net likidite dengesi kısa-vadeli likid sermaye hareketlerinin gelecekte rezervler üzerinde yaratabileceği potansiyel etkileri dikkate alarak bunu gerçekleştirmeye çalışır⁽²¹⁾. Net likidite dengesi kavramı da tamamen ABD ekonomisinin dış denge sorunlarına çözüm getirmek amacıyla ve ABD'nin yabancılara olan kısa vadeli ödeme yükümlülüklerinin büyük tutarlara ulaşması üzerine ilgi görerek kabul edilmiş bir kavramdır.

Buraya kadar saydığımız genel dış denge tanımlarına IMF'nin "Balance of Payments Manuel" adlı yayınının Dördüncü Baskısındaki kavram, tanım ve sınıflandırma şemasının ürünü olan genel dış dengeyi⁽²²⁾ ilâve etmek gerekir. Gelişmiş ülkelerin yanısıra birçok GOÜ son yıllarda IMF standartlarına uygun dış ödemeler dengesi tipini benimsemiştir. Türkiye de ilk kez 1984 yılı ödemeler dengesini bu sisteme göre hazırlamıştır.

IMF standartlarına göre, cari işlemler hesabı, mal ve hizmet kalemleriyle, resmi ve özel tek-yanlı transferler tutarından oluşmaktadır. Sermaye işlemlerinin ise bir kısmı otonom bir kısmı denkleştirici sayılmaktadır. Otonom sermaye transferlerinin bir bölümü uzun, diğer bölümü kısa vadeli. Kısa vadeli sermaye transferlerinden ödemeler dengesi finansmanına yönelik olanlar ve yabancı otoritelerin rezervlerini oluşturan yükümlülükler denkleştirici, kalanlar otonom sayılmıştır. Net hata ve noksan, otonom kalemlerin son sırasında yer almaktadır. Bu durumda denkleştirici kalemler, altın rezervlerinde dış ödeme işlemlerinden kaynaklanan değişiklikler, SDR tahsis ve iptalleri, rezervlere ilişkin değerlendirme değişiklikleri, ödemeler dengesi finansmanı ya da istisnâ finansman (exceptional financing), yabancı otoritelerin rezervlerini oluşturan yükümlülüklerle, rezervlerdeki

(21) Snider, op.cit., ss.286-287.

(22) IMF, *Balance of Payments Supplement 1984*, s.iv.

toplam değişikliklerden meydana gelmektedir⁽²³⁾. Görüldüğü gibi burada genel denge resmi rezervler dengesiyle net likidite dengesi arasında bir yer almaktadır.

Gerek resmi rezervler gerekse net likidite dengesi tanımları yurt dışına özel sermaye ihracına kısıtlama uygulamayan ve parası konvertibl ülkeler açısından kullanılmaya daha elverişli kavramlardır. Bundan ötürü GOÜ'in dış ödemeler dengesi hesaplamalarında, temel denge kavramı daha yaygın bir uygulama alanı bulmuştur.

Bu olgu bir gerçeği daha ortaya koymaktadır. Parası konvertibl olmayan, sermaye hareketlerine yasaklar ve/veya mal ve hizmet ticaretine tarifeler, kotalar, ithal yasakları gibi kısıtlamalar koyan ülkelerin dış açıkları, bu önlemlerle baskı ve denetim altına alınabilir ve sonuçta söz konusu ülkelerin ödemeler dengesi açık ya da fazlaları fiili bir dış dengesizliği, yani her türlü kısıt veriyken gerçekleşen açık ya da fazlayı gösterir. Bu koşullar altında dış ödemeler genel dengesi fiili bir dengedir. Buna karşılık, potansiyel denge kavramı her türlü kısıtlamanın kalkması durumunda oluşacak dengesizliği ifade eder. Dış ticaretin ve sermaye hareketlerinin önündeki engeller arttığı ölçüde dış ödemeler dengesi, dış ekonomik ilişkilerden kaynaklanan dengesizlikleri göstermekten uzaklaşır. Dolayısıyla fiili bir açıkla potansiyel açık arasındaki fark da büyür.

Günümüz dünyasında, dış ticaretin devletin tekelinde olduğu merkezi plânlı ekonomilerle GOÜ'de, fiili ve potansiyel dış dengesizlikler arasındaki farkın önemli boyutlara ulaştığını söyleyebiliriz. Ancak gerçeğin bir başka yönü de, hiçbir ülkede fiili ve potansiyel dış açık ya da fazlalar arasındaki farkın bütünüyle kapanmadığıdır. Bu olgu, her ülkenin uluslararası ekonomik ilişkilerinde mutlaka belli kısıtlayıcı araçları kullanmasının sonucudur.

Buraya kadar incelemiş olduğumuz genel dış denge tanımlarından temel denge, Türkiye'de 1984 yılına kadar esas

(23) ibid., s.86.

alınmış ve dış ödemeler dengesi tabloları buna göre düzenlenmiştir. Bu nedenle, çalışmanın Türkiye'ye ilişkin bölümlerinde analiz, söz konusu dış denge tanımı çerçevesinde yürütülecektir.

III. DIŞ ÖDEMELER DENGESİ TABLOSUNUN DEĞERLENDİRİLMESİ ve EKSİKLERİ

Dış ödemeler dengesi işlemlerinin gerçekleşmesine esas kabul edilen dönem bir yıldır. Dolayısıyla ödemeler dengesi bir yıl süresince dış ekonomik işlemlere ilişkin çeşitli değişkenlerin aldıkları değerleri gösterir. Daha önceki yıllarla bir karşılaştırma yapılmasını sağlar.

Bir ülkenin belirli bir andaki dış ekonomik durumunu görmek, birikmiş dış borç ve alacaklarını bilmek istiyorsak bu konuda dış ödemeler dengesinden yararlanamayız. Bunun için bir fotoğrafa ihtiyaç vardır, oysa ödemeler dengesi bir akım kavramıdır. Gerekli olan bu fotoğrafı bize borçluluk dengesi sağlar. Dış borçluluk dengesi, bir ülke sakinlerinin yabancılardan ve yabancılardan kendilerinden olan alacak haklarını gösteren bilânço tipi bir belgedir. Bir başka deyişle uluslararası borçluluk dengesi geçmiş işlemlerin bir ülkenin uluslararası sermaye pozisyonu üzerindeki net sonuçlarını gösterir⁽²⁴⁾.

Dış ödemeler dengesi kavramı çoğu defa da içerdiği denge kelimesinden ötürü yanlış anlaşılmakta ve bu kavramdan, bir ülkenin dış dünyaya yaptığı ödemelerin ve dış dünyadan elde ettiği gelirlerin denk olması gibi anlamlar çıkartılmaktadır⁽²⁵⁾. Gerçekte dış ödemeler dengesi ülkenin dış ekonomik ilişkilerinin sonuçlarına göre açık ya da fazla verebilir. Burada ödemeler dengesi kavramı dış denkleği değil, bir ülkenin dış dünyayla ekonomik ilişkilerinden kaynaklanan çeşitli kazanç ve ödemelerin tutarını ifade eder. Bu

(24) Snider, op.cit., ss.275-276.

(25) Kreinin, op.cit., s.13.

gibi yanlış anlaşılmalara yolaçtığı için zaman zaman dış ödemeler dengesi yerine dış ödemeler bilânçosu kavramı da kullanılmaktadır.

Dış ödemeler dengesi, dış ekonomik ilişkilerin hangi ülkelerle ya da ülke gruplarıyla yoğunlaştığını da göstermez. Bu belgede bir yıl içinde gerçekleşen dış ekonomik işlemlerin parasal değeri yalnızca global olarak yer alır. Aynı şekilde bu belge ticaretin mal gruplarına göre bileşimini de göstermez.

Dış ekonomik işlemlerin ödemeler dengesine doğru olarak kaydedilmesi de oldukça önemli zorluklarla karşılaşır. Bu zorluklar mal ticaretinde nisbeten azdır. Malların normal olarak gümrük kapılarından geçerek ülkeye girmesi bu zorlukları büyük ölçüde azaltır. Özel dolaysız yabancı sermaye ve uluslararası portföy yatırımları ile hizmet hareketlerini doğru olarak kayıtlara geçirmek ise daha zordur. Kayıt zorlukları kuşkusuz başka ekonomik etkenlerin de ürünüdür.

Günümüzde yasal olmayan faaliyetlerin ulaştığı boyutlar, bir yeraltı ekonomisinin (underground economics) ortaya çıkmasına yolaçmıştır. Bu yeraltı ekonomisinin uluslararası ekonomik ilişkiler kapsamına giren bölümü, geniş çapta mal ve sermaye kaçakçılığına konu olmaktadır. Bu kaçakçılığın bir kısmı, varlığını, değişimi söz konusu malların imalinin yasak (eroin gibi) olmasına borçludur. Bir kısmı ise varlık nedenlerini ülkelerin dış ticaret rejimlerinin getirdiği ithalât ya da ihracat yasak ve kısıtlamalarından almaktadır. Örneğin döviz rezervleri üzerinde ağır baskılar olan GOÜ'de ithalât yaygın yasaklarla sınırlandırılmaktadır. Bu uygulamanın bir amacı yerli sanayileri korumaktır. Sermaye kaçakçılığının doğmasının ana nedeni ise birçok ülkenin kambiyo rejiminin sermaye hesaplarına konvertibilite tanımamasıdır.

Ortaya çıkması hangi etkenlere bağlı bulunursa bulunsun bu tür işlemler ödemeler dengesi kayıtlarına geçmeyen işlemlerdir. Bunlar ne kadar büyük boyutlara ulaşırsa, dış ödemeler dengesi de ülkenin uluslararası ekonomik ilişkilerinin sonuçlarını gösteren sağlıklı bir belge olmaktan o kadar uzaklaşır.

IV. DIŞ DENGESİZLİĞİN KAYNAKLARI

Dış dengesizliğin oluşmasına yolaÇan nedenler Đok ĐeŐitlidir. Bir Őlkenin ekonomik bũnyesini biÇimlendiren etkenlerin hemen hepsi, Ödemeler dengesi ũzerinde değişen derecelerde etki sahibidir. Bu etkenler, yapısal, konjonktũrel ve arızı olmak ũzere ũĐ grupta incelenebilir. Ancak hangi etkenin hangi gruba dahil edilmesi gerektiği konusunda tam bir gŐrũŐ birliği bulunmadığı gibi arada kesin sınırlar da olduğu söylenemez. Dolayısıyla aşağıda, bu konudaki başlıca yaklaşımların Özetlenmeye ĐalıŐılması daha uygun gŐrũlmũŐtũr.

Root, Kramer ve d'Arlin bu konudaki analizlerinde "Őyleyse temel olarak, Ödemeler dengesinin ve döviz piyasasının denkliği, döviz kuru aracılığıyla yansıtılan ũlke iÇi ve ũlke dışı milli gelirler, fiyatlar, faiz hadleri, para arzları, ũcretler ve diğer ekonomik değişkenler arasında istikrarlı bir karşılıklı uyumlaŐtırmayı gerektirmektedir. Dış Ödemelerin denkliği, bu deĐiŐkenlerden birindeki değişikliğin etkileri, diğer deĐiŐkenlerden biri ya da birkaçındaki değişikliklerle nötralize edildiği sũrece ortadan kalkmaz" (26) demektedir.

Aynı yazarlar dış dengesizlik nedenlerini beş grupta toplamaktadırlar. Bunlar; mevsimlik ve tesadũfi dengesizlik, konjonktũrel (devrevi) dengesizlik, yapısal dengesizlik, istikrar bozucu (destabilizing) spekulâsyon ve sermaye kaĐıŐı ile diğer dengesizlik kaynaklarıdır (27).

Mevsimlik ve tesadũfi dengesizlik daha Đok tarım kesiminde, iklim koşullarının elverisiz gitmesi sonucu, ihracat yoluyla dış Ödemeler dengesini etkileyen dengesizlik tũrũdũr.

Devrevi dengesizlik ise genellikle ulusal gelir, fiyat, ũretim ve istihdam dũzeyleri ũzerinde etkiler yaratan

(26) Franklin R.Root, Roland L.Kramer, Maurice Y. d'Arlin, *International Trade and Finance-Theory, Policy, Practice*, Second Ed., Cincinnati Ohio: South-Western Publishing Co., 1966, s.181.

(27) ibid.

konjonktürel gelişmelerin ürün olarak ortaya çıkar.

Aynı analize göre yapısal dengesizlik belirli ihracat malları talebindeki kaymalar sonucu doğmakta ve söz konusu kaymalar, zevklerde değişiklik, ihracat piyasalarında yeni bir gelir dağılımının belirmesi, yabancı üreticilerce üretilen rakip malların miktarında veya fiyatlarında değişikliklerin ortaya çıkması gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır⁽²⁸⁾. Yapısal karakterde bir dengesizliği gidermek için gerçekleştirilmesi gereken şey üretimi yeni talep ve arz biçimlerine uyacak şekilde yeniden düzenlemektir⁽²⁹⁾.

İstikrar bozucu spekülasyon ve sermaye kaçışına örnek olarak ise, İngiltere'nin 1940'ların sonlarında, ABD'nin ise 1960'larda karşılaştığı durum gösterilmektedir. Diğer dengesizlik doğurucu etkenler arasında gerçekçi olmayan döviz kuru belirtilmektedir⁽³⁰⁾.

T.Scitovsky dengesizlik kaynaklarını, talep kaymaları, maliyet uyumsuzlukları, mali varlıkların arz ve talebindeki kayma ve uyumsuzluklar olmak üzere üç ana grupta toplamaktadır⁽³¹⁾.

Dış ticarete konu olan mallarda talep kaymaları, zevklerdeki değişimler gibi faktörlere bağlı olarak belirlemekte, bunun yarattığı dengesizlik ise Keynesci gelir değişikliği mekanizması aracılığı ile giderilmekte ve yeni bir gelir düzeyinde yeni denge oluşmaktadır⁽³²⁾. Bu mekanizmanın denkleştirici rolü, ilerde açıklanacaktır.

Scitovsky'e göre, başka ülkelere kıyasla yüksek maliyet ve fiyatlar, dış ödeme güçlüklerinin en inatçı nedenleridir. Çünkü maliyet ve fiyatların nisbi yüksekliği ihracatı

(28) ibid., ss.183-184.

(29) ibid., s.184.

(30) ibid., s.185.

(31) Tibor Scitovsky, *Money and the Balance of Payments*, First Ed., London: George Allen and Unwin, 1969, ss.105-133.

(32) ibid., ss.105-106.

pahalılaştırıp ithalâtı ucuzlatarak ilkinini engellerken, ikincisini teşvik etmektedir⁽³³⁾.

Menkul kıymet arz ve talebindeki kaymaların ödemeler dengesi üzerindeki etkileri bu iktisatçıya göre literatürde ihmal edilmiştir⁽³⁴⁾. Burada mekanizma şöyle işlemektedir:

Örnekte iki ülke vardır. Bunların menkul kıymet piyasaları arasında bütünleşme yoktur. Bir ülkedeki yatırımcıların menkul kıymet talebi diğer ülkedeki menkul kıymetler yönüne kaymakta, bu olgu birinci ülkenin ikinciye döviz ödemesini gerektirmekte, dolayısıyla birincinin döviz rezervleri azalmakta, menkul kıymetlerinin fiyatı ise düşmektedir. İkinci ülke açısından ise bunun tersi geçerlidir. Bütün bu gelişmeler, birinci ülkede harcamaların ve yatırımların azalmasına yol açmakta, bunun sonucunda ulusal gelir, üretim, istihdam düzeyleri düşmektedir. Bu gelişmeler (Keynesçi varsayımlara uygun olarak dış harcamalar ulusal gelirin artan bir fonksiyonu olduğundan) döviz rezervleri transferlerine olan ihtiyacı azaltacaktır⁽³⁵⁾.

Kindleberger bir ülkenin uluslararası ekonomik durumunda dengenin oluşmasıyla ilişkili birçok değişken olduğunu savunmakta ve bunlar arasında, ülke içi ve dışı ulusal gelirleri, mal ve faktör fiyatlarını, para arzını ve faiz had-dini saymaktadır. Bu değişkenlerin gerisinde yer alan parametrelerin ise üretim faktörleri arzı, üretim fonksiyonları, teknolojinin durumu, zevkler, gelir dağılımı, beklentiler vs. olduğunu belirtmektedir⁽³⁶⁾.

Bu kadar çok sayıda ve farklı karakterde değişken ile parametrenin belirlediği dış dengenin bozulması da farklı nedenlerden kaynaklanabilir ve farklı biçimler alabilir. Dolayısıyla birçok dış dengesizlik türü vardır. Ancak bunların hepsi, basitleştirici bir varsayımla, fiyat, gelir ve fiyat

(33) *ibid.*, s.117.

(34) *ibid.*, s.125.

(35) *ibid.*, s.126.

(36) Charles P. Kindleberger, *International Economics*, Third Ed., Homewood-Illinois: Richard D. Irwin, Inc., 1963, s.519.

ve/veya gelir dengesizlikleri olmak üzere üç kategoride ele alınabilir⁽³⁷⁾.

Kindleberger'in analizine göre, gelir kaynaklı dış ödemeler dengesizliği, bir ülkenin dış ülkeler karşısındaki (görelî) gelir düzeyinin, nisbi fiyatlarda kayda değer bir değişikliğe yolaçmaksızın değişmesi sonucunda -veya tersi- doğar. Bu dengesizlik konjonktürel ya da uzun vadeli olabilir.

Devrevî ve gelir kökenli dış dengesizlik, farklı ülkelerde konjonktür hareketlerinin, farklı rotalar izlenmesinden, ya da farklı ülkelerde ithal malları talebinin gelir esnekliklerinin farklı olmasından kaynaklanır⁽³⁸⁾. İthal malları talebinin gelir esnekliği, dış ülkelere kıyasla yükseğe gelir düzeyinin yükselmesi dış açıkların ortaya çıkmasına neden olabilir.

Dış dengesizliğin uzun vadeli olması, köklü dengesizlik unsurlarının ürünüdür. Ekonomik gelişmenin erken aşamalarında dengesizlik, ithalât fazlasını finanse etmek için gerekli sermayenin yetersizliğinden kaynaklanabilir⁽³⁹⁾. Gelişmenin daha ileri bir aşamasında ise bu kez iç tasarruflar, yurtiçi yatırım imkanlarını ve ihracat da ithalâtı aşar. Dengesizlik, uzun-vadeli sermaye çıkışının tasarruf fazlasının gerisinde kalması, ya da tasarruf fazlasının yurtdışı yatırım imkanlarını aşması sonucu doğabilir⁽⁴⁰⁾.

Gelir ve/veya fiyat kaynaklı dış dengesizlik kısa ya da uzun vadeli bir olgu görünümü alabilir. Kısa vadeli ise nedeni enflasyondur ve enflasyon sonucunda ülke içi gelir ve fiyat düzeylerinde çarpıklıklar oluşmuş, ama döviz kurunda gerekli ayarlama yapılmamıştır⁽⁴¹⁾.

Dengesizlik uzun-vadeli ise bunun kaynağında sistematik teknolojik değişiklikler vardır. Her değişiklik, diğer

(37) *ibid.*, s.520.

(38) *ibid.*, s.523.

(39) *ibid.*, s.554.

(40) *ibid.*

(41) *ibid.*, ss.520-522.

ülkelerin kendilerini intibak ettirmeleri gereken yeni bir karşılaştırmalı üstünlük yapısı anlamına gelir, ancak bu intibak sürecinin kendisi bir dış ödemeler açığı doğurur⁽⁴²⁾. Bir ülkede teknolojik gelişmenin diğerlerinden yüksek bir hızla seyri, genellikle o ülkede fiyatlarda daha yüksek indirimlerin gerçekleştirilmesini mümkün kılar.

Kindleberger fiyat kaynaklı dış dengesizliklerin mal ya da faktör düzeyinde ortaya çıkabilecek yapısal karakterli dengesizlikler olduğu görüşündedir⁽⁴³⁾. Mal düzeyinde yapısal dengesizlik, ithal veya ihrac malları arz veya talebinde oluşan bir değişikliğin, mevcut dış dengeyi değiştirmesi durumunda meydana gelebilir. Yine, dış ülkelerde gelirin kazanılma veya harcanma koşullarında ortaya çıkacak bir değişiklik, bu türde bir dengesizliğe yolaçabilir⁽⁴⁴⁾.

Bazı ülkelerin ihrac malları arasında eskiden önemli bir yer tutan doğal dokuma elyafının, sentetik elyafla ikamesi, kömürün II. Dünya Savaşı ertesinde yerini büyük ölçüde petrole bırakması gibi nedenlerden kaynaklanan dış dengesizlikler, mal talebindeki düşmelerden doğan dengesizliklere örnektir. ihrac malları arzındaki değişikliklerden kaynaklanan dış dengesizliklerin tipik örneği ise olumsuz hava koşulları yüzünden üretim ve ihracat düzeylerinin düşmesidir.

Yabancı sermayeye ait işletmelerin millileştirilmesi, metropol ülkelere kâr transferlerini azaltır. Kâr transferleri görünmeyen işlemler içinde önemli bir paya sahipse, bu azalma metropol ülkelerin dış ödemeler dengesi üzerinde olumsuz etki yaratır. Bu olgu bir dış denkliğin ya da dış fazlânın, dış açığa dönüşmesine yolaçabilir. Söz konusu gelişme, dış ülkelerde gelirin kazanılma koşullarındaki değişikliklerin neden olduğu dış dengesizliklere örnektir⁽⁴⁵⁾.

Faktör düzeyinde yapısal dengesizliğin temelinde ülkenin faktör yoğunlukları ile uyum içinde olmayan, bir başka

(42) ibid., s.559.

(43) ibid., s.520.

(44) ibid., s.578.

(45) ibid., s.579.

deyişle, üretim faktörlerinin nisbi kıtlık derecelerini göstermeyen faktör fiyatları vardır⁽⁴⁶⁾.

Bu sorunun çözümü faktör fiyatlarının "düzeltilerek" nisbi kıtlık derecelerini gösterir duruma getirilmesi ya da üretim faktörlerinin (serbest uluslararası dolaşım aracılığıyla) yoğunluklarının değiştirilmesinden geçer. Ancak bu çözüm yollarının pratikte uygulanabilmesi, karşılaşılan sosyal, ekonomik ve siyasi engeller dolayısıyla güçtür.

"Az gelişmiş ekonomilerde faktör payları arasındaki geniş nisbetsizlik, tekelci kâr marjlarının yüksekliği, şehir ve köylerdeki gizli işsizliğin neden olduğu parasal ücret maliyetleri ile sosyal maliyetler arasındaki farklılık ve gelişmemiş bir sermaye piyasası, faktörlerin piyasa fiyatlarının, ekonomideki gerçek kıtlık ve verimlilikleri yansıtmasını ve bunların yatırımları yöneltici bir gösterge olarak alınmalarını güçleştirmektedir"⁽⁴⁷⁾.

Birçok iktisatçı tarafından ikili (dual) ekonomi olarak adlandırılan, gelişmiş bir piyasa ekonomisiyle, geniş ve geri bir tarım ekonomisinin varlığını yanyana sürdürmesinden kaynaklanan ve faktör fiyatlarına yansıyan sorunların çözümü, hızlı ekonomik ve sosyal gelişme sonucu, iki ayrı türde ekonominin bir piyasa ekonomisi içinde bütünleşerek ortadan kalkmasından geçer.

Kindleberger, faktör fiyatları ile faktör yoğunlukları arasındaki tutarsızlıkların, yanlış kaynak dağılımına ve üretimin yapısının çarpılmasına yol açmasının, dış ödemelerde dengesizlik doğuracağını savunmakta ve bu dengesizliğin ihracatla ithalât arasındaki ilişkiden bağımsız olarak mevcut bulunacağını iddia etmektedir⁽⁴⁸⁾.

(46) *ibid.*, s.586.

(47) Cem Alpar, *Az Gelişmiş Ülkelerin Dış Ticaret Sorunları ve Sanayileşme*, 1 b., Ankara: AİTİA Yayın No.:195, 1982, s.85.

(48) Kindleberger, *loc.cit.*

V. BÜYÜMEYİ SINIRLANDIRAN BİR UNSUR OLARAK DÖVİZ AÇIĞI

Dış dengesizliğin kaynakları konusundaki başlıca görüşleri görmüş bulunuyoruz. Analizi sürdürerek dış denkleşme sorununa ilişkin teorik yaklaşımları ele almadan önce, dış dengesizliğin GOÜ açısından taşıdığı önem üzerinde biraz durmakta yarar buluyoruz.

GOÜ'in sermaye birikimi ve teknolojik gelişme düzeylerinin yetersizliği, bu ülkeleri büyüme ve sanayileşme için gereken yatırımları gerçekleştirmede, gelişmiş ülkelerden yapacakları ithalâta bağımlı kılmıştır. Sorun bundan ibaret de değildir. İmalât sanayiinin birçok dalıyla, enerji ve hattâ tarım gibi sektörlerde mevcut üretim düzeyinin sürdürülebilmesi, başta ara malları olmak üzere çeşitli malların herhangi bir aksamaya uğramadan ithalinin yapılmasına bağlıdır. Söz konusu ithalâtın, döviz yetersizliği sonucu gerçekleştirilememesi, ekonomik büyüme, üretim, istihdam, gelir ve fiyat düzeyleri üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır. Dolayısıyla döviz geliri, GOÜ'de hem fiyat istikrarı ve tam istihdam biçiminde özetleyebileceğimiz iç dengenin idamesinin hem de büyüme ve sanayileşmenin gerçekleştirilmesinin önemli bir ön koşuludur.

Açıklamaya çalıştığımız bu olgu, çeşitli iktisatçıların geliştirdiği ikili açık (dual gap) modellerinin temelindeki yaklaşımı biçimlendirmiştir. İkili açık modelleri farklı biçimler almakla birlikte ortak bir özelliğe sahiptir. Bu da ekonomik büyümede, GOÜ'in iç tasarruflarının yanı sıra dış finansman imkânlarının hesaba katılmasıdır. "Hatta model belirli bir döviz geliri elde edildiği noktaya kadar büyümeyi sınırlandıran etkenin iç tasarruf değil, döviz geliri olduğu savındadır. Ve ancak bu noktadan sonra tasarrufun sınırlayıcı etken olabileceğini gösterir" (49).

(49) Kazgan, Ekonomide..., op.cit., s.43.

Mc Kinnon'un ikili açık modelinin bir adaptasyonu, açıklayıcı olması nedeniyle aşağıda sunulmaya çalışılmıştır⁽⁵⁰⁾.

Modelde yurtiçinde ve yurtdışında üretilen iki tür sermaye malı olup, bunların sabit oranlarda kullanılması suretiyle üretim yapılmaktadır:

$$Y = \min[aK_d, bK_f], \quad (1)$$

denklemden K_d ve K_f sağlanabilen iç ve dış kökenli sermaye mallarını, Y ise ülkede üretilen tüketim ve sermaye mallarının toplamı olan ulusal geliri göstermektedir. Ekonomide, kullanılmayan sermayenin bulunmaması durumunda

$$Y = aK_d = bK_f \text{ 'dir.} \quad (2)$$

Bir yılda gerçekleşen toplam tasarruflar

$$S = s(Y) \text{ dir.} \quad (3)$$

Ülkenin ihraç edebileceği azami tutar (E) ise

$$E = e(Y) \text{ dir.} \quad (4)$$

Burada Y 'nin, ülkenin, işlendikten sonra ihraç edilebilir malları üretme kapasitesi olduğu varsayılmaktadır.

Toplam yatırımlar (I), bir yıl içinde ülkenin toplam sermaye stokuna ilâvelerdir:

$$I \equiv \Delta K \equiv \Delta K_d + \Delta K_f \text{ 'dir.}$$

Yazarı izleyerek ΔK_d ve ΔK_f yerine I_d ve I_f sembollerini kullanırsak, formül (2)deki gibi kullanılmayan sermaye stokunun bulunmadığı varsayımı altında aşağıdaki denklemi elde ederiz.

$$I = I_f + I_d = \frac{b}{v} I_f \quad (5)$$

Burada $v = ab/(a+b)$ sermaye/hasıla oranıdır.

F bir yıl içinde gerçekleşen yabancı sermaye transferi olsun. F 'yi borç ya da yardım olarak sağlanan döviz bü-

(50) Kaushik Basu, *The Less Developed Economy-A Critique of Contemporary Theory*, Great Britain: Basil Blackwell, 1984, ss.46-47.

yüklüğü olarak düşünmek uygundur. Açıktır ki, $f \equiv F/Y$ iken, bir yıl içinde sağlanabilecek maksimum yabancı sermaye $(e+f)Y$ 'dir. Dolayısıyla (5) veri iken, maksimum I değeri $(b/v)(e+f)Y$ tarafından verilir. Söz konusu durumda bu, dış-sermaye kısıtı (constraint) veriyken gerçekleştirilebilecek maksimum yatırım değeridir. Elbette bu çapta yatırım yetersiz tasarruflar nedeniyle mümkün olmayabilir. Denklem (3)den görüleceği gibi ulusal gelirin $(1-s)Y$ 'lik bölümü tüketilmektedir. Dolayısıyla toplam yatırımlar, sY artı döviz geliri (fY) ile satın alınabilecek tutarı aşamaz*. Yani yatırımlar $(s+f)Y$ 'den küçük olmalıdır. Bu tasarruf kısıtıdır. İki kısıtı bir araya getirirsek

$$I = \min[(s+f)Y, \frac{b}{v} (e+f)Y]. \quad (6)$$

Ekonominin büyüme hızı g , $\Delta Y/Y$ 'ye eşittir ve burada ΔY milli gelirden bir yıl içinde gerçekleşen değişikliktir. Denklem (2) ve (5)'den hareketle $g = (v/Y)I$ sonucuna ulaşırız. I yerine denklem (6)'yı koyarsak

$$g = \min[v(s+f), b(e+f)] \text{ yi buluruz.} \quad (7)$$

Dolayısıyla büyüme hızı, büyümeyi hangi kısıtın engellediğine bağlıdır. Örneğin döviz kısıtı engelleyici konumdaysa yani $(b/v)(e+f)Y \leq (s+f)Y$ ise o halde $g = b(e+f)$ dir.

GOÜ'nün büyüme ve sanayileşme çabalarını engelleyen bir kısıt olarak döviz kazançlarına verdiği kritik rol, ikili açık modeliyle ilişkili literatürün hızla artmasına ve bazı ekonomilerin planlamalarını bu tür modeller üzerine inşa etmelerine yolaçmıştır. Söz konusu modeller sabit-fiyat modelleri olup, bunların sabit-fiyat denge analizinde elde edilen becerilerin kullanılmasıyla yeniden analizi yönünde çabalar ortaya çıkmıştır⁽⁵¹⁾.

İkili açık modelleri, makroekonomik dengesizlikleri ve büyüme sorunlarını "darboğazlarla" açıklayan yapısalci (structuralist) yaklaşımın da önemli ölçüde ilgisini çek-

* Gerektiğinde yurtiçi sermayenin dışardan satın alınabileceği varsayılmaktadır.

(51) ibid., s.45.

miştir. Hatta bazı yazarlar ikili açık modellerinin kökenini 1950'lerin Latin Amerikalı yapısalcılara bağlamaktadır (52).

VI. DIŞ DENKLEŞME KONUSUNDAKİ TEORİK YAKLAŞIMLAR

A. Tarihçe

Dış denge ve dengesizlik konusu 18. yy'ın ilk yarısından beri iktisadi düşüncenin ilgi alanı içinde yer almıştır. Daha 1720 yılında Isaac Gervaise, David Hume'un *Political Discourses* (1752) adlı eserinde geliştirdiği dış denge teorisinin temellerini atmıştır (53).

David Hume'un teorisinde ifadesini bulan teorik yaklaşım, iktisat literatürüne çok uzun süre egemen olmuştur. Bu yaklaşım, klâsik iktisadın otomatik denge mekanizması anlayışıyla uyumlu ve kendi içinde tutarlıdır. Klâsik iktisatçılar bir piyasa ekonomisinde ortaya çıkabilecek eksik istihdam türü iç dengesizliklerin, dışsal bir müdahaleye gerek kalmaksızın, ekonomik düzenin yapısında mevcut bulunan mekanizmalar aracılığıyla giderilebileceğini savunmuşlardır. David Hume, ülkelerarası ekonomik ilişkilerden kaynaklanan ve kendisini, dış açık gibi biçimlerde gösteren dış dengesizliklerin giderilmesini sağlayacak otomatik mekanizmaların da, piyasa ekonomisinin bünyesinde mevcut bulunduğunu kanıtlamaya çalışmıştır.

Davit Hume'un analizi merkantilist öğretiyeye bir tepkidir. Merkantilistler dış ticarete devletin yoğun olarak müdahale etmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Bu savlarının temelinde, bir ülkenin altın ve gümüş rezervlerini o ülkenin ekonomik ve siyasi gücünün simgesi olarak görmeleri

(52) Lance Taylor, *Macro Models for Developing Countries*, USA: Mac Graw Hill Inc., 1979, s.123.

(53) Harry G. Johnson, *Money Balance of Payments Theory and the International Monetary Problem*, Essays in International Finance No.124, Princeton N.J.: Princeton University, Nov. 1977, s.3.

ve dolayısıyla dış ticaret açıklarının önlenmesini yaşamsal bir sorun olarak kabul etmeleri yatmaktadır.

Hume'un analizi dış dengesizliğin geçici bir olgu olduğunu ve bunu ortadan kaldıracak mekanizmaların ekonominin ve uluslararası ekonomik ilişkilerin yapısında bulunduğunu açıklayarak merkantilist görüşlerin etkinliğine son vermiş oluyordu⁽⁵⁴⁾. Hiç kuşkusuz Hume'un yaklaşımının ikiyüz yıla yakın bir süre egemen olmasında, dünya ekonomisindeki gelişmelerin payı büyüktür. Kısaca özetlemek gerekirse, bu zaman dilimi içinde dünya kapitalizmi sanayi devrimini yaşamış, olgunluk çağına ulaşmış ve dünya pazarlarını hızla bütünleştirerek, uluslararası ticareti ve ekonomik ilişkileri tarihin önceki dönemlerinde görülmemiş boyutlara ulaştırmıştır.

Klâsik yaklaşımın egemenliği 1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve iktisadi düşüncede "Keynesci Devrim" olarak da adlandırılan köklü değişikliklerle birlikte son bulmuştur.

1936'da Genel Teori'nin yayınlanması en başta klâsik iç otomatik denge nosyonuna önemli bir darbe indirmiştir. Dünya Ekonomik Buhranı, eksik istihdamın hiç de klâsik iktisatın öne sürmüştüğü gibi arızı bir olgu olmadığını gözönüne seriyordu. Keynes'in Genel Teorisi ise, klâsik iktisadın, ekonomide iç dengeyi otomatik bir biçimde sağlayacak mekanizmalar olarak nitelendirdiği unsurların geçersizliğini, teorik düzeyde kanıtlamaya çalışıyordu. Ancak Keynes öğretisi, zamanla dış dengenin farklı bir yolla sağlandığı görüşünün oluşmasına yolaçarken, otomatik dış denge mekanizması anlayışını hemen yıkamamıştır. H.Johnson bu süreci şöyle açıklamaktadır:

"Keynesci Devrimi izleyen dönemde, Keynes'in düşüncelerinin uluslararası ticaret teorisine uygulanması büyük ölçüde eski denkleme mekanizması çerçevesinde gerçekleştirildi. Örneğin, dış ticaret çoğaltanı teorisi, Keynes'ci gelir ve istihdamdaki değişmeler mekanizmasının dış ödemeler dengesindeki denklik bir kere bozulduktan sonra bunu sağlamak için ne ölçüde işleyeceğini görmek için geliştirildi.

(54) ibid., ss.4-5.

Yine aynı biçimde Mrs. Robinson'un analizi gibi 1930'ların kapsamlı Keynesci analizleri, klâsik denkleme çerçevesindeki mekanizmalarda gelir ve istihdamda meydana gelecek değişikliklerin rolüyle ilgileniyordu" (55).

II. Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde, özellikle de 1950'li yıllarda iç ve dış dengenin sağlanması için uygulanması gereken iktisat politikalarına öncelik tanıyan teorik yaklaşımların ön plâna çıktığı görülür. Bu yaklaşımlara belli başlı katkılar Meade (1951) ve Tinbergen (1952) tarafından yapılmıştır. Bu iktisatçılarla birlikte Alexander (1952), Corden (1960), Johnson (1958), Nurkse (1956) ve Swan'ın (1955) isimleri sayılabilir (56). Savaş sonrası geliştirilen analizlerde, iç ve dış dengenin aynı anda sağlanabilmesi için harcama kaydırıcı ve harcama değiştirici iktisat politikalarının nasıl birleştirilmesi gerektiği konusu üzerinde iktisatçılar uzun süre durmuşlardır (57).

1970'lerde enflasyonun dünya çapında yaygın bir olgu halini alması, dış denge sorunlarına parasal açıdan yaklaşan görüşlerin ortaya çıkmasına yolaçmıştır. Bu görüşler, dış dengesizliğin nedeni olarak para stokundaki değişmelere merkezî bir rol vermektedir (58).

Bunlarla D.Hume'un klâsik dış denge teorisinin hareket noktaları aynıdır.

Bu çalışmada önce klâsik ve çağdaş parasal yaklaşımlar incelenerek, bunu Keynes öğretisinin ürünü sayılabilecek başlıca Keynesci yaklaşımlar izleyecektir.

(55) Harry G.Johnson, *Money, Trade and Economic Growth*, First Ed., London: George Allen and Unwin Ltd, 1962, s.16.

(56) Chackoliades, op.cit., s.272.

(57) ibid.

(58) Johnson, *Money, Balance*, op.cit., s.11.

B.Parasal Yaklaşımlar

1.Klâsik Teori

David Hume'un geliştirdiği klâsik denkleşme teorisi çoğu kez fiyat-kıymetli maden akımı mekanizması (price-specie flow mechanism) olarak da anılmaktadır. Klâsik dış denge teorisi, 1870-1914 döneminde geçerli olan altın standardında, ülkelerin dış açık ve fazlalarının nasıl giderildiğini açıklamak amacıyla yaygın olarak kullanılmıştır.

Altın standardı, altın para sistemi olarak da bilinir. Bu sistemin geçerli olduğu dönemde, her ülkenin parası sabit bir fiyattan altına bağlanmış, altının ülke içinde ve ülke dışındaki alım-satım işlemleri serbest bırakılmıştır. Her ulusal para belli bir miktar altını temsil ettiğinden, farklı ülke paralarının değişim oranları da, bu altın miktarları belirlenmeye başlamıştır.

Görüldüğü gibi sistem zorunlu olarak sabit kurlara dayanmaktadır. Burada döviz kurları, altının bir ülkeden diğerine gönderilmesi için gerekli olan taşıma, sigorta, faiz kaybı vs. masraflarınca çizilen dar sınırlar içinde oynayabilmektedir.

Hume'un analizinin temelinde iki varsayım vardır. Birinci olarak, bir ülkenin para arzı, altın ve/veya altın tarafından desteklenen kâğıt paradan oluşmaktadır. İkinci olarak, bir ülkede para arzının azalması, genel fiyat düzeyinin düşmesine, para arzının artması ise yükselmesine yol açmaktadır. İkinci varsayım, doğrudan doğruya paranın "klâsik miktar teorisi"nin ifadesidir.

Klâsik teoriye göre dış ödemeler dengesini oluşturan ekonomik işlemler ihracat ve ithalâttir. İthalâtın ihracatı aşması durumunda dış ödemeler dengesi açık verir. Dış açık, yurtdışına altın çıkmasına neden olur ve ülkenin para arzını azaltır. Para arzındaki bu azalma tam istihdam korunurken açık veren ülkenin genel fiyat düzeyinin düşmesine yol açar. Genel fiyat düzeyinin düşmesi, açık veren ülkenin ihracatını

artırmasını sağlarken ithalâtının da azalması sonucunu doğurur. Bu sürecin tam tersi dış ödemeler dengesi fazla veren ülkede gerçekleşir ve süreç dış açık ve fazla tamamen ortadan kalkıncaya kadar devam eder.

Klâsik teori açısından uluslararası altın hareketleri, dış ödeme dengesizliklerinin belirtisidir ve bu hareketler söz konusu ülkelerin para arzları ve fiyat düzeyleri ile her ülkenin ihracatı ve ithalâtı arasında bir eşitlik sağlanana kadar sürecektir.

David Hume'dan sonra gelen Ricardo, Mill, Marshall, Taussig gibi klâsik ve neo-klâsik iktisatçılar klâsik dış denge teorisinin temellerine dokunmadan, model üzerinde bazı geliştirmeler yapmışlardır. Bunlar arasında, dış ödemeler dengesine hizmet kalemlerinin, kısa vadeli sermaye hareketlerinin dahil edilmesi, munzam karşılıklara yer veren bankacılık sisteminin; ihraç mallarının, ithalâta rakip malların ve yurtiçinde tüketilen malların fiyatlarındaki farklı hareket biçimlerinin analize katılması sayılabilir⁽⁵⁹⁾.

19. yy.'da altın standardının geçerli olduğu dönemde Batı dünyasında dış denkleşmelerin büyük bir hızla gerçekleşmiş olması, daha sonraları birçok iktisatçıyı şaşırtmıştır. Bu dönemin, İngiltere somutunda daha yakından incelenmesi, denkleştirici mekanizmanın altın hareketleri-fiyat düzeyindeki değişiklikler olmadığını, burada daha başka bir faktörün belirleyici olduğunu düşündürmüştür. Bu faktör faiz haddidir. Ülkeye altın girişinin, yani para arzının artması sonucu, faiz haddi düşmekte, faiz haddinin düşmesi ise kısa vadeli sermaye çıkışını teşvik etmektedir. Kısa vadeli sermaye hareketleri, ödemeler dengesi fazla veren ülkenin dış fazlasını azaltırken, açık veren ülkenin dış açığının da kapanmasını sağlamaktadır. Böylece dış açık veren ülkelerde para arzının azalması, faiz haddini yükselterek ülkeye kısa vadeli fonları çekmekte ve açıkların giderilmesine katkıda bulunmaktadır⁽⁶⁰⁾.

(59) Root, Kramer, d'Arlin, op.cit., s.193.

(60) Kindleberger, op.cit., s.70.

Klâsik yaklaşıma yöneltilen başlıca eleştiriler kapsamında para arzındaki ve fiyatlardaki değişmeler arasında kurulan bağlantı bulunmaktadır. Ancak bundan daha önemlisi, klâsik yaklaşımın, gelirden, fiyatlardaki değişmeden bağımsız bir otonom değişim kavrayışına sahip olmaması eleştirisidir. Klâsik yaklaşımın bu zaafı, tam istihdam ve tam rekabetçi piyasalar varsayımlarından kaynaklanmaktadır⁽⁶¹⁾.

2. Çağdaş Parasal Yaklaşım

1960'ların sonlarıyla 1970'lerin başlarında dış ödemeler dengesi ve döviz kuru analizi alanında yeni bir yaklaşım etkinlik kazanmıştır. Buna yaygın olarak "parasal yaklaşım" adı verilmektedir.

Parasal yaklaşımın ortaya çıkması çeşitli nedenlere bağlanmaktadır. Bu analizi savunan iktisatçılar söz konusu nedenler arasında dış denge sorununa alternatif yaklaşımların başarısızlıklarını öne sürmektedirler⁽⁶²⁾. 1967 yılında, İngiltere'nin dış ödemeler dengesini düzeltmek amacıyla yaptığı devalüasyonun beklenen sonuçları vermemesi, geçerli teorilerin öngördüğünün aksine, 1960'lı ve 1970'li yılların önemli bir bölümünde Almanya ve Japonya'nın yüksek büyüme hızlarının dış fazlalarla birlikte seyretmesi bu başarısızlıklar için verilen örnekler arasındadır⁽⁶³⁾. 1965'lerde baş gösteren dünya çapında enflasyonu açıklamada, Keynesçi teo-
rinin yetersiz kaldığı, oysa bu olgunun klâsik Hume'cu gelenek çizgisinde kolayca açıklanabileceği görüşleri de parasal yaklaşımın etkinlik kazanmasının nedenleri arasında sayılmaktadır⁽⁶⁴⁾.

(61) Root, Kramer, d'Arlin, loc.cit.

(62) Thomas M.Humphrey and Robert E.Keleher, *The Monetary Approach To The Balance of Payments, Exchange Rates And World Inflation*, USA: Praeger Pub., 1982, s.1.

(63) ibid. ss.1-2.

(64) Johnson, *Money Balance* op.cit., s.13.

Parasal yaklaşımın birkaç karakteristik yönü vardır. Bunların en önemlisi, yaklaşımın, dış ödemeler dengesinin denkleşmesiyle, nisbî fiyatlar arasındaki ilişki yerine, para arz ve talebinin ödemeler dengesinin bütünü üzerindeki dolaysız etkisini vurgulamasıdır⁽⁶⁵⁾.

Çağdaş parasal yaklaşımın dış denkleşme konusunda para arz ve talebine verdiği önem stratejiktir. Bu bakış açısının bir ürünü olarak dış ödemeler dengesi tamamen parasal bir olgu biçiminde kavranır. Dış dengesizlik, uluslararası para akımını (giriş ve çıkışını) içeren ve dolayısıyla parasal teorinin araç ve kavramlarının kullanılmasını gerektiren bir olgudur⁽⁶⁶⁾.

Çağdaş parasal analize göre bir ülkenin para arzındaki değişiklikler iki nedenden kaynaklanabilir. Bunlar, ülke içi kredi hacmindeki değişiklikler ya da dünya rezerv parasındaki artış veya azalmalardır. Dış ödemeler dengesi açık veya fazlası da, mevcut para stoklarının elde tutulması istenen para stoklarına intibak ettirilmesini gerektiren parasal bir süreçtir. Dolayısıyla dış dengesizlik, gelir ve nisbi fiyatlarla, muhtemelen faiz hadlerinin yönlendirdiği, mal (ve muhtemelen tahvil) alışverişi için yapılan karşılıklı harcamaların bakiyesini temsil eden sürekli bir akım olgusu olarak ele alınamaz⁽⁶⁷⁾. Parasal yaklaşıma göre, para arzının artması, fiili nakit stoklarının elde tutulmak istenen stokları aşmasına neden olur. Bu olgu da, bireylerin ellerindeki fazla parayla yabancı mallar satın almasına ve dış ödemeler dengesinin açık vermesine yolaçacaktır.

Parasal yaklaşım döviz kurlarını farklı ulusal paraların nisbî fiyatları olarak ele alır. Bunun bir sonucu olarak da bu fiyatlardaki hareketleri analiz ederken ulusal paraların talebi ve arzı arasındaki ilişkiyi vurgular⁽⁶⁸⁾. Uluslararası denkleşmenin sağlanması konusunda, çağdaş para-

(65) T.Humphrey and R.Keleher, *op.cit.*, s.2.

(66) Johnson, *Money Balance*, *op.cit.*, s.11.

(67) *ibid.*, s.14.

(68) Humphrey and Keleher, *op.cit.*, s.4.

sal yaklaşım, parasal analizin belli başlı klâsik önermelerinden hareket eder. Buna göre, açık bir ekonomide parasal dengesizlikler, fiili ve bulundurulması arzu edilen reel parasal stoklar arasındaki tutarsızlıklar biçiminde ele alınır. Bunlar, toplumun elde tutmak istediği reel para stokunu belirlerken yaptığı ayarlamalarla dengeye getirilir⁽⁶⁹⁾.

Parasal yaklaşıma göre devalüasyon, para arzının ve değeri ulusal para cinsinden ifade edilen diğer mali varlıkların dış değerlerinin (döviz cinsinden değerlerinin) düşmesi anlamına gelir⁽⁷⁰⁾. Konuyu bir başka biçimde anlatmak gerekirse, devalüasyonla ülkelerarası ticarete konu olan malların iç fiyatları ve bunun yanısıra dış ticarete konu olmayan ancak devalüasyon sonucu talebin kendisine yönelmiş olduğu malların fiyatları artar. Bu olgu, para arzının reel değerinin düşmesi demektir. Durum böyleyken halk para ve diğer mali varlıklardan oluşan servetine devalüasyonla kaybolan reel değerini yeniden kazandırmak için harcamalarını azaltacaktır. Harcamaların azalması ise dış ödemeler dengesinde gerekli düzelmeyi sağlayacaktır. Başlangıçta dış açığı olan bir ülkede, gerekli oranda devalüasyon yapıldığında, para arzının reel değerinde gerekli azalma sağlanacak ve açık ortadan kalkacaktır. Amaç dış fazla elde etmek ise, kaybolan rezervleri yerine getirmek amacıyla ülke yukarıda belirtilmiş olandan daha yüksek oranda bir devalüasyon yapılmalıdır⁽⁷¹⁾. Parasal yaklaşıma göre devalüasyonun işlevi reel balansları deflate ederek, yerli halkı uluslararası mal ve tahvil piyasaları aracılığıyla daha çok ihracat ve daha az ithalât yapmaya yöneltmek ve bu yolla reel balanslarda bozulmuş olan denge düzeyini yeniden sağlamaktır⁽⁷²⁾.

(69) *ibid.*, s.5.

(70) Richard N.Cooper, *Currency Devaluation in Developing Countries*, Essays in International Finance No.86, Princeton N.J.: Princeton University, June 1971, s.6.

(71) *ibid.*, s.7.

(72) Humphrey and Keleher, *op.cit.*, s.5.

Kapalı bir ekonomi için geliştirilmiş olan klâsik parasal teorinin iddialarından biri parasal müdahalelerin nisbi fiyatları ve dolayısıyla reel değişkenleri uzun vadede kalıcı anlamda etkilemeyeceğidir. Çağdaş parasal yaklaşım bu önermeyi açık ekonomiye uygulamaktadır. Sabit döviz kurlarının geçerli olduğu küçük bir açık ekonomide para arzındaki artışlar gibi parasal değişiklikler, bütün fiyatlar dünya piyasalarında belirlendiği için, uzun vadede nisbi fiyatları etkilemez. Dolayısıyla bu türde bir artış, sonuçta ödemeler dengesi aracılığıyla gerçekleşen parasal akımlarla elimine olur. Esnek kur sistemi uygulayan açık bir ekonomideyse, parasal yaklaşım, para arzındaki bir artışın fiyatları ve döviz kurunu aynı oranda etkileyeceğini dolayısıyla uzun vadede reel değişkenlerin ve nisbi fiyatların etkilenmeyeceğini savunmaktadır⁽⁷³⁾.

1970'lerin başında hızlanan dünya çapındaki enflasyon olgusu da, çağdaş parasal yaklaşım tarafından uluslararası rezervlerdeki aşırı şişkinliğe bağlanmaktadır⁽⁷⁴⁾. Bu konu ikinci bölümde ele alınacaktır.

Parasal analizin kayda değer bir başka özelliği de dünya ekonomisini, birbirine gevşek bir biçimde bağlanmış kapalı ulusal ekonomiler topluluğu olarak değil, tam aksine, iyice bütünleşmiş ve karşılıklı bağımlılık ilişkileri içinde bulunan kapalı bir sistem olarak görmesidir⁽⁷⁵⁾.

C. Keynesci Yaklaşımlar

1. Gelir Değişimi Yaklaşımı

Bu yaklaşım, Keynesci yaklaşım ve "dış ticaret çoğaltanı yaklaşımı" olarak da bilinmektedir. Gelişmesini Keynesci iktisada borçludur. Ancak Keynes'in bunda doğrudan

(73) *ibid.*, s.6.

(74) Johnson, *Money Balance* *op.cit.*, s.17.

(75) Humphrey and Keleher, *op.cit.*, ss.7-8.

payı olduğu söylenemez. Hatta 1929'da Ohlin'le gelir mekanizmasının dış dengeyi sağlayıcı rolü konusundaki tartışmada Keynes klâsik görüşün safında yer almıştır⁽⁷⁶⁾.

1937 yılında yayınlanan "Essays in the Theory of Employment" adlı eseriyle ilk kez Joan Robinson altın standardında denkleme konusuna yeni bir boyut getirmiştir. Robinson dış ödemeleri dengeye ulaştıran unsurun fiyat değil gelir dalgalanmaları olduğu görüşünden hareketle dış denge analizine Keynes'in gelir-harcama mekanizmasını katan ilk iktisatçıdır⁽⁷⁷⁾.

Bunu izleyen yıllarda Harrod (1939), Haberler (1941), Salant (1941), Metzler (1942), Kindleberger (1943), Machlup (1943) ve bunların dışındaki birçok iktisatçının katkılarıyla bu alandaki literatür zenginleşmiştir⁽⁷⁸⁾.

Gelir-denkleme mekanizması belli varsayımlara dayanır, bu varsayımlara göre⁽⁷⁹⁾:

-Bütün ülkelerde kayda değer çapta işsizlik vardır.

-Üretim her yerde ölçeğe göre sabit verimle sürdürülmektedir.

-Fiyatlar süreç boyunca sabittir. Yani, tüm mal fiyatları, parasal ücret oranları, döviz kuru ve faiz haddi sabit kabul edilmiştir.

-Bütün ülkeler yeterli dış ödeme aracı (altın gibi) rezerv stoklarına sahiptir.

-İhracatın tümü cari üretimin içinden yapılır. Dolayısıyla ihracat için yapılan harcamaların tamamı gelir yaratıcıdır.

Bu varsayımlar altında gelir yaklaşımı, ülke içi gelir düzeyinin yükselmesinin ithalâtı teşvik ederek dış ülkelerde ulusal gelir düzeyini yükselteceğini, bunun ise kendi-

(76) Chackoliades, op.cit., s.204.

(77) Ahmet Beyarslan, "Devalüasyon Sorunu", Ankara: *AİTİA Dergisi*, Cilt:2, Sayı:2, 1970, s.31.

(78) Chackoliades, loc.cit.

(79) ibid.

sinden yapılacak ithalâtı, yani bu kez ihracatını artıracasını savunmaktadır.

Keynesci gelir değişimi yaklaşımında dış ticaret-ulusal gelir ilişkisi belirleyici role sahiptir. Analizde ithalât (M) ulusal gelirin artan bir fonksiyonu kabul edilmektedir⁽⁸⁰⁾. Buna göre, marjinal ithal eğilimi (m), ulusal gelirdeki bir değişimin (dY), ithalâta yaratacağı değişimi (dM) göstermektedir. Yine ithalât, aynen tasarruflar (S) gibi gelir-harcama akımından bir sızıntıdır (leakeage), çünkü "...ithal malları talebi doğrudan doğruya bir ülkenin kendi üretken kaynaklarına talebin değil, başka ülkelerin üretken kaynaklarına yönelik talebin artmasına neden olur"⁽⁸¹⁾. ihracatın, ithalâtın aksine ulusal gelire fonksiyonel ilişki içinde olmadığı ve dışsal etkenlerce belirlendiği görüşü benimsenmiştir⁽⁸²⁾. Buna karşılık, ihracat artışı (ithalâtın aksine) gelir-harcama akımına bir ilâvedir çünkü "...mal ve hizmet ihracatı için yabancıların harcadığı tutarlar, ülke içinde gelir yaratma açısından, kendi ürünleri için yapılan herhangi bir başka harcama biçimi kadar etkilidir"⁽⁸³⁾.

Yukarıda özetlenmeye çalışılan açıklamalar ışığında, Keynesci tüketim fonksiyonu (C): $C_0 + cY$ ve ithalât fonksiyonu (M): $M_0 + mY$ iken, $I=I_0$, $G=G_0$, $X=X_0$ varsayımları altında vergisiz bir ekonomide ulusal gelir denklemi:

$$Y = C_0 + cY + I_0 + G_0 + X_0 - M_0 - mY$$

biçimini alır. Bu denklem aşağıdaki gibi de yazılabilir:

$$Y = \frac{1}{1 - c + m} (C_0 + I_0 + G_0 + X_0 - M_0)$$

Denklemdaki $1/1-c+m$ ifadesi açık ekonomideki çoğaltan olup, harcamalardaki bir değişikliğin ulusal geliri kendisi-

(80) Kindleberger, op.cit., ss.178-179.

(81) James B.Meade, *Theory of International Economic Policy Vol. I, Balance of Payments*, London: Oxford Univ. Press, 1951, s.35.

(82) Kidleberger, op.cit., ss.181-182.

(83) Meade, loc.cit.

nin kaç katı değiştireceğini gösterir. C, I ve X'deki otonom değişiklikler için çoğaltan (+), M'deki değişimler için (-) işareti taşır.

Gelir değişimi yaklaşımına göre, ithalâttaki bir artış ya da ihracattaki bir azalma gelir düzeyinin düşmesine yolaçmakta, bu düşme ise ulusal gelirin artan bir fonksiyonu olan ithalâtın azalmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla bu süreç, başlangıçta ithalâttaki artış ya da ihracattaki azalma sonucu doğmuş olabilecek dış açıkların giderilmesini sağlamaktadır. Söz konusu sürecin tersi, dış dengesi, ihracattaki otonom bir artış ya da ithalâttaki otonom bir azalma sonucu fazla veren ülke açısından geçerlidir. Açıktır ki $(s+m)$ ne kadar büyükse, çoğaltanın değeri de o kadar küçülmekte ve dış ticaretteki otonom değişikliklerin ulusal gelir düzeyi üzerindeki etkisi zayıflamaktadır.

Gelir-dış denge analizi bir ülkenin ihracat ve/veya ithalâtındaki bir değişikliğin, dış ülkelerin gelir düzeyini ne yönde etkilediğini ve bu etkilemenin söz konusu ülkenin dış ticaret ve ulusal gelirinde yarattığı zincirleme sonuçları da irdelemek amacıyla kullanılmaktadır. İktisat literatüründe bu genişletilmiş analize "dış yansıma" denmektedir⁽⁸⁴⁾.

Dış yansımayı A ve B ülkelerinin oluşturduğu bir örnek içinde inceleyelim. Başlangıçta birbirleriyle ticaret yapan bu iki ülkenin dış ödemelerinin dengede olduğunu varsayalım ve herhangi bir nedenle A ülkesinde B'nin mallarına olan talebin arttığını düşünelim.

Bu olguya bağlı olarak A'nın dış ticaret dengesi, artan ithalât sonucu açık, B'ninki ise fazla verecektir. Ancak gelişmeler bu noktada durmayacaktır. A'nın ulusal geliri dış ticaret çoğaltanı aracılığıyla azalırken, B'nin ulusal geliri artacaktır. Bunun sonucunda ise A'nın ithalâtı kısılacak, B'nin A'dan ithalâtı artacaktır.

(84) Kindleberger, op.cit., s.191.

Karşılıklı etkileşim giderek küçülen halkalar halinde her iki ülkenin gelir, ithalât ve ihracat hacımlarında değişikliklere yolaçacaktır. Bu değişiklikler A'nın ithalât talebindeki artıştan kaynaklanan ilk etkiyi nötralize edici yöndedir. Sonuçta A'nın ulusal geliri eskiye göre yine düşmüş olacaktır. Ancak bu düşme başlangıçta ithalâtın yolaçtığı düşme kadar büyük değildir. Aynı şekilde ticaret dengesindeki açık da başlangıçtakinden azdır. B ülkesi açısından da benzer bir durum söz konusudur. Burada da ulusal gelir artışı, başlangıçta ihracat artışının yarattığının altındadır. Dış ticaret dengesindeki fazla da, başlangıçta A ülkesine ihracatın artması sonucu sağlanan fazladan küçüktür.

İthalât talebi artan ülke küçük bir ülkeyse dış yansıma büyük boyutlara ulaşamaz. Ancak ABD gibi dünya ticaretinde önemli paya sahip büyük bir ülkeyse dış yansıma da çok büyük boyutlara ulaşabilir. Tabii burada ithalât kısıtlamalarının olmadığı varsayımı yapılmaktadır⁽⁸⁵⁾.

2. Esneklikler Yaklaşımı

Esneklikler yaklaşımının kökeni Alfred Marshall'e uzanır. Marshall'ın "Money, Credit and Commerce" adlı eserinde (1923) formüle ettiği esneklik kavramları, A.P. Lerner tarafından geliştirilerek (1944) ünlü Marshall-Lerner koşulu biçimini almıştır. Ancak bu analizin esneklikler yaklaşımı olarak belirmesi, Joan Robinson'un "The Foreign Exchanges" adlı makalesiyle gerçekleşmiştir⁽⁸⁶⁾.

Yaklaşım, bir sektörde üretim ve harcamalarda oluşan değişikliklerin ekonominin kalan kesimleri üzerindeki etkilerini dikkate almamaktadır. Bu yönüyle Marshall'ın kısmi denge analizi geleneğinin bir devamıdır⁽⁸⁷⁾.

(85) *ibid.*, s.191.

(86) Johnson, *Money, Balance ...op.cit.*, s.7.

(87) *ibid.*

Esneklikler yaklaşımı ithalât ve ihracatı birbirinden bağımsız sektörler kabul eder. Her iki sektörde de denge, değeri ulusal para cinsinden ifade edilen, sektörel arz ve talep fonksiyonlarınca belirlenir. Ancak bu fonksiyonlar, iç fiyatları dış fiyatlara, dış fiyatları da iç fiyatlara çeviren döviz kurunun etkisine tâbidir⁽⁸⁸⁾.

Esneklikler yaklaşımı, devalüasyonun dış ticaret dengesi üzerindeki etkisini araştırmaktadır. Burada başlangıçta dış ticaret hesabı dengede kabul edilmektedir. Diğer varsayımlara göre, devalüasyon yapması söz konusu olan ülkenin ithal ve ihraç mallarının arz esneklikleri sonsuz ya da sonsuza yakındır. İthal ve ihraç mallarının üretildikleri ülkedeki fiyatları da devalüasyon ve onu izleyen gelişmeler süresince sabit kalmaktadır⁽⁸⁹⁾.

Bu kısıtlamalar altında Marshall-Lerner koşulu, bir ülkenin ihraç mallarının dış talep esnekliği (e_x) ile, ithal mallarının talep esnekliği (e_m) toplamı >1 ise, devalüasyonun o ülkenin dış ödemeler dengesini düzelteceğini, revalüasyonun ise bozacağını öne sürer⁽⁹⁰⁾. Bazı iktisatçılar bu toplamın bir'den biraz küçük olması durumunda da, arz esnekliklerinin yeterince küçük olması koşuluyla, dış ödemeler dengesinde düzelmeye sağlanabileceğini savunmaktadır⁽⁹¹⁾. Herbir talep esnekliğinin bir'den küçük ama toplamın >1 olması durumunda devalüasyon, toplam dış gelirlerde toplam dış giderlere göre daha büyük bir genişleme yaratarak, ödemeler dengesinde iyileşme sağlayabilir⁽⁹²⁾.

Esneklikler yaklaşımı, devalüasyonun yolaçtığı nisbi fiyatlardaki değişikliklerin etkileri üzerinde yoğunlaşmak-

(88) ibid.

(89) Fritz Machlup, *International Monetary Economics*, second imp., London: Allen and Unwin Ltd., 1970, s.55.

(90) Kindleberger, op.cit., s.166

(91) Root, Kramer, d'Arlin; op.cit., s.225.

(92) Kindleberger, loc.cit.

tadır. Bu etkiler ise hem üretim hem de tüketim mallarının (yerli ve yabancı) birbiri yerine ikame edilmesi biçimini almaktadır.

3. Gelir Massetme Yaklaşımı

II. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda sanayileşmiş Batılı ülkelerde iç ekonomik dengesizliğin işsizlikten çok enflasyon biçimini alması, devalüasyonun etkilerinin bu çerçevede içerisinde incelenmesini teşvik etmiştir. 1952 yılında Sidney Alexander yayınladığı çalışma ile, odak noktasını, ekonomideki ithalât ve ihracat sektörlerinden, ekonominin bütünü üzerine çevirerek devalüasyonun muhtemel sonuçlarını analiz etmiştir.

Alexander "massetme yaklaşımı" adı verilen analizinde ulusal geliri oluşturan unsurları iki grupta toplamaktadır. Birinci grupta, ülke sakinlerinin mal ve hizmet alımı için yaptığı tüketim (C) ve yatırım (I) harcamaları bulunmaktadır. Bunlara ithalât payları dahildir. İkinci grupta, dış ticaret dengesi (B) yer almaktadır. Birinci grup Alexander'in terminolojisiyle ekonominin massetme gücünü (A), ikinci grup ise dış ticaret dengesini (B) gösteriyorsa, ulusal gelir denklemi:

$$Y = A + B \text{ dir ve}$$

$$B = Y - A \text{ olduğuna göre:}$$

Ülke gelirinden fazlasını massetiyorsa dış ticaret dengesi açık veriyordur. Dış ticaret dengesi ancak iki yolla düzelebilir. Birinci yol, gelir artarken, massetmenin ondan daha az artması, sabit kalması ya da düşmesidir. İkinci yol ise massetme azalırken, gelirin ondan daha az azalması ya da sabit kalmasıdır.

Alexander bu noktada devalüasyonun dış ticaret dengesini (B) yani gelirle massetme arasındaki farkı ne ölçüde

etkileyeceğini sormaktadır⁽⁹³⁾.

Devalüasyonun dış ticaret dengesi üzerindeki etkilerini analiz edebilmek için Alexander devalüasyonun ekonomik etkilerini iki grupta toplamaktadır. Bunlardan ilki gelir üzerinde ve gelir aracılığıyla, ikincisi ise massetme üzerinde doğrudan gerçekleşen etkilerdir⁽⁹⁴⁾.

İlk gruptaki etkiler atıl kaynaklar etkisi ve ticaret hadleri etkisinden oluşmaktadır. Eğer devalüasyon yapan ülkede kullanılmayan atıl kapasite varsa ya da mevcut kaynakların daha etkin olarak kullanılması mümkünse, devalüasyon ihraç mallarının dış fiyatlarını ucuzlatarak ihracat sektöründe üretimi teşvik eder. İhracat sektöründeki artış dış ticaret çoğaltanı mekanizması aracılığıyla istihdam ve ulusal geliri artırır. Bu artış iç tüketim tarafından tümüyle massedilmediği sürece, dış ödemeler dengesinin düzelmesine yardımcı olur. Gelirdeki bir artışın ne ölçüde massedileceği ekonominin marjinal harcama eğilimine bağlıdır. Normal olarak gelirdeki bir artış harcamalarda eşit bir artış yaratmadığından dış ödemeler dengesinde bir düzelme beklenir. Eğer ekonomi tam istihdam düzeyindeyse, devalüasyon üretimi artırmaz, fiyatların yükselmesine yolaçar. Dış denge üzerinde de olumlu bir etki yaratmaz.

Alexander devalüasyonun ülkenin dış ticaret hadlerini, ihraç mallarının dış fiyatlarını düşürerek, aleyhe çevireceği görüşündedir. Bunun nedeni olarak, bir ülkenin ihracatının genellikle ithalâtından daha uzmanlaşmış olmasını göstermektedir⁽⁹⁵⁾. Alexander'a göre dış ticaret hadleri etkisi iki aşamada gerçekleşecektir. İlk aşamada dış ticaret dengesi ve reel ulusal gelir nisbi fiyatlardaki olumsuz gelişme sonucu eşit büyüklükte ve eş anlı bir gerileme yaşayacaktır. Devalüasyonun dış ticaret dengesi üzerindeki dış ticaret hadleri etkisi ikinci aşamada, gelirin uyardığı harca-

(93) Sidney S. Alexander, *Effects of a Devaluation on a Trade Balance*, IMF Staff Papers, Vol. II (April 1952) s.266'dan aktaran Machlup, op.cit., s.175.

(94) ibid. ss.266-275'den aktaran Machlup, ibid., s.176.

(95) ibid., s.268'den aktaran Machlup, ibid., s.177.

malara bağlı olarak gerekleŒecektir. Bu da yine marjinal masetme eğilimine bağlıdır.

Görüldüğü gibi devalüasyonun ulusal gelir düzeyi üzerinde ve bunun aracılığıyla gerekleŒtirdiđi etkiler mevcut dıŒ ticaret açığının kapanmasını sağlamakta ya da bunu sağlayamamaktadır. Burada stratejik unsur masetme kapasitesinin büyüklüğüdür. Alexander devalüasyonun harcamalar üzerindeki etkisini analiz ederek bu noktayı aydınlatmaya alıŒmaktadır. Alexander'a göre, devalüasyonun dıŒ açığın kapanması için harcamaları kısıcı bir etki yaratabilmesi, üç belli baŒlı mekanizmaya dayanmaktadır.

Bunların ilki para yanılsamasıdır (money illusion). Tasarruflar reel gelirin değilde parasal gelirin artan bir fonksiyonu ise, devalüasyon sonucunda fiyatlar yükselirken halk parasal gelirinin artmasına bakarak daha fazla tasarruf edecektir.

ikinci mekanizma Pigou etkisidir. Burada para arzı sabitken, fiyat ve parasal gelirdeki artışların, parasal tasarrufların (parasal balansların) reel değerini düşüreceği varsayımından hareket edilir. Bu durumda halk parasal balanslarının reel değerini korumak için tüketimini kısar ve ellerindeki menkul değerleri de tasfiye yoluna gider. Tüketimin kısılması ülkenin gelir düzeyini düşürerek ithalât talebinin azalmasına ve/veya ihracatın artmasına yolaçarak dıŒ ticaret açığının kapanmasını sağlar. Bireylerin ellerindeki menkul değerleri tasfiye etmeleri ise tahvil fiyatlarını düşürerek faiz hadlerini yükseltir. Faiz hadlerinin yükselmesi baŒta yatırımlar olmak üzere toplam harcamaları dolayısıyla ulusal geliri azaltır. Ulusal gelirin azalması ise, ithalâtın düşmesini ve dıŒ ticaret açığının kapanmasını sağlar.

Üçüncü mekanizmayı gelir dağılımındaki değişiklikler oluŒurmaktadır. İthal malları içinde, tüketim malları büyük bir paya sahipse, devalüasyon geçim endekslerini yükseltecek ve sabit gelirliilerin reel gelirini düşürecektir. Sabit gelirliilerin marjinal tüketim eğilimi yüksek olduğu için har-

camalar ve dolayısıyla ithalât kısılabilir. Bu da dış denge- nin sağlanmasına yardımcı olur.

Alexander'in yaklaşımında dış açığın kapatılmasında, harcamaların kısılmasına hizmet eden mekanizmaların geçerli- liği oldukça tartışmalıdır. Buna ileride değineceğiz. Mas- setme yaklaşımının en önemli katkısı ise dış dengenin sağ- lanmasında dikkatleri mikro-ekonomik esnekliklerden makro- ekonomik toplam talep ve arz çevirmesidir.

4. İktisat Politikası Yaklaşımları (Meade ve Mundell Modelleri)

Keynes'in Genel Teorisi (1936) öncelikle bir ekonomi- de tam istihdamı sağlayan otomatik mekanizmaların varlığına olan inancı yıkmıştır. Ancak dış denge (dış ödemeler denge- sinin denkliği) konusunda klâsik görüşün etkinliğini kaybet- mesi zaman almıştır. Bu alanda, dış denkleşmenin fiyat hare- ketleri yoluyla olmasa bile gelir değişiklikleri aracılığıy- la kısa sürede gerçekleşebileceği görüşü bir süre egemen ol- muştur.

Tam istihdam gibi dış dengenin de iktisat politikala- rı aracılığıyla sağlanabileceği ve bu amaçla ne tür iktisat politikalarının uygulanması gerektiği, ilk kez 1951'de J.Meade tarafından çok kapsamlı bir biçimde ortaya konmuş- tur.

Meade'nin eserinde, önce altı kurumsal varsayım altın- da, denge durumunda olan bir ekonomide dışsal müdahalelerin yaratacağı sonuçlar irdelenmiştir⁽⁹⁶⁾. Bu kurumsal varsayım- lara göre; mal ve hizmetler için kamu talebi, vergi oranla- rı, faiz hadleri, ücret hadleri, döviz kurları ve dış tica- ret kısıtlamaları sabit kabul edilmiştir⁽⁹⁷⁾.

(96) Meade, *Theory of ...*, op.cit., ss.43-96.

(97) ibid., s.99.

Meade önce bu kurumsal varsayımlardan ilk üçünü kaldırarak bunlarda değişiklik yapılabileceğini kabul etmekte, dolayısıyla maliye ve para politikalarının iç ve dış denge üzerindeki etkinliğini tartışmaktadır. Maliye politikası araçları kamu harcamalarıyla vergilerden, para politikası araçları ise, para arzı ve faiz haddinden oluşmaktadır⁽⁹⁸⁾.

Kısaca enflasyonsuz tam istihdam olarak tanımlanan⁽⁹⁹⁾ iç dengenin sağlanması için genişletici maliye ve para politikaları izlenmelidir. Yani kamu harcamaları artırılmalı, vergi oranları düşürülmeli, para arzı artırılarak faiz hadleri indirilmeli ve yatırımlar teşvik edilmelidir.

Genişletici maliye politikaları ulusal geliri artırırken, marjinal ithal eğilimine bağlı olarak ithalât harcamalarının artmasına, dolayısıyla dış ödemeler dengesinin (eğer başlangıçta denkse) açık vermesine neden olur. Para politikası da dış ödemeler dengesi üzerinde benzer bir etkiye sahiptir. Faiz hadlerinin düşürülmesi yatırımları, toplam harcamaları ve ulusal geliri artırarak, ithalât harcamalarının büyümesine yol açar. Dolayısıyla dış ödemeler dengesini olumsuz yönde etkiler. Ancak faizlerin düşmesi, sermayenin daha yüksek dış faizlerden yararlanmak için yurtdışına akmasına yol açabilir. Bu durumda dış ödemeler dengesi üzerindeki olumsuz etki daha da belirgin olacaktır⁽¹⁰⁰⁾. İç harcamaları kısıcıcı politikalar ise ekonominin iç dengesi açısından durgunluk, dış dengesi açısından fazlalık yaratıcı bir özellik taşır.

Meade, spontane değişikliklerin iç ve dış denge üzerinde yaratacağı etkileri ve bunlara karşı izlenebilecek iktisat politikalarını, iki ülkeden oluşan bir model çerçevesinde incelemektedir. Burada söz konusu ülkelerin birbirleriyle ticareti dış ödemeler dengeleri üzerinde belirleyicidir. Buna göre:

(98) ibid., s.100.

(99) ibid., ss.106-107.

(100) ibid., s.104.

A Ülkesindeki bir depresyon sonucu B'nin ürünlerine talep azalmıştır. Bu olgu, (i) B'nin ulusal gelir, üretim ve istihdam düzeylerinin düşmesine (ii) B'nin A'ya ihracatının azalması sonucu B'nin dış ticaret ve muhtemelen dış ödemeler dengesinin olumsuz yönde etkilenmesine yol açacaktır" (101).

B Ülkesindeki otoriteler bu durumda iki farklı politika izleyebilirler. Bunlardan ilki iç dengeyi, yani iç üretim, gelir ve istihdam düzeylerini korumaya yöneliktir. Bu da kamu harcamalarının artırılması, vergi oranlarının indirilmesi, para arzının artırılarak faiz haddinin düşürülmesinden geçer.

İkinci yol, dış dengenin bozulmasını engelleyici politikaların uygulanmasıdır. Bu da ithalât talebini kısmak için deflasyonist önlemlerin alınmasını, yani birinci durumda başvuru olan önlemlerin aksinin yapılmasını gerektirir. Deflasyonist önlemler ulusal gelir düzeyini düşürerek, ithalâtın artmasını engellerken aynı zamanda ülke içinde üretilen malların talebini ve dolayısıyla fiyatlarını da baskı altına alır. Her iki etki de ithalâtı kısır, ihracatı artırarak dış ödemeler dengesinin bozulmamasına yardımcı olur (102).

Görüldüğü gibi öncelik iç dengenin sağlanmasına verilirse, bu durum, dış dengenin bozulmasına yol açacak aksi yapılırsa bu kez iç dengesizlik (bu durumda durgunluk) kendini gösterecektir. Yani amaçlara göre, uygulanan politikalar ve bunlarla alınacak sonuçlar da değişmektedir.

Yukarıda anlatılan durum, iç ve dış dengeye ulaşma amaçları arasında bir çelişki olduğunu göstermektedir. Meade önce döviz kurlarının sabit kaldığı varsayımı altında amaçlar arasında hangi hallerde uyum, hangi hallerde ise uyumsuzluk olduğunu açığa kavuşturmaya çalışmaktadır (103).

(101) ibid., s.105.

(102) ibid.

(103) ibid., ss.114-124.

Amaçlarda tutarlılık iki durumda söz konusudur. Bunlardan ilki bir ekonominin hem depresyon hem de dış ödeme fazlası ile karşı karşıya bulunma durumudur. Eğer üretim ve istihdamı artırmak, aynı zamanda dış fazlayı azaltmak amaçlanıyorsa, genişletici para ve maliye politikalarının izlenmesiyle her ikisi birlikte gerçekleştirilebilir. Enflasyon ve dış açığın bir arada bulunması durumunda da daraltıcı (deflasyonist) politikalar, hem iç hem dış dengenin sağlanmasına hizmet edecektir.

Depresyonla dış açığın bir arada bulunması durumunda ise amaçlar arasında çelişki mevcuttur. Çünkü depresyonu önlemek için genişletici, dış açığı kapatmak için daraltıcı politikalara ihtiyaç vardır. Aynı çelişki, enflasyonla dış fazlanın bir arada bulunması halinde de mevcuttur. Bu durumda enflasyonu önlemek için daraltıcı, dış fazlayı gidermek için genişletici politikaların uygulanması gerekmektedir. (İkinci örnekte dış fazlanın enflasyonu artırıcı bir etkiye sahip olduğu da dikkate alınmalıdır.)

Meade bu çelişkilerin ortadan kaldırılması için önce uluslararası işbirliğinin zorunluluğunu vurgulamaktadır. İkinci olarak ise döviz kuru ayarlamalarının gerekliliği üzerinde durmaktadır. Döviz kuru ayarlamaları burada dış dengeyi sağlama işlevini üstlenmiştir⁽¹⁰⁴⁾. Bu koşullar altında iç ve dış dengenin sağlanması şu örneklerle görülebilir:

A ülkesinde enflasyon ve dış açık, B ülkesinde ise enflasyon ve dış fazla vardır. Bu durumda daha önce de açıklandığı gibi A'da hedefler arasında tutarlılık, B'de ise tutarsızlık söz konusudur. Burada A insiyatifi ele alarak deflasyonist politikalar izlemelidir. Bu yolla hem kendi ülkesinde iç ve dış dengeyi sağlar, hem de B'nin ihracatına olan talebin azalması yolu ile B'de toplam harcamaların kısılmasını ve enflasyonun aşağı çekilmesini kolaylaştırır. Deflasyonist politikalar izleyen A'nın faiz hadlerinin, B ülkesin-

(104) ibid., ss.163-170.

deki faiz hadlerinin üstüne çıkarılması da B'den A'ya sermaye akımına yolaçar. Bu da B'nin dış ödemeler dengesindeki fazlayı azaltır. B'nin parasını revalüe etmesi de her iki ülkede dış dengesizliğin giderilmesine yardımcı olur.

İkinci örnekte A'da enflasyonla dış fazlanın, B'de ise işsizlikle dış açığın bir arada bulunduğunu düşünelim. İç dengenin sağlanması için A'nın daraltıcı, B'nin genişletici politikalar izlemesi yeterlidir. Ancak bu politikalarla dış denge sağlanamaz. Dış dengenin sağlanması için A'nın revalüasyon, B'nin devalüasyon yapması gerekir.

Meade ücretlerin esnekliğinin de iktisat politikalarının başarıya ulaşmasında bir araç olabileceğini savunmaktadır. Buna göre, B ülkesi dış açıklarını kapatmak için daraltıcı politikalar uyguluyor olabilir. Bu da ağır bir işsizliğe yolaçabilir. Eğer bu ülkede ücretler aşağıya doğru esnekse işgücü talebi kısa zamanda artar, üretim canlanır, işsizlik azalır. Sonuçta B'nin ürettiği malların nisbi fiyatları ucuzlayacağından, dış ticaret hadlerinin bozulması pahasına da olsa, B'nin dış ticaret açığı azalır⁽¹⁰⁵⁾.

1978'de yazdığı bir makaleyle Meade daha önce (1951'de) yapmış olduğu iç denge tanımını yeniden yorumlamıştır. Bu yeni yoruma göre iç dengenin hem tam istihdamı, hem de fiyat istikrarını içermesi için, tam istihdam düzeyi doğal istihdam düzeyi olarak algılanmalıdır. Doğal istihdam düzeyi ise, ücretlerin belirlendiği mevcut kurumsal yapı içinde, reel ücret talebinde, emeğin verimliliğindeki artış oranına eşit bir artışa yolaçan istihdam düzeyidir⁽¹⁰⁶⁾.

Meade'nin analiz çizgisinde yürüyen Tinbergen, n sayıda iktisadi amaca ulaşmak için en az, n sayıda bağımsız ve etkin araca sahip olunması gerektiğini kanıtlamıştır. Araç değişken sayısı amaçlardan büyükse, n amaca ulaşmanın birçok yolu bulunur⁽¹⁰⁷⁾. Meade-Tinbergen öğretisi, amaçları veri değil de bağımsız değişken alarak, iktisat politikası teorisine yeni bir boyut getirmiştir.

(105) ibid., ss.172-173.

(106) James Meade, *The Meaning ...*, op.cit., s.425.

(107) Chockloliades, op.cit., s.273.

1962 yılında Robert A.Mundell iç ve dış denge için iktisat politikalarının seçimi konusuna bir başka açıdan eğilmiştir.

Mundell, genişletici para ve maliye politikalarının ödemeler dengesinin cari hesabı üzerinde aynı yönde, sermaye hesabı üzerinde ise ters yönde etkilere sahip olduğunu savunmuştur. Buna göre, örneğin kamu harcamaları artırılır ve faiz hadleri düşürülürse bu, toplam harcamaları artırır, dolayısıyla da cari işlemler hesabını olumsuz yönde etkiler. Ancak faiz hadlerinin artırılması, aynı zamanda yurtdışından sermaye girişine yolaçarak sermaye hesabını olumlu yönde etkiler. Bu ikinci etki, ödemeler dengesi üzerinde daha büyük bir ağırlığa sahiptir. Dolayısıyla Mundell, iç denge- nin sağlanmasında maliye, dış dengenin sağlanmasında da para politikalarının kullanılmasına öncelik tanınması gerektiği görüşündedir (108).

VII. DIŞ DENGE KONUSUNDAKİ TEORİK YAKLAŞIMLARIN GENEL BİR DEĞERLENDİRMESİ

İncelemiş olduğumuz yaklaşımların tümü dış denge mekanizmasını sabit döviz kuru sistemleri çerçevesinde analiz etmeye çalışmaktadır. Gerçekte bu olgu bir raslantı değildir. Ülke parasının dış değerinin, döviz piyasasında her gün değişebilen döviz arz ve talebine göre belirlendiği serbest kur sisteminde, dış denge otomatikman sağlanmaktadır. Örneğin döviz talebinin herhangi bir nedene bağlı olarak döviz arzını aşması durumunda döviz kurları (dövizin ulusal para cinsinden fiyatı) yükselir. Döviz kurunun yükselmesi, döviz talebini kısar. Bu, ithalât gibi ülke dışına döviz ödenmesini gerektiren işlemlere olan talebin kısılması demektir. Aynı olgunun öbür yüzü ihracat gibi döviz kazandıran işlemlere olan talebin artmasıdır. Sonuçta dış ödemeler dengesi açık-

(108) Robert A.Mundell, *The Appropriate Use of Monetary and Fiscal Policy for Internal and External Stability*, IMF Staff Papers, March 1962, ss.70-79.

ları, her iki etkene bağılı olarak ortadan kalkar. Görüldüğü gibi serbest kur sistemi bir otomatik dış denge mekanizmasına sahiptir. Tabii burada dış dengenin sağlanması için döviz kurunun ne kadar değişmesi gerektiği, döviz arz ve talebi arasındaki farklılık, bu da iç ve dış etkenlerce belirlenmektedir.

Dış denge yaklaşımlarının dayandığı sabit kur sisteminde temel varsayım, döviz kurlarının çok dar sınırlar içinde dalgalanmasıdır. Dolayısıyla bu dalgalanmalar ihmal edilecek kadar küçüktür ve kurların sabit sayılması varsayımını etkileyemez. Yaklaşık 71 yıl kadar önce tarihe karışmış olan altın standardında kurların altın giriş ve çıkış noktalarınca belirlenen dar sınırlar içinde oynamasına izin veriliyordu. 1944-1973 yılları arasında geçerli olan Bretton Woods Sistemi de kurların resmen tesbit edilen değerlerin %1 altında ve üstünde oynamasına imkan tanıyordu.

Bretton Woods Sisteminde, bazı ülkelerin kambiyo otoriteleri, döviz piyasasında tanzim alım-satım işlemleri yürüterek kurların resmi değerini koruyordu. Çoğunlukla sanayileşmemiş ülkeler ise kambiyo kontrolü uygulamaktaydı. Buna göre döviz kazançları belli bir fonda toplanıyor, döviz tahsisleri ise resmi izne bağılı olarak yine bu fondan yapılıyordu. Böylece döviz talebi tayinleme yoluyla denetim altında tutuluyor ve döviz kurunun resmi değerinin sabit kalması sağlanıyordu. Günümüzde ise serbest kur sistemleri farklı esneklik derecelerine sahip sabit kur sistemleriyle bir arada bulunmaktadır.

Bu açıklamalardan sonra farklı dış denge mekanizmalarının değerlendirilmesine geçebiliriz. Çoktan tarihe karışmış olan altın standardı üzerine, daha önce söylenenlere burada yeni birşeyin eklenmesi gerekli görülmemiştir.

Çağdaş parasal yaklaşım, bir dış açığın ana nedeni olarak fiili nakit stoklarının bulundurulmak istenen nakit stoklarını aşmasını göstermektedir. Piyasadaki para arzının hızla genişletilmesinin, parasal geliri artırarak ithal talebini körükleyeceği, rezervler üzerinde baskı yaratarak

ödemeler dengesinin bozulmasına yolaçacağı doğrudur. Ancak ithal talebindeki artışı yalnız bu nedene bağlayarak, bunun gerisindeki reel etkenleri görmemek yanlış olur. Kaldı ki fiili ve özellikle istenen nakit stoklarının doğru olarak bilinebilmesi çok zordur.

Devalüasyonun etkileri konusunda da çağdaş parasal yaklaşım, gerçek hayatla bağdaşması güç bir varsayımdan hareket etmektedir. Buna göre devalüasyon sonrasında para arzı sabit kabul edilmektedir. Para arzı sabitken devalüasyon, halkın elindeki paranın ve diğer mali varlıkların değerini düşürür. Bu değer kaybını telâfi etmek için de halk harcamalarını kısar, harcamaların kısılması ise, ithalâtın ve dış açığın azalmasını sağlar.

Burada Pigou etkisi olarak bilinen ve devalüasyon sonrasında halkın göstermesi beklenen davranış biçimi tamamen hipotetiktir. Ancak bunu bir yana bıraksak bile devalüasyon sonrasında para arzının aynı kalacağını düşünmek gerçek hayatla bağdaşmamaktadır. Devalüasyon ithal mallarının ve bunun yanı sıra çoğu kez (arz esnekliklerine bağlı olarak) ihraç mallarıyla ithalâta rakip malların fiyatlarını artırdığından, para arzını sabit tutmak mümkün olamaz. Para arzını sabit tutmak ancak istihdam ve gelir düzeylerini düşürmek pahasına yapılabilir. Buna başvurmanın zorlukları ise açıktır.

Keynesçi gelir değişimi yoluyla denkleşme mekanizması ise, en başta dayandığı varsayımlar açısından değerlendirilmelidir. Bütün ülkelerde atıl kapasite ve işsizlik olduğu, üretimin ölçeğe göre sabit getiri koşullarında gerçekleştirildiği, fiyatların hep sabit kaldığı varsayımları, gerçek hayata çoğu kez uymamaktadır. Ekonomi tam istihdam düzeyindeyse, üretimi uyaran bir müdahale gelir-denkleşme mekanizmasının çalışmasına yolaçmayacaktır. Dış dengeye bu durumda fiyat, ücret ve faiz haddi değişiklikleri yoluyla varılabilecektir⁽¹⁰⁹⁾. Gerçekte bu yaklaşımın söz konusu zaafı, büyük ölçüde massetme yaklaşımıyla giderilmeye çalışılmıştır.

(109) Chackoliades, op.cit., s.204.

Gelir değişimi mekanizması otomatik bir süreci açıklamaktadır. Dış dengenin bilinçli olarak bu yolla sağlanması ise pek düşünölemeyecek bir durumdur. Hiçbir ÷lke dış açığıını kapatmak için büyük çapta eksik istihdama ve ulusal gelir düzeyinin düşür÷lmesine razı olmaz.

Gelir değişimi mekanizmasının işleminde marjinal tüketim eğilimi stratejik değişkendir. Oysa bu değişkenin aldığı değer çoğu kez sağlıklı bir gösterge olamamaktadır. İthalâtın tarife, kota, ithal yasakları gibi engellerle kısıtlanmış olması, marjinal tüketim eğiliminin gerçek anlamda ithalât talebini yansıtmamasını önlemektedir. Bu durum özellikle GOÜ açısından geçerlidir.

Esneklikler yaklaşımına yöneltilen başlıca eleştiriler ise arz esnekliklerinin ve gelir etkilerinin ihmali ile dış ticaretin dengede kabul edilmesiyle ilgilidir⁽¹¹⁰⁾.

Gerçekte de esneklikler yaklaşımı arz esneklikleri üzerinde hiç durmamıştır. Bu ihmalin altında arz esnekliklerinin sonsuz ya da sonsuza yakın kabul edilmesi varsayımı yatmaktadır. Oysa özellikle GOÜ'de arz esneklikleri birçok üretim dalında katıdır. Bu durum devalüasyonun başarı şansını azaltan bir unsurdur ve esneklik kötümserliği olarak da anılmaktadır⁽¹¹¹⁾.

Esneklikler yaklaşımı, devalüasyon sonucu ulusal gelirin değişmeyeceğini varsaymaktadır. Oysa devalüasyon ihracatı artırmak suretiyle ulusal gelir düzeyini yükseltebileceği gibi, ulusal gelirin yükselmesi de ithalât artışına yolaçarak dış ticaret ve ödemeler dengelerinin tekrar olumsuz yönde etkilenmesine yol açar. Devalüasyonun esneklikler yaklaşımınca ihmal edilen gelir etkileri, uzun dönemde çoğaltan mekanizmasının işleminde kendisini gösterecektir.

Marshall-Lerner koşulu talep esneklikleri toplamının bir'den büyük olması durumunda devalüasyonun dış ticaret den-

(110) Machlup, *International Monetary ...*, op.cit., ss.55-59.

(111) Cooper, *Currency ...*, op.cit., s.13.

gesini düzelteceğini öne sürerken başlangıçta dış ticaretin dengede olduğu varsayımından hareket etmektedir. Dış ticaretin dengede olmaması durumunda ise, dış ticareti açık veren bir ülkenin dengeye gelebilmesi için, Marshall-Lerner koşulunun sağlanması yeterli olmamaktadır.

Esneklikler yaklaşımının dış ticaret dışında, ödemeler dengesinin diğer kalemlerini dikkate almaması da, bir başka eleştiri konusudur.

Massetme yaklaşımı, kur değişiklikliğinin dış ödemeler üzerindeki etkilerinin analizinde dikkatleri, sektörlerden ekonominin bütününe çevirmiştir. Bu yönüyle önemli bir adım olan massetme yaklaşımı devalüasyonun harcamaları kısıcıcı etkilerini, belli mekanizmaların işlemesine bağlamıştır. Yaklaşımın en çok eleştirilebilecek yanları da bunlardır.

Bu mekanizmalardan biri daha önce açıklanmış olduğu gibi para hayalidir. Diğerleri ise Pigou etkisi ve gelir dağılımındaki değişikliklerden oluşmaktadır. Pigou etkisinin varlığı teori alanına inhisar etmektedir. Para hayalinin varlığıyla gelir dağılımındaki değişikliklerden beklenenler üzerinde ise durmakta yarar vardır. Para hayali halkın parasal gelir artışına aldanarak daha çok tasarruf etmesini ve tüketimini azaltmasını öngörmektedir. Gelir dağılımının devalüasyonla bozulmasının ise, fiyatlardaki artış sonucu reel geliri düşen sabit gelirliilerin tüketim harcamalarında kısıntı yaratması beklenmektedir. Bu iki mekanizmanın işlemesi birbiriyle çelişkili görülebilir. Ancak kanımızca, burada tasarruflarını artıranlarla, tüketim harcamalarını pahalılık nedeniyle kısmak zorunda kalanlar farklı toplum kesimleri olarak algılanmaktadır.

Dış denge sorununa iktisat politikası yaklaşımı ise, öncülleri olan yaklaşımlardan farklı olarak denge mekanizmasında otomatik işleyişe yer vermez. Bu yaklaşıma göre dış dengeye gerekli maliye ve para politikalarının uygulanmasıyla varılabilir. Bu önemli bir farklılığın ifadesidir.

Diğer yaklaşımlara yöneltilen bir kısım eleştiriler iktisat politikası yaklaşımlarına da yöneltiler. Bunlar

daha çok varsayımlarla ilgilidir. Örneğin ekonomide atıl kapasitenin mevcut bulunması, ölçeğe göre sabit getiri koşulları altında üretim yapılması, fiyatların her iki yönde esnek olması varsayımlarının gerçek durumla ne derece bağdaştığı tartışma konusu olabilir.

Meade ve Mundell modelleri de diğer yaklaşımlar gibi analizlerinde büyümeye yer vermezler. Bu yönleriyle dinamik değil karşılaştırılmalı statik analiz sayılmaları daha uygun düşer. Dolayısıyla, hızlı büyüme ve yapısal değişim süreci içinde olan ülkeleri analiz açısından, elverişsiz ögelere sahiptirler.

Özellikle Meade yaklaşımı iki ülkeli ve uluslararası ekonomik işbirliğini öngören bir modeldir. Burada iç ve dış dengenin sağlanmasında, ülkelerin iktisat politikalarını koordine etmeleri esastır. Bu ise gerçek yaşamda pek karşılaşılmayan bir durumdur. 1944-1973 döneminde, IMF denetimindeki uluslararası para sistemi altında, iktisat politikalarında uyum ve yardımlaşma sağlanamamıştır. Günümüzde bunun sağlanabilmesinin önündeki engeller ise daha büyüktür.

Meade ve özellikle de Mundell modeli, faiz haddiyle, para politikasına, dış dengenin sağlanmasında önemli bir rol vermektedir. Bu ise daha çok gelişmiş ülkelerin koşullarına uymaktadır. Uluslararası para piyasası ile bütünleşmemiş ve ödemeler dengesi hesaplarına tam konvertibilite tanımayan ülkeler açısından bu geçerli değildir.

Bütün yaklaşımların, dış açıkların kapatılması konusunda getirdiği başlıca çözümler, ulusal gelir düzeyinin düşürülmesi ve devalüasyondur. Meade analizinde, ücretlerin aşağıya doğru esnek olmasının da dış açıkların kapanmasına yardımcı olabileceğini savunmaktadır. İki ülkeden oluşan modeli dışında, kitabının bir başka bölümünde Meade dolaysız dış ticaret kontrollerinin (tarifeler, kotalar, yasaklar, döviz tayinlaması vb.) da dış ödemeler dengesini etkileyebilecek değişkenler olduğunu belirtirken, bunları deflasyonist iktisat politikaları ve devalüasyon gibi önlemlerden titizlikle ayırır. Bu ikinci gruptaki önlemler, ülkelerarası ekonomik

ilişkileri etkileyen genel politika uygulamalarıdır. Deflasyon ve devalüasyonun ödemeler dengesi üzerindeki etkileri, parasal fiyatlar ve parasal ücretlerden oluşan mekanizmanın, ithalât ve ihracat talebi ve arzıyla transfer ödemeleri üzerinde yaratacağı etkiye bağlıdır⁽¹¹²⁾.

Güncel pratik, arızı ve önemsiz sayılabilecek dış açıklarla karşılaşan ülkelerin bunu daha çok, mevcut döviz rezervlerini kullanarak ve kısa vadeli borçlar sağlayarak kapattıklarını göstermektedir. Kronik açıkların giderilmesinde ise en çok devalüasyona başvurulmaktadır. Deflasyonist politikalar ise istihdam ve harcama düzeylerini düşürerek, dış dengeye ulaşmakta başvurulan bir başka yoldur. Bu ulusal ekonominin küçültülmesiyle eş anlamlıdır. Dolayısıyla sosyal, ekonomik ve siyasi bedelleri yüksektir. Bu nedenle de genellikle istenmeyen iktisat politikalarına başvurulmasını içerir. Dolaysız dış ticaret kısıtlamaları ise eski ve yeni korumacılığın araçlarının kullanılmasını öngörmekte ve uluslararası ticaretin çok gelişmiş olduğu günümüzde bile yaygın bir uygulama alanı bulabilmektedir.

Kronik dış açıklar GOÜ'in en ciddi ekonomik sorunlarından biridir. GOÜ'in bir çoğunda döviz darboğazı ekonominin istikrarını sürekli tehdit altında bulundurduğu gibi, kalkınma çabalarına da set çekmektedir.

Bu ülkelerde dış açıkların köklü yapısal nedenleri vardır. Bir kere çoğu, ham madde, yarı mamuller ve katma değer oranı nisbeten düşük sanayi mamulleri ihracatçısı olan GOÜ'in ihraç mallarının arz esnekliği genellikle düşüktür. Bu olgu, düşük tasarruf ve sermaye stoku düzeylerince belirlenen, nisbeten dar bir üretim temeline sahip olmalarından kaynaklanmaktadır. Ayrıca söz konusu ihraç mallarına olan talebin gelir esnekliği de düşüktür ve fiyatları çoğu kez büyük boyutlara varan dalgalanmalara tâbidir.

Aynı ülkelerde ithal mallarına olan talebin gelir esnekliği ise oldukça yüksektir. Hızlı kalkınma çabaları başta

(112) Meade, *Theory of.....* op.cit., s.263.

yatırım malları olmak üzere ithal malları talebini kamçılmaktadır. Kentleşme ve hızlı nüfus artışı gibi etkenler de, talep yapısının değişmesine ve ithal malları talebinin büyümesine yol açmaktadır. İthal edilen sanayi mamulleri fiyatlarıyla ihraç malları fiyatları arasındaki mesafenin birincisi lehine artma eğilimi (dış ticaret hadlerinin bozulması) de ithalat ödemelerinin payını artırmaktadır.

Bütün bu yapısal olumsuzlukların yanısıra, konjonktürel etkenler de GOÜ'ün dış ödemeler dengesi sorunlarını ağırlaştırıcı yöndedir. Dünya ekonomisi 1970'lerin başında girdiği ekonomik buhrandan tam anlamıyla çıkabilmiş değildir. Dış ticaret ve uluslararası ekonomik ilişkiler, buhrandan yoğun biçimde etkilenmektedir. Türkiye'nin de içinde bulunduğu bir grup gelişme yolundaki ülke de 1970-1979 döneminde buhrandan en fazla etkilenen ve dış ödeme sorunları en fazla ağırlaşan ekonomileri oluşturmaktadır.

Bu gerçekler, 1970-79 döneminde dünya ekonomisindeki buhran üzerinde durmamızı gerekli kılmaktadır. Buhranın doğuşu ve gelişimindeki etkenler, buhranın ana unsurları ve buhrandan GOÜ ekonomilerinin ve dış ödemeler dengesi sorunlarının nasıl etkilendiği, dış dengesizlik sorunlarıyla mücadelede hangi alternatif iktisat politikalarının uygulandığının anlaşılması, Türkiye'nin 1970-79 dönemindeki dış denge sorunlarına da ışık tutacaktır. İzleyen bölümde bu sorunlar üzerinde durulacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

1970-1979 DÖNEMİNDE DÜNYA EKONOMİSİ VE DIŞ DENGESİZLİKLERİN GELİŞİMİ

I. DÜNYA EKONOMİK BUHRANI

1970'li yıllar dünya ekonomisi açısından çeşitli istikrarsızlık unsurlarının güçlenmesinin önüne geçilemediği ve II. Dünya Savaşı sonrası görülen refah ve genişleme döneminin geride kaldığı yıllardır. 1970-79 dönemi bu özellikleriyle dünya ekonomisinde 1929 depresyonundan sonra ortaya çıkan ilk uzun süreli buhran yıllarıdır.

Dünya ekonomik buhranından söz ettiğimizde öncelikle anlaşılması gereken, dünya üretim, yatırım, ticaret ve para hareketlerinin bu dönemde yaklaşık olarak yüzde 60-70'ini oluşturan gelişmiş kapitalist ülkelerdeki buhrandır. Gelişmiş kapitalist ülkeler kapsamına ABD, Japonya, Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda ile İspanya, Portekiz ve Yunanistan dışında kalan OECD üyesi Batı Avrupa ülkeleri girmektedir.

Söz konusu dönemde, Sovyetler Birliği ve bazı Doğu Avrupa ülkelerinin ekonomik sorunları da ağırlaşma göstermiştir. Buralarda ön plâna çıkan ekonomik sorunlar daha çok merkezi planlamaya dayalı ekonomilerin bünyelerindeki özelliklerden kaynaklanmaktadır. Ancak bu noktada dünya ekonomik buhranının etkileri de gözardı edilmemelidir. Dünya buhranı, gelişmiş kapitalist ülkelerle yoğun ekonomik ilişkilere sahip GOÜ'ü de etkilemiş, genel olarak GOÜ'de dış açıkların büyümesine, ekonomik gelişmenin yavaşlamasına, enflasyonun hızlanmasına, mali istikrarsızlıkların kronikleşmesine, işsizliğin yaygınlaşmasına yol açmıştır.

Dünya ekonomik buhranının sonuçlarını daha iyi değerlendirebilmek için II. Dünya Savaşını izleyen ve 1970 yılına kadar uzanan refah ve genişleme döneminin özelliklerine göz gezdirmekte yarar vardır.

1950-1960 yılları arasında yeralan dönemde gelişmiş kapitalist ülke ekonomileri yılda ortalama %4.1, 1960-1970 döneminde ise %5.1 gibi yüksek bir hızla büyümüşlerdir⁽¹⁾. Söz konusu hız GOÜ'de %4.7 ve %5.2 olmuştur⁽²⁾. Gelişmiş kapitalist ülkelerde bu yıllarda konjonktürün hızla genişlemesine karşın fiyat artışlarının oldukça düşük düzeylerde gerçekleştiği gözlenir. OECD'yi oluşturan ülkelerde 1961-71 dönemindeki fiyat artışlarının yıllık ortalaması %3.7 oranında kalmıştır⁽³⁾. Dünya ticaret hacminin söz konusu yıllarda gösterdiği büyüme hızı ise 1950-60 döneminde %7.1; 1960-70 döneminde de %9.4'dür⁽⁴⁾.

Bu kuşkusuz çarpıcı bir gelişmenin belirtisidir.

Daha 1970 yılında varılmadan buhranın habercisi sayılabilecek göstergeler belirmeye başlamıştır. Bu gelişmeler arasında ABD ekonomisinde başgösteren enflasyonist eğilimler, ABD dış ödemeler dengesi açıklarının dev boyutlara ulaşması, dolara karşı uluslararası para piyasalarında girilen spekülasyonların önem kazanması ve doların aşırı değerlendirilmiş bir uluslararası rezerv olarak anahtar para işlevini kaybetmeye başlaması ve nihayet 1971 yılında dolar-altın konvertibilitesinin kaldırılmasıyla uluslararası para sisteminin yıkılması önemli bir yere sahiptir.

1970'li yıllarda gelişen buhran sürecinin bir özelliği de enflasyonla işsizliğin birlikte seyridir. Keynesci iktisat teorisiyle çelişen bu olgu, iktisat teorisinin kapısını yeni tartışmalara açtığı gibi, monetarist öğretinin güç ka-

(1) UNCTAD Pub. No. TD/B/712, Geneva: 1978, s.8.

(2) İbid.

(3) Robert Solomon, *The International Monetary System 1945-1981*, New York: Harper and Row Pub., 1982, s.300, Table:2.

(4) IMF, *IFS Supplement on Trade Statistics*, 1983, s.vii, Table:1.

zanmasına ve birçok ülkede uygulama alanı bularak, iktisat politikalarına yön vermeye başlamasına neden olmuştur.

Stagflasyon kavramıyla tanımlanmaya başlanan durgunluk içinde enflasyonun, gerek enflasyon, gerekse durgunluk cepheleri 1973-74 ve 1979-80 yıllarında Petrol İhracatçısı Ülkeler Örgütü (OPEC) tarafından dünya petrol fiyatlarına yapılan yüksek oranlı zamlardan bağımsız ele alınamaz. "Petrol Şokları" olarak adlandırılan bu zamlar dünya ekonomisindeki istikrarsızlık unsurlarını körüklemiş, enflasyonun yaygınlaşıp hızlanmasına, durgunluğun derinleşmesine ve hattâ bazı yıllarda dünya ticaret hacminin daralmasına neden olmuştur.

II. EKONOMİK BUHRANIN BAŞLICA UNSURLARI

A. Uluslararası Para Sisteminde Buhran

Bretton Woods Konferanslarıyla oluşturulan ayarlanabilir sabit kur sistemi ve 1947 yılında çalışmalarına başlayan IMF, döviz kurlarında istikrar sağlanması ve uluslararası likidite ihtiyacının karşılanmasıyla sağladığı başarılarla dünya ticaretinin ve uluslararası ekonomik ilişkilerin hızla gelişmesine katkıda bulunmuştur. Ancak 1960'ların ikinci yarısına gelindiğinde ABD ödemeler dengesi açıklarının giderek büyümesi ve kronikleşmesi, buna bağlı olarak ABD dolarının serbest piyasalarda sürekli değer kaybeden bir uluslararası rezerv durumuna gelmesi, dolar aleyhine ve altın lehine spekülasyonların yaygınlaşmasıyla 'para krizi' olarak adlandırılan olgu kendini göstermiştir.

ABD dış açıklarının nedenleri ve gelişimini etraflı olarak incelemek, konumuzun sınırlarını aşmaktadır. Bu bölümde çabamız, uluslararası para sisteminde buhranın, 1970 sonrasında kaydettiği gelişmeler ve sonuçları üzerinde yoğunlaşmak olacaktır. Ancak ABD dış açıklarının, bu ülkenin Vietnam Savaşıyla büyüyen askeri harcamalarına, AET ve Japonya'nın dünya piyasalarında ABD karşısında artan rekabet gücüne ve

ABD'den AET'ye yönelik özel sermaye transferlerindeki artışa bağlı olarak gerçekleştiği bilinen hususlardır. Sonuçta doların aşırı değerlendirilmiş bir para haline gelmesi ve dolar aleyhine spekülasyonların da bu olguya güç ve süreklilik kazandırması, altın karşısında 1944'den beri sabit bir değer taşımış bulunan ve altın karşısında tam bir konvertibiliteye sahip olan doların, anahtar para işlevini kaybetmesiyle noktalanmıştır.

15 Ağustos 1971'de, ABD'nin tek yanlı bir kararla, doların altına konvertibilitesine son vermesi ve dış ticaret açıklarını denetim altına almak amacıyla ithalât vergilerini %10 oranında artırması, Bretton Woods Sistemi'nin yıkılış sürecinde bir dönüm noktası olmuştur.

ABD'nin almış olduğu kararlar, gelişmiş Batı'lı ülkeleri uluslararası para sisteminde yeni düzenlemeler yapmaya yöneltmiştir. Söz konusu ülkelerle ABD yetkililerininin Washington'da düzenledikleri toplantı sonucunda Smithsonian Anlaşması'nın imzalanması bu ihtiyacın ürünüdür. Smithsonian Anlaşmasıyla gerçekleştirilen değişiklikler şöyle özetlenebilir:

- Dolar altın karşısında %7.8 oranında devalüe edilerek, 1 ons altının fiyatı 35 dolardan 38 dolara çıkartılmıştır.

- Ulusal paraların dolar paritesi çevresindeki dalgalanma marjları ± 1 'den ± 2.25 'e çıkartılmıştır.

- ABD ithalâta koymuş olduğu %10 oranındaki ek vergiyi kaldırmıştır.

- Mark, altın karşısında %4.6, yen ise %8 oranında devalüe edilmiştir.

Smithsonian Anlaşmasıyla, uzun yıllar aşırı değerlendirilmiş olan ABD dolarının devalüe edilmesine karşın, dolardan kaçış biçimini alan spekülasyonlar son bulmamış ve ABD ödemeler dengesi açığının kapatılması mümkün olmamıştır. Bunun sonucunda ABD doları 12 Şubat 1973'de yeniden ve bu kez %10 oranında devalüe edilmiştir. Söz konusu devalüasyo-

nun da dolardan kaçıışı durduramaması ve serbest piyasada altının değerinin 100 dolara çıkması üzerine Avrupa borsaları iki hafta süreyle kapatılmış ve 16 Mart 1973'de borsalar yeniden açıldığında, AET üyeleri paralarını sabit kurdan birbirlerine bağlayarak dolara karşı dalgalanmaya bırakmışlardır. Bu gelişme, hem Smithsonian Anlaşması'nın, hem de 1944'-de oluşturulan ayarlanabilir sabit kur sisteminin sonu anlamına gelmektedir.

16 Mart 1973'de ayarlanabilir sabit kur sisteminin fiilen son bulması, uluslararası ekonomik ilişkilerde istikrarsızlık eğilimlerini güçlendiren yeni döviz kuru uygulamalarını beraberinde getirmiştir. 1973 sonrasında geçerlik kazanan uygulamalara göre farklı ülkelerin ulusal paralarının dış değeri, bağımsız dalgalanma, bir konvertibl dövize bağlanma, SDR'ye ya da bir para sepetine bağlanma ve ortak dalgalanma gibi biçimlerle belirlenmeye başlamıştır.

Döviz kuru sistemlerinde gerçekleşen bu değişiklikler, IMF ilke ve kurallarına egemen anlayışa bütünüyle ters düştüğünden, Fon Ana Sözleşmesi'nde değişiklik yapma gereği doğmuştur. 1 Nisan 1978'de yürürlüğe giren İkinci Değişiklik ile Fon üyesi ülkeler diledikleri döviz kuru düzenlemesini seçmekte serbest bırakılmıştır. Buna göre üyelerin, paralarının dış değerini herhangi bir dövize, SDR'ye ya da para sepetine bağlamalarına izin verilmiş, ancak altın bu izin kapsamına alınmamıştır. Yine İkinci Değişiklik ile üyeler kambiyo düzenlemelerini değiştirmeleri durumunda bunu IMF'ye bildirmekle yükümlü tutulmuş ve Fon'un döviz kuru politikaları üzerinde sıkı gözetim işlevini sürdürmesi de kararlaştırılmıştır.

1981 yılına gelindiğinde IMF üyesi ülkelerin döviz kuru rejimleri şöyle bir görünüm arz etmekteydi ⁽⁵⁾: 56 ülke parasının dış değerini tek bir konvertibl dövize, 36 ülke bir para sepetine bağlamış, Avrupa Birliği Üyesi 8 ülke ortak dalgalanmaya bırakmıştı. Geri kalan 40 kadar ülkenin parası ya bağımsız dalgalanmaya bırakılmıştı ya da bunların değeri farklı bir dizi ekonomik göstergeye göre belirleniyordu. Bu-

(5) International Monetary Fund, *Annual Report 1981*, s.63.

rada ilk kategoriye giren 56 ülkeden 41'inin parasını dolara, 14'ünün Fransız frangına, ikinci kategoriye giren 36 ülkeden 14'ünün SDR'ye bağladığını belirtmekte yarar vardır. GÖÜ genellikle paralarının dış değerini en önemli dış ticaret ortaklarının parasına bağlama yolunu seçmiştir. Ancak içlerinden azımsanmayacak bir bölümü de SDR ya da birkaç konvertibl dövizden oluşan para sepetine bağlamayı benimsemişlerdir. ABD, İngiltere ve Japonya ise söz konusu dönemde parasının değerini bağımsız dalgalanmaya bırakan ülkeler arasında yer almıştır. Ortak dalgalanma sistemini uygulamaya başlayan ülkelerin tamamını ise Avrupa Para Sistemi'ni kabul eden AET üyeleri oluşturmuştur.

Yaklaşık 30 yıl süren sabit kur uygulaması ihracatçı ve ithalâtçıları, kur değişikliklerine karşı büyük ölçüde koruyarak dış ticaretin gelişmesine yardımcı olmuştur. Ancak uygulamanın, sabit kur sisteminin çeşitli sakıncalarını ortaya çıkardığı da görülmektedir. Özellikle gelişmiş ülkelerin, ekonomik koşullar gerektirdiği halde revalüasyon veya devalüasyon yapmamaları ya da bu kur değişikliklerini geciktirmeleri Bretton Woods Sistemi'nin yıkılışına neden olan etkenler arasında sayılmaktadır⁽⁶⁾.

1973 sonrasında yaygınlık kazanmaya başlayan dalgalı kur sistemi, dış dengesizliklerin kısa sürede giderilmesini sağlayıcı ve ekonomiye devlet müdahalesini azaltıcı bir uygulama olarak değerlendirilmiştir⁽⁷⁾. Diğer yandan dalgalı kur sistemi ve özellikle tam dalgalanma çeşitli açılardan eleştirilmektedir. Bu eleştirilerin başında sistemin ticari ödemelerde belirsizlik unsurunu artırması yer almaktadır⁽⁸⁾.

(6) Bo Södersten, *International Economics*, Hong Kong: The Mac Millan Press Ltd., 1981, ss.444-445.

(7) Thomas D.Willett, *Floating Exchange Rates and International Monetary Reform*, Washington D.C.: American Institute Studies in Economic Policy, 1977, s.15.

(8) Geoffrey Whitehead, *Elements of International Trade and Payments*, Great Britain: Woodhead-Faulkner Ltd., 1983, ss.38-39.

Döviz kurlarının arz ve talepteki oynamalara bağılı olarak sürekli bir değişim göstermesi, ithalâtçı ve ihracatçıların kayba uğrama olasılığını güçlendirerek dünya ticaretinde güvensizliği körüklemektedir. Dalgalı kurların spekülâtif faaliyetlere neden olması da bir başka eleştiri konusunu oluşturmaktadır⁽⁹⁾. Bu görüşe göre, bir dövizin piyasa fiyatının düşmesi durumunda spekülâtörler düşmenin devam edeceği düşüncesiyle hareket ederek, söz konusu dövizin dış değerinin daha da azalmasına neden olan gelişmeleri hızlandırmaktadır.

Tam dalgalanmaya izin veren serbest değişken kur sistemi, yukarıda özetlemeye çalıştığımız sakıncalar nedeniyle birçok iktisatçı tarafından günümüzün ve geleceğin sistemi olarak önerilememektedir. Bazı iktisatçılar, kur-yönetimini (rate management) ve döviz kuru piyasası üzerinde kamu ve IMF gözetimini zorunlu bulmaktadır. Onlara göre kur yönetimi gereği iki nedenden kaynaklanmaktadır. Birinci olarak piyasa güçlerinin tam anlamıyla egemen olması durumunda belirlenen döviz kuru, devrevi ya da spekülâtif karakterli geçici etkenlerin fazla etkisi altında kalacak, dolayısıyla uzun-dönemli denge değerinden önemli ölçüde sapacaktır. İkinci olarak da döviz-kuru esnekliği dış dengesizliği gidermek açısından çok etkin bir araç değildir ve özellikle fiyat istikrarı gibi iç ekonomik hedeflere ulaşılmamasını güçleştirebilir⁽¹⁰⁾. Bu hususların ikincisi en uç ifade biçimini kısır döngü hipotezinde bulmaktadır. Söz konusu hipoteze göre, serbest kur sisteminde döviz kuru hareketleri, sadece iç para cinsinden fiyatlarda meydana gelen değişikliklerin, paritelerde yansıtılmasını sağlar ve değer kaybı/enflasyon ya da değer kazanımı/deflasyon kısır döngüsünün doğmasına neden olur⁽¹¹⁾. Artus ve Crockett'in kısmen katıldıkları bu savın GOÜ açısından önemli ölçüde geçerli olabileceği kanısındayız. 1970'le-

(9) Henry G.Grubel, *International Monetary System*, Great Britain: Penguin Books, Third Edition, 1977, s.106

(10) Jacques R.Artus and Andrew D.Crockett, *Floating Exchange Rates and the Need for Surveillance*, Essays in International Finance No. 127, Princeton N.J: Princeton University, 1978, ss.1-2.

(11) *ibid.*, s.2.

rin ikinci yarısında Arjantin'in dalgalı kurlarla konvertibilite uygulamasının enflasyon ve dış dengesizlikler üzerindeki olumsuz sonuçları bunun bir göstergesidir⁽¹²⁾.

Dalgalı kur sisteminin sakınca ve zorlukları birçok ülkeyi bir tür kontrollü dalgalanma uygulamasına yöneltmiştir. Kontrollü dalgalanma ya da kur yönetimi politikaları, merkez bankasının döviz piyasasına müdahalesi, resmi ya da yarı resmi borçlanma veya borç verme, dış işlemler ve ödemeler üzerinde çeşitli denetim biçimleri, para politikası önlemleri ve kamu yetkililerinin yürürlükteki kurların gerçekçiliğine ilişkin demeçleri gibi unsurları içerebilmektedir⁽¹³⁾. Bretton Woods Sistemi'nin çöküşünden sonra sabit kur sistemini sürdürerek dış dengesizliklerden uzak kalabilmek ve dünya ticaretindeki konumunu koruyabilmek, tüm ülkeler açısından son derece zor bir çaba haline gelmiştir. Açıktır ki sabit kur sisteminde ısrar, dış denkleşmenin yükünün büyük kısmının içte uygulanacak maliye ve para politikalarına yıkılması anlamına da gelmektedir. Bunun, üretim düzeyi, istihdam ve ekonomik gelişme açısından maliyeti ise katlanılamayacak kadar yüksektir. Sabit kur sisteminin bu sakıncaları ve serbest dalgalanmanın yarattığı sorunlar birçok ülkeyi kontrollü ya da sınırlı dalgalanma uygulamalarına yöneltmiştir.

Sınırlı dalgalanma sistemi türlerinin biri de sürünen dalgalanma (crawling peg) adını almaktadır. Bu dalgalanma türünde döviz kurları, çok yavaş anlaşıma hükümlerine uygun olarak belirli sınırlar içinde düzenli biçimde küçük oranlarda yükseltilmekte ya da düşürülmektedir⁽¹⁴⁾. Söz konusu ayarlamalar iç fiyatlar düzeyinde belirli bir yönde seyreden değişiklikleri paritelere tedrici olarak yansıtmayı amaçlamaktadır. 1970'lerde bu sistemi benimseyen ülkelerin başında Brezilya yer almıştır.

(12) Kazgan, *Ekonomide Dışa*, op.cit., ss.153-155.

(13) Artus and Crockett, op.cit., s.1.

(14) William H.L.Day, "Flexible Exchange Rates A Case for Official Intervention", *IMF Staff Papers*, March 1978, ss.338-339.

Uluslararası para sistemindeki buhranın tek sonucu, Bretton Woods'da oluşturulan ayarlanabilir sabit kur düzeninin yıkılmasından ibaret değildir. Doların anahtar rezerv para işlevini sürdüremez hâle gelmesi, yeni ve istikrarlı bir ödeme aracının gerekliliğini gündeme getirmiş ve 1967 yılında Rio'da gerçekleştirilen IMF Governorler Toplantısında, Özel Çekme Hakları (SDR) adı verilen ödeme biriminin yaratılması kararlaştırılmıştır. 1969'da IMF Ana Sözleşmesi'nde yapılan değişiklikle yürürlüğe giren bu kararlar, karşılığı olmayan ve ödeme aracı olarak gücünü IMF üyelerinin onu kabul etme isteğinden alan SDR; değeri altın cinsinden tanımlanan bir uluslararası rezerv olarak doğmuş oluyordu.

SDR'ye sahip olunması için IMF'ye herhangi bir ödeme yapılması öngörülmemiş, IMF'nin SDR Departmanına katılmış üyelerle bazı resmi kuruluşlar ve Fon'un kendisine, bu hak tanınmıştır. 1974 ortasından 1981'e kadar SDR'nin değeri günlük olarak ve 16 ülke parasından oluşan bir sepete göre, bu tarihten sonra ise ABD Doları, Japon Yeni, Alman Markı ve Fransız Frangı'na göre belirlenmiştir.

IMF tarafından konan kurallara göre SDR'den; döviz satın almak, dış ödeme yükümlülüklerini yerine getirmek, bakişta bulunmak, kredi açmak ya da swap düzenlemelerinde kullanmak gibi amaçlarla yararlanılabilmektedir.

SDR dağıtımını gerçekleştirmek IMF'nin görevidir. IMF, SDR dağıtımlarını ilke olarak 5 yıllık dönemler için yapmakta ancak bu süre pratikte de görüldüğü gibi kısalabilmekte ve üç yıla inmektedir. IMF üyelerine ne tutarda SDR dağıtılacağını, üyelerin Fon'daki kotalarının büyüklüğü belirlemektedir.

SDR'nin üç yolla kullanılması öngörülmüştür. Bunların ilki bir üyenin bir başka ülkeyle anlaşarak onun elinde bulunan ulusal parasını SDR karşılığında satın almasıdır. İkincisi, bir üyenin Fon'un seçtiği diğer üyelerden, SDR karşılığında konvertibl döviz talep etmesidir. Üçüncü kullanım yoluna göre IMF'den geri satın alınacak ulusal paralar ve ödenecek bedeller (charges) için SDR'ye başvurulması ya da geri

ödeme yükümlülüğünü yerine getirmek için Fon Yönetimince onaylanan bir döviz ya da altın karşılığında Genel Hesap'tan SDR alınması kabul edilmiştir.

Doların yerini almak üzere yaratılan SDR 1970-79 döneminde yaygın bir kullanım alanı bulamamış ve toplan rezervler içindeki payı %4 düzeyinde kalmıştır. SDR'nin IMF üyelerine dağıtımında kota büyüklüklerinin esas alınması, GOÜ'in SDR'den bir dış finansman aracı olarak yararlanmalarını önemli ölçüde sınırlandırmıştır. 1980'de ABD'nin, Fon'daki kotası, toplamın %23'ü kadardı, ABD, İngiltere, B.Almanya, Fransa ve Japonya'nın kotaları birlikte ele alındığında toplam içinde yaklaşık %47.3'lük bir paya sahipti⁽¹⁵⁾. Bu durum doğal olarak gelişmiş ülkelerin SDR tahsislerinden daha fazla yararlanmalarını sağlamış ve GOÜ'in tepki ve eleştirilerine neden olmuştur.

Büyük çoğunluğunu GOÜ'in oluşturduğu birçok IMF üyesinin karşılaştığı dış ödeme sorunları ve söz konusu sorunların 1973 sonrasında daha da ağırlaşması, IMF'yi yeni dış finansman mekanizmaları oluşturmak durumunda bırakmıştır. Bu ihtiyacın ürünü olarak IMF bünyesinde fon ya da finansman kolaylığı olarak anılan çeşitli borçlanma imkânları yaratılmıştır. Bu imkânların başlıcaları ve ana özellikleri aşağıdaki gibidir:

- Döviz gelirleri kendi denetimleri dışındaki etkenlere bağlı olarak geçici düşmeler gösteren ülkelere yardımcı olmak amacıyla 1963'de oluşturulan Telâfi Edici Finansman Fonu. Bu Fon'dan yararlanmak belirli kıstaslara bağlanmış ve Fon'dan yararlanmak isteyen ülkenin IMF ile işbirliği yapması öngörülmüştür.

- Arz-talep dengesizliği sonucu, hammadde fiyatlarının düşmesini önlemek için stoklama ve tanzim alış-satışları yaparak fiyat istikrarını sağlamayı amaçlayan uluslararası mal anlaşmalarını finanse etmek üzere 1969'da kurulan Tampon Stok Finansman Kolaylığı.

(15) Södersten,, op.cit., s.443.

- 1974'de petrol ithalâtçısı GOÜ'e dış kaynak sağlamak amacıyla kurulan Petrol Kolaylığı Subvansiyon Hesabı.

- 1976'da kurulan ve IMF'nin 25 milyon ons altının satışından elde edilen 4.6 milyar ABD dolarını GOÜ'e borç ve bağış olarak aktaran Güven Fonu.

- 1979 Şubat'ında faaliyete geçen ve dış ödemeler dengeleri fazla veren ülkelerin katkılarıyla, ödeme sorunları ağırlaşan ülkelere borç sağlamayı amaçlayan Ek Finansman Kolaylığı.

Bütün bu yeni finansman imkânlarına karşın 1970-1979 döneminde IMF tarafından üye ülkelere sağlanan toplam kaynaklar yılda ortalama 3 milyar 150 milyon dolar düzeyinde kalmıştır⁽¹⁶⁾. Birçok GOÜ'in dış açıklarının bu tutardan yüksek olduğu, örneğin Türkiye'nin 1977 yılı CİD açığının yaklaşık 3.4 milyar dolar düzeyinde bulunduğu dikkate alınır, IMF tarafından sağlanan kaynakların ne kadar yetersiz olduğu anlaşılır.

Gerçekte 1970-79 döneminde yetersiz kalan ve önemini kaybeden yalnız IMF kökenli krediler değil tüm resmi kredilerdir. Resmi kredilerin dış finansman kaynakları içindeki payı azalırken, uluslararası para piyasasını oluşturan bankaların payının arttığı gözlenmektedir. Bu olgu daha 1960'larda hızlı bir gelişme içine giren ve bu yıllarda daha çok spekülâtif karakterdeki ABD özel sermaye transferlerince beslenen Eurodollar ya da Eurocurrency (Avrupa Para) Piyasası'na bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Eurodollar Piyasası 1973 Petrol Şoku'ndan sonra OPEC ülkelerinin ihracat gelirlerinden sağladığı fonlarla büyük bir büyüme göstermiş, söz konusu piyasanın 1969'da 58 milyar dolar olan toplam mevduatı, 1978'de 502, ikinci Petrol Şoku'nu izleyen 1980'de ise 800 milyar dolara çıkmıştır⁽¹⁷⁾.

OPEC ülkelerinin petrol ihracatından elde ettikleri dolarların önemli bir bölümünün uluslararası bankalarda mev-

(16) IMF, *Annual Reports*, çeşitli sayılar.

(17) James C.Ingram, *International Economics*, USA: John Wiley and Sons, s.199.

duat olarak toplanması ve toplanan bu fonların, petrol ithalâtçularına kredi olarak kullandırılması "recycling" adı verilen süreci başlatmıştır. Recycling sürecinden, ABD ve B. Avrupa kökenli uluslararası bankalar ve OPEC fonlarının hem başlıca dağıtıcısı hem de müşterisi olan gelişmiş Batılı ülkeler en büyük yararı sağlamıştır. Bu yıllarda GOÜ'in Avrupa para piyasasından kullandıkları krediler konusu ise ilerde ele alınacaktır.

B. Dünya Çapında Enflasyon

Dünya ekonomik buhranının en önemli unsurlarından biri 1970 yılında başlayan, hızla yükselen ve yaygınlaşan enflasyondur. Söz konusu enflasyonla başta ABD olmak üzere sanayileşmiş ülkelerde ortaya çıkan, süreklilik ve hız kazanan fiyat artışları anlaşılmalıdır. GOÜ'de çok daha yüksek oranlı enflasyonlar, 1970'lerden önce birçok defa yaşanmıştır. Ancak söz konusu ülkelerin üretim temellerinin kısıtlılığı, yatırımlar için gerekli iç kaynakların yetersizliği ve kalkınma süreci içinde beliren darboğazlar gibi yapısal nedenlerden kaynaklanan bu enflasyonlar GOÜ ile sınırlı kalmış ve dünya ekonomisinin dengeleri açısından bir tehdit oluşturmamıştır.

Gelişmiş ülkelerde 1960-70 döneminde fiyatlar artma eğilimi göstermiş ise de bu artışlar %2.8 (ABD) ile %4.8 (Japonya) oranları arasında değişmiştir⁽¹⁸⁾. Genellikle ücret artışlarına bağlanan ve sürünen enflasyon olarak adlandırılan bu olgu ciddi bir endişe kaynağı olmamıştır.

Oysa 1970'lerden sonra başgösteren enflasyon için aynı yargıya varılması imkansızdır. Aşağıdaki tablo bu bakımdan aydınlatıcıdır.

(18) DPT, *Dünya Ekonomik ve Sosyal Göstergeleri*, Ankara: Eylül 1980, s.6.

Tablo: 1

Tüm OECD Ülkelerinde Tüketici Fiyatları
(Yüzde Artışlar)

<u>1961-71¹</u>	<u>1972</u>	<u>1973</u>	<u>1974</u>	<u>1975</u>	<u>1976</u>	<u>1977</u>	<u>1978</u>	<u>1979</u>
3.7	4.7	7.8	13.4	11.3	8.6	8.9	8.0	9.8

Kaynak: OECD Economic Outlook'un çeşitli sayıları ile OECD Main Economic Indicators, January 1982'den düzenleyen R. Solomon op.cit., s.300.

¹ Yıllık Ortalamadır.

Enflasyonun GOÜ'de seyri konusunda ise Tablo 2 fikir verebilir.

Tablo: 2

GOÜ: Tüketici Fiyatlarındaki Değişmeler
(Yüzde Olarak)

	<u>Bir Önceki Yıla Göre Ortalama Değişim</u>							
	<u>1967-72¹</u>	<u>1973</u>	<u>1974</u>	<u>1975</u>	<u>1976</u>	<u>1977</u>	<u>1978</u>	<u>1979</u>
Petrol İhracatçıları								
Ağırlıklı Ortalama ²		8.0	11.3	17.0	18.8	16.8	15.5	10.2
Petrol İhracatçısı								
Olmayan GOÜ ³								
Ağırlıklı Ortalama ²		9.1	22.1	28.7	27.0	27.6	27.1	23.7

Kaynak: IMF Annual Report 1981, s.16.

¹ Bileşik yıllık ortalama değişim.

² Ülke endekslerinin geçmiş üç yıla ait GSYİH'lerinin ortalama dolar değeriyle ağırlıklandırılmıştır.

³ Çin Halk Cumhuriyeti dahil değildir.

1970'lerde hızlanan dünya enflasyonunu açıklamak için geliştirilmiş farklı yaklaşımlar vardır. Bunlardan biri parasal yaklaşımdır. Özetle, enflasyonun, dünya para stoklarındaki genişleme tarafından başlatıldığını vurgulamaktadır⁽¹⁹⁾. Buna göre para stoklarındaki artışın kaynağında dolar bolluğu yatmaktadır. 1963'de ABD dışındaki dokuz sanayileşmiş ülkenin döviz rezervleri 9 milyar dolar iken, bu tutar 1968 yılına gelindiğinde 14.9; 1973 yılında ise 67.3 milyar dolara çıkmıştır⁽²⁰⁾. Ani bir patlama biçiminde beliren bu parasal genişlemenin temelinde, ABD dış ödemeler dengesinin kronik ve dev boyutlara ulaşan açıkları yatmaktadır. Söz konusu açıkların ise sermaye hareketleri ve tek yanlı transferlerden doğduğunu görmüş bulunuyoruz.

Parasal yaklaşıma göre dünya çapında enflasyon (a) birçok ülke ekonomisinde aynı anda parasal genişleme olursa, (b) parasal genişleme dünya fiyat düzeyi üzerinde önemli etkiler yaratabilecek ve rezervleri dış açıklarını karşılamaya yetecek kadar büyük bir ülkede ortaya çıkarsa ve (c) para arzı genişleyen ülke bir rezerv kısıtlamasıyla karşı karşıya değilse; gerçekleşebilir⁽²¹⁾. ABD'nin 1950-60'lardaki konumu (b) ve (c) ile tanımlanan duruma uymaktadır.

1970 sonrası dünya çapında enflasyonu açıklamak için geliştirilen ikinci görüşe göre, 1973-74 yıllarında OPEC'in petrol fiyatlarına yaptığı yüksek oranlı zamlar, enflasyonun kaynağını oluşturmaktadır. Bu görüş oldukça yaygın olarak savunulmaktadır.

Gerçekten de 1973 yılında bir varili 2.50 dolar olan petrolün fiyatının 1979 yılında 18.00 dolara yükselmesi fiyat artışlarını kamçulamış, uluslararası ekonomik ilişkilerde mevcut dengeleri sarsmıştır. Ancak gözden kaçırılmaması gereken bir nokta, OPEC zammından önce, 1960'ların sürünen

(19) Alexander Swoboda, "Monetary Approaches to Worldwide Inflation", *Worldwide Inflation-Theory and Recent Experience*, ed. by Lawrence B.Krause and Walter S.Salant, Washington D.C.: The Brookings Institute, 1977, s.44.

(20) Södersten, op.cit., s.448, Table: 29.1.

(21) Swoboda, op.cit., s.46.

enflasyonunun yerini tırmanan enflasyona terketmeye başlamış olduğudur.

Sürünen enflasyonun yerini tırmanan enflasyonun almasında, petrol zammı dışında başka konjonktürel gelişmelerin de payı vardır. Bunların en önemlilerinden biri 1972-73 yıllarında Sovyetler Birliği, Güney ve Güneydoğu Asya ile Latin Amerika'nın bazı kesimlerini etkisi altına alan ve dünya hammadde fiyatlarının hızla yükselmesine yolaçan kuraklıktır.

ABD'de enflasyonist eğilimlerin 1960'ların sonlarında güçlenmesinde rolü olan bir etken de izlenen iktisat politikalarıdır. Vietnam Savaşı'nın zorunlu kıldığı harcamaların, ABD hükümetlerince, vergilerin artırılması yoluyla finanse edilmemesi, bunun yerine gevşek para politikalarının izlenmesi, enflasyonun tırmanmasında etkili olmuştur.

Yine de OPEC'in 1973 Ekim'inde Arap-İsrail Savaşı sırasında ABD ve Hollanda'ya uyguladığı kısa süreli petrol ambargosunun ardından başlattığı ve dört ay içinde yaklaşık %400 oranını bulan petrol zamları, dünya ekonomik buhranının gelişiminde bir dönüm noktası olarak görülebilir. Petrol şoku olarak adlandırılan bu zam hem enflasyonu hem durgunluğu körüklemiş ve dünya ticaret hacminin daralmasına da yolaçmıştır.

1970'lerin dünya enflasyonist bunalımını açıklamayı amaçlayan yaklaşımlardan üçüncüsü Marksist iktisatçılara aittir.

Bu iktisatçılardan biri olan Japon Makoto Itoh dünya çapında enflasyon olgusunu Marks'ın bunalım teorisinin sağladığı araçlarla analiz etmektedir. Itoh'un analizi şöyle özetlenebilir⁽²²⁾:

Savaş sonrasındaki veri para sistemi altında ABD; Avrupa ve Japonya'nın kapitalist ekonomilerinin yeniden

(22) Makoto Itoh, "Dünya Kapitalizminin Enflasyonel Bunalımı", Frobel ve diğerleri, *Dünya Ekonomisi Bunalım ve Siyasi Yapılar*, 1.b., İstanbul: Belge Yayınları 1983, ss.157-167.

kuruluşuna yardım programları, az gelişmiş ülkelere sermaye transferleri ve dünya çapındaki askeri harcamaları için, muazzam fonlar dağıtmıştır. Bu muazzam dolar fonlarının harcanışı, Amerikan mali sermayesinin sermaye fazlasına kullanım alanı sağlıyor, ABD'nin üretken kapasitesi ve ABD ihracatına olan efektif talep üzerinede olumlu etkiler yaratıyordu.

Yine de siyasi-askeri harcamaların yarattığı büyük boyutlara ulaşan efektif talep, ABD'de 1950'lerin sonlarından beri duraklama içine girmiş olan sınai donanım (industrial equipment) yatırımlarını canlandırmaya yetmemiştir. Çünkü, Amerikan mali sermayesince oluşturulan sabit sermaye fazlası, yeni yatırımlar üzerinde kısıtlayıcı etkiler yaratıyordu. ABD mali sermayesinin tekelci karakterinin pekişmesi, bu etkileri daha da güçlendiriyor ve donanım yatırımlarındaki durgunluğu körüklüyordu.

ABD ekonomisi bu süreci yaşarken, Batı Avrupa ve Japon kapitalizmi 1960'lara kadar aktif bir donanım yatırımı gerçekleştirerek hızla gelişmiştir. Bu hızlı gelişme ABD'nin dış açıklarının büyümesi, doların değerinin temelindeki sağlamlığın kaybolması ile elele gitmiş ve süreç IMF sisteminin 1971'de çöküşüyle noktalanmıştır. IMF sisteminin çöküşü, dünya kapitalizminin görünüşte istikrarlı uluslararası mekanizmasının çöküşünün de ifadesidir.

Bu tarihten itibaren, dalgalı döviz kurları altında ABD fonlarının doların devalüasyonundan kurtulmak için büyük miktarlarda ve spekülâtif bir biçimde dışa akışı, diğer kapitalist ülkelerin döviz kurlarını ihracat için mümkün olduğunca kendi lehlerine çevirmeyi amaçlayan gevşek enflasyonist politikalarıyla birleşince enflasyon hızlanmış ve 1973 yılına kadar süren spekülâtif boom (refah) ortaya çıkmıştır.

Dünya kapitalizminin gelişme sürecinin derinliklerindeki iki unsur, enflasyon olgusunun açıklanmasında önemli yere sahiptir. Bunların ilki sermayenin emekçi nüfusa göre aşırı birikimidir. Aşırı birikim 1960'lardaki hızlı ekonomik büyüme döneminin sonlarında, görece bir işgücü kıtlığı-

nın ortaya çıkmasına, gelişmiş kapitalist ülkelerde gerçek ücret oranlarının artmasına, birim emek maliyetlerinin yükselmesine neden olmuştur. Sürekli ekonomik büyümenin temelini ortadan kaldıran bu gelişme, genişlemeci politikaların uygulanmasıyla birleşince enflasyonun kısır döngüsüne girilmesi sonucunu doğurmuştur.

İkinci unsur, gelişmiş ülkelerde sermayenin hammadde arzına göre aşırı birikimi olarak adlandırılabilir ve 1960'ların sonlarında ortaya çıkmıştır. 1950'ler boyunca dünya hammadde üretim ve ihracatında bir kıtlık değil fazlalık mevcuttu. Fakat gelişmiş ülkelerin 1960'lardaki hızlı sürekli büyümesi, bu fazlalığın ortadan kalkmasına yolaçmıştır. Sonuçta dünya hammadde fiyatlarında hızlı artışlar belirmiş ve 1971'den itibaren her yıl artırılan ham petrol fiyatlarının 1973 sonbaharında birkaç ay içinde 4 kat zamlı satılabilmesi mümkün olmuştur.

Bu koşullar altında ve sermayenin aşırı birikimi temelinde, spekülâtif ticaret özellikle hammaddelerde kayda değer bir büyüme göstermiş özellikle ham petrol fiyatlarının fırladığı 1973 bitiminden sonra spekülâsyona bağlı enflasyon tam bir kısır döngü halini almıştır. Enflasyonist kredi hacmi genişlemesinin petro-dolar fonlarındaki artışların bir ürünü olarak sürmesi, likidite fazlası ve meta kıtlığının belirmesine yolaçarak enflasyonu körüklemiştir.

M.İtoh yukarıda özetlemeye çalışılan analizinin sonunda, son enflasyonist buhranın ve bunu izleyen kronik durgunluğun Savaş sonrası dünya kapitalizminin 1960'lara kadar devam eden görece istikrarının çöküşünü açıkça gösterdiğini ileri sürmektedir.

C. Hızlı Büyüme Dönemine Son Veren Durgunluk

Dünya ekonomik buhranının başlıca unsurlarından biri olan durgunluk enflasyonla birlikte ortaya çıkmış ve derinleşmiştir. Gelişmiş Batılı ülkelerde başlayan durgunluk,

hızlı ekonomik büyüme dönemine son verirken, dünya ticaretini ve uluslararası ekonomik ilişkilerin gelişimini etkileyerek Türkiye'nin de içinde bulunduğu birçok GOÜ'in kalkınma çabalarına darbe indirmiştir.

Gelişmiş ülkelerden dalga dalga yayılan durgunluk, nicel anlamda, II. Dünya Savaşı sonrasında zaman zaman beliren ve geçici olmaktan öteye gitmeyen resesyonlardan ayrılır. Kore Savaşı'nın yarattığı olumlu ekonomik konjonktürün sona ermesi gibi nedenlere bağlı olarak 1957-58 yıllarında ABD ekonomisinde beliren deflasyonist eğilimler kısa sürede denetim altına alınmış ve ekonomi tekrar hızlı büyüme rayına oturtulmuştur. Oysa 1970'lerde başgösteren ve 1974 Petrol Şoku'ndan sonra derinleşen durgunlukla mücadelede aynı başarı sağlanamamıştır. Dünya ekonomisinde canlanmanın başladığı son yıllarda bile durgunluk, GOÜ bir yana gelişmiş ülkelerin çoğunun ekonomik gündeminde baş sıralarda yer almaktadır.

1960'ların son yıllarına kadar yılda ortalama yüzde 5'in üzerinde seyreden gelişmiş ülkelerin büyüme hızları 1970'lerde %3.3'e düşmüş, toplam üretimleri ise 1974-1975 döneminde azalmıştır⁽²³⁾. Tüm sanayileşmiş ülkelerin reel GSMH'leri 1962-72 döneminde ortalama (bileşik yıllık değişim haddi olarak) %4.8, 1973'de %6.3 oranında büyümüştür⁽²⁴⁾. Oysa bu hız 1974'de %0.7, 1975'de ise % -0.6 olmuş, yani büyüme yerini küçülmeye bırakmıştır⁽²⁵⁾. 1976'da ekonomik canlanmanın başlamasıyla büyüme hızı %5.2'ye yükselmiştir. Ancak bu durumun kalıcı olmadığı, söz konusu hızların izleyen yıllarda, %3.9; %4.0; %3.7 ve nihayet 1980'de %1.2 olarak gerçekleşmesiyle ortaya çıkmaktadır⁽²⁶⁾.

(23) The World Bank, *World Development Report 1981*, s.8.

(24) IMF *Annual Report 1981*, s.8, Table:1.

(25) ibid.

(26) ibid.

Tablo 3, GOÜ açısından büyüme olgusunun gelişimini göstermektedir.

Tablo: 3

GSYİH'nin Çeşitli Bölgelerdeki Artış Hızı
(Ortalama yıllık yüzde)

	<u>1960-70</u>	<u>1970-80</u>
Petrol ithalâtçıları	5.7	5.1
Düşük gelirli petrol ithalâtçıları	4.2	3.0
Orta gelirli petrol ithalâtçıları	6.2	5.6
Petrol ihracatçıları	6.5	5.2
Tüm GOÜ	5.9	5.1

Kaynak: *World Development Report 1981*, s.15.

Görülmektedir ki, dünya ekonomisini saran durgunluk, kalkınma yarışında, yetersiz sermaye birikimi, ağırlaşan nüfus baskısı gibi sorunlara karşın önemli aşamalara ulaşmış olan "Orta Gelirli Petrol İthalâtçıları" da etkisi altına almıştır. Bunlar arasında Türkiye de bulunmaktadır.

1970-80 döneminde büyüme hızlarının düşmesi olgusu merkezi plânlı sanayileşmiş ekonomilerde de karşımıza çıkmaktadır. Bu ekonomilerde GSYİH'nin yıllık ortalama büyüme hadleri 1960-70 döneminde %6.8'den ⁽²⁷⁾ 1970-80 döneminde %4.8'e inmiştir ⁽²⁸⁾. Büyüme hızındaki yavaşlamanın kısmen merkezi planlamanın ve buna dayalı sistemin iç sorunlarından kaynaklandığı bir gerçektir. Ancak Batının ekonomik buhranının etkilerinin gözardı edilemeyeceği bizzat Brejnev'in "Kapitalist ülkelerle sosyalist ülkeler arasındaki hayli geniş kapsamlı ekonomik bağlantılar nedeniyle Batı'nın şu anda yaşamakta olduğu bunalımın olumsuz etkileri sosyalist dünyaya da dokunuyor" sözlerinde ifadesini bulmaktadır ⁽²⁹⁾.

(27) The World Bank, *World Development Report 1978*, s.27, Table:23.

(28) The World Bank, *World Development Report 1981*, s.10, Table: 2.1.

(29) Andre Gunder Frank, "Dünya Sistemi Bunalımında", *Dünya Ekonomisi*, *op.cit.*, s.139.

Ekonomik durgunluğun derinleşmesinin yolaçtığı bir başka önemli ekonomik ve sosyal sorun da işsizliğin büyümesidir. İşsizlik konusunda oldukça güvenilir istatistiklere sahip olan sanayileşmiş Batılı ülkelere ait veriler; ABD, Kanada, Japonya, Fransa, F.Almanya, İtalya ve İngiltere'den oluşan 7 sanayileşmiş ülkede 1963-72 döneminde ortalama %3.0 olan işsizlik oranının, 1975'de %5.6, 1980'de ise %5.7 olduğunu ortaya koymaktadır⁽³⁰⁾.

Durgunluk, sanayileşmiş ülkelerde sınai kapasite kullanım oranlarının düşmesi ve sınai tesis yatırımlarının gerilemesini de beraberinde getirmiştir. Bu gelişme aşağıdaki tablodan izlenebilir.

Tablo: 4

Başlıca Sanayi Ülkeleri: Reel Talep ve Üretimdeki Değişmeler¹
(Yüzde olarak)

	<u>1975</u>	<u>1980</u>
GSMH	-0.7	1.2
Tüketim	2.5	1.2
Gayrisafi sabit yatırım (inşaat hariç)	-8.1	1.6

Kaynak: IMF *Annual Report 1981*, s.11.

¹ Bir önceki yıllık GSMH'lerin ortalama dolar değeri ile ağırlıklandırılmış ortalama yüzde değişim oranları.

Gelişmiş kapitalist ülkelerde, hızlı ekonomik büyümenin motoru olan işgücü verimliliği de buhran döneminde düşmeye başlamıştır. Çalışan kişi başına reel GSMH'deki artış oranının 1973-1980 döneminde (kümülatif) %1.5 olarak gerçekleşmesi, oysa aynı oranın bir önceki on yıl süresince %3.75 düzeyinde seyri bunun göstergesidir⁽³¹⁾.

(30) *World Economic Outlook*, June 1981'den aktaran Maliye Bakanlığı 1981 Yıllık Ekonomik Raporu, s.201.

(31) IMF *Annual Report 1981*, s.12.

Ana özellikleri ile genel evrimini görmüş olduğumuz ve II. Dünya Savaşı'nı izleyen refah ve genişleme döneminin 1970'lerde sona ermesini simgeleyen dünya çapında durgunluğun temelindeki etkenler çok çeşitlidir. Kanımızca durgunluğun ortaya çıkmasında, kapitalizmin en uzun süreli refah ve genişleme döneminin itici gücünü sağlayan uyarıcı etkenlerin rolünün azalması önemli bir paya sahiptir.

Savaş sonrasında yeniden inşanın tamamlanması ve yıllarca denetim altında tutulmuş olan talep patlamasının yarattığı uyarıcı etkinin zamanla zayıflaması söz konusu etkenlerden birisidir.

Diğer etkenler arasında, başta otomotiv olmak üzere sürükleyici özelliğe sahip sanayi dallarının gelişme hızının düşmesi, Savaş sonrasında ortaya çıkan teknolojik yeniliklerin bir süre sonra önemli ölçüde özümlemesi ve ekonomik büyüme üzerinde geniş etkiler yaratan yeniliklerin hemen ortaya çıkmaması sayılabilir.

Bretton Woods sabit kur sisteminin dünya ticaret ve üretimini uyaran etkilerinin zamanla kaybolması da durgunluğu besleyen bir etken olmuştur. Önce dolar, mali yapıda bir istikrarsızlık unsuru ve enflasyon kaynağı haline gelmiş, sabit kur sisteminin yıkılıp yerini dalgalı kurların alması ise paritelerde aşırı bir oynaklık yaratarak dünya üretim ve ticaretini olumsuz yönde etkilemiştir.

Bu ana kadar yaptığımız tesbitler ışığında dünya buhranının tohumlarının büyük ölçüde Savaşı izleyen hızlı büyüme ve refah döneminde atıldığını söylemek mümkündür. 1973 Petrol Şoku'nun ani ve derin enflasyonist etkilerine karşı gelişmiş ülkelerin aldığı önlemler ise, durgunluğun derinleşmesine ve dünya ticaretinin daralmasına neden olmuştur. Dolayısıyla 1974 yılı dünya ekonomik buhranının gelişiminde yeni bir aşama olarak kabul edilebilir. Bu tesbit, Türkiye ekonomisi ve Türkiye'nin dış ekonomik ilişkileri açısından daha da geçerli görünmektedir.

D. Enerji Sorunu ve Gelişimi

Geçtiğimiz yıllarda hiçbir ekonomik olgu 1973 yılında OPEC'in dünya petrol fiyatlarının %400 oranında artmasına yolaçan kararları kadar dramatik sonuçlar yaratmamıştır. 1973 yılında başlayan ve 1981 yılına kadar devam eden petrol fiyatlarındaki artış dünya ekonomisinde dalga dalga yayılan etkiler yaratmıştır.

Petrol zamları genellikle en yüksek fiyat artışlarının gerçekleştiği yıllara göre Birinci (1973-74) ve İkinci (1979-80) Petrol Şokları olarak adlandırılmaktadır. 1973 yılındaki zamlarla dünyada bir enerji sorununun belirdiği ve ekonomik dengelerin hızla altüst olduğu bir gerçektir. Ancak bu gerçek, ham petrol fiyatlarının büyük ölçüde artmasının hiç hesapta olmayan bir gelişme olduğunu göstermez. Bunu daha iyi kavrayabilmek için dünya enerji üretim ve tüketiminin yakın geçmişine göz göz dirmekte yarar vardır.

Yüzyılın başında kömür, dünya ticari piyasaların da tüketilen enerjinin %95'ini sağlıyordu, aynı yıllarda petrolün payı %1.5, doğal gazın payı ise %1 kadardı⁽³²⁾. 1950 yılına gelindiğinde kömür birincil enerji kaynakları (kömür, petrol, doğal gaz, su enerjisi ve nükleer enerji) arasında yine ilk sırayı alıyordu ancak payı %61'e düşmüştü⁽³³⁾. Aynı yılda petrol %30'un altında bir paya sahipti⁽³⁴⁾.

Ancak 1970'lere gelindiğinde görünüm büyük ölçüde değişmişti. Kömürün payı %30'un biraz üstündeyken, petrolün payı %45'e, doğal gazın payı %20'nin üzerine çıkmıştı⁽³⁵⁾.

Dünya enerji kullanımında gözlenen bu kayma, çeşitli etkenlere bağlanabilir. Birinci olarak petrol ve doğal gaz hacim ve ağırlık yönünden kömürden daha etkin enerji kaynak-

(32) Edward Perkins, *The World Economy in the Twentieth Century*, Cambridge-Mass.: Schenkman Publishing Co.Inc., 1983, s.24.

(33) ibid.

(34) Daniel Deudney and Christopher Flavin, *Renewable Energy-The Power to choose*, First ed., New York: W.W.Norton and Co. Inc., 1983, s.10.

(35) Perkins, op.cit., s.24.

larıydılar. Bir ton petrol, bir ton kömürden %50 oranında daha fazla enerji sağlayabiliyordu, ayrıca daha temizdi⁽³⁶⁾.

İkinci olarak petrol ve doğal gazın üretim maliyetleri daha düşüktü. Kömürün yer altından çıkartılması emek yoğun bir faaliyeti gerektiriyordu, petrol ve doğal gaz ise cüzi denebilecek emek giderleriyle yüzeye pompalanabiliyordu⁽³⁷⁾. Yine petrol ve doğal gazın boru hatlarıyla nakledilme imkânı, bu enerji kaynaklarına taşıma maliyetleri açısından da üstünlük sağlıyordu. 1955 yılında petrolün tankerle taşınma maliyeti, aynı miktar enerji sağlayan kömürün demiryoluyla taşınma maliyetinin %7'si kadardı⁽³⁸⁾.

Başta Suudi Arabistan ve Basra Körfezi ülkeleri olmak üzere, yeni ve zengin petrol alanlarında üretimin, Savaşın sonra sürekli bir artış göstermesi, yukarıda belirtilen özelliklerle birleşince, petrolü hızla birincil enerji kaynağı konumuna yükseltmiştir. Yüzyılın son çeyreğinde ticari enerji tüketimi genel olarak üç katına çıkmıştır. Ancak enerji tüketimindeki artışın gelişmiş ülkeler ile GOÜ arasındaki dağılımında önemli bir dengesizlik söz konusudur. 1975'te gelişmişlerde kişi başına yıllık enerji tüketiminin 6.300 Kg., GOÜ'de ise 400 Kg. olması bu dengesizliğin kanıtıdır⁽³⁹⁾.

Petrol üretimindeki hızlı artış ve 1950-1965 yılları arasında reel petrol fiyatlarının düşmesi, bu yakıtı, büyüyen dünya ekonomisinin ucuz enerji kaynağı yapmıştır. Ancak petrol ve doğal gaza bağıllılık açısından da gelişmiş ülkeler arasında önemli farklılıklar mevcuttu. Örneğin 1970'lerin ortasında ABD, enerji ihtiyacının %14'ünü ithal ediyor ve bunun çok büyük kısmını petrol oluştuyordu⁽⁴⁰⁾. Oysa aynı dönemde dünya petrolünün 1/4'ini tüketen Bazı Avrupa kullandığı petrolün %95'ini ithal ediyor ve bu yolla genel enerji

(36) ibid.

(37) ibid., s.25.

(38) ibid.

(39) ibid., s.35

(40) ibid., s.40.

ihtiyacının yarıdan fazlasını karşılıyordu⁽⁴¹⁾. Petrol yönünden tamamen dışa bağımlı olan Japonya'da enerji üretiminin yaklaşık %75'i ithal petrolüyle sağlanıyordu⁽⁴²⁾. Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ülkelerinin ise Batı'nın aksine enerji yönünden kendi kendine yeterli kaldığı söylenebilir. 1975 yılında SSCB büyük kısmı petrol ve kömürden oluşan %16 oranında bir enerji fazlasına sahipti. COMECON ülkelerinin genel olarak zengin enerji kaynaklarına sahip olması, 1950'de 1600 Kg. olan kişi başına yıllık enerji tüketiminin 1975'de 5000 Kg.'a çıkmasına katkıda bulunmuştur⁽⁴³⁾.

Büyüyen dünya petrol üretim ve tüketiminin ortaya çıkardığı ve yukarıda ana çizgileriyle özetlemeye çalıştığımız tablo, petrole artan bağımlılığını göstermesi açısından çarpıcıdır. "Bundan elli yıl sonra tarihçiler dünyanın bir yakıtta bu ölçüde bağımlı kalmasını, on yıllar süren düşük petrol fiyatlarının yarattığı bir anomali olarak açıklayacaktır"⁽⁴⁴⁾.

1950-1965 döneminde reel anlamda düştüğünü belirtmiş olduğumuz petrol fiyatları 1970 yılına kadar sabit kalmış, 1973 yılına kadarki artışlar da sınırlı olmuştur (Bkz. Tablo: 5). Bu tarihten sonraki artışlar ise neredeyse astromiktir.

Uzun yıllar çok düşük bir düzeyde kalmış olan petrol fiyatlarının 1972-1981 yılları arasında %750 artması üç ana etkenin karşılıklı etkileşimiyle gerçekleşmiştir. Bunlar: piyasa eğilimleri, dışsal siyasi olaylar ve kartel politikalarıdır⁽⁴⁵⁾.

1960'lar ve 1970'li yılların başında, 1973 öncesi fiyatlarla dünya petrol talebinin artış hızının petrol arzınca karşılanması mümkün değildi. 1978 yılına gelindiğinde,

(41) *ibid.*, s.39.

(42) *ibid.*, s.25.

(43) *ibid.*, ss.39-40.

(44) Deudney and Flavin, *op.cit.*, s.5.

(45) John H.Lichtblau, "What Factors Influence Oil Prices" *Oil and Gas Journal*, Vol. 79, No. 45, 1981, s.1.

1973-74 fiyat artışlarının reel anlamda ve bir ölçüde aşınmasından sonra petrol talebi yine artmaya başladı. Bu talep artışının devam etmesi durumunda 5-6 yıl içinde yeni bir arz darboğazıyla karşılaşılması kaçınılmazdı. İran'da İslâm Devrimi olmasaydı dahi 1980'lerin başlarında petrol fiyatlarına zam kaçınılmaz görünüyordu ⁽⁴⁶⁾.

Tablo: 5

Petrol Fiyatlarındaki Birim Başına Artışlar
(Yüzde olarak)

(1970 = 100)	1972	135
1965	1973	187
1966	1974	584
1967	1975	624
1968	(1975 = 100)	
1969	1978	119
1970	1979	159
1971	1980	224

Kaynak: OECD, *Main Economic Indicators*, Feb., 1981.

Dolayısıyla hem 1973-1974, hem de 1979-1980 dönemlerinde piyasa fiyat eğilimlerini belirleyen etkenlerin zamları kaçınılmazlaştırdığı söylenebilir. Oysa 1981-82 döneminde piyasadaki eğilimler aksi yönde gelişmeye başlamıştır ⁽⁴⁷⁾. Bu eğilimler günümüzde de aynı yönde seyretmeye devam etmektedir. Hem yapısal, hem de konjonktürel etkenler 1979-1981 arasında dünya petrol talebinin yaklaşık olarak günde 5 milyon varil azalmasına yol açarak petrol fiyatlarının düşmesini kolaylaştırmıştır ⁽⁴⁸⁾. OPEC'e üye olmayan Meksika, İngiltere ve Norveç gibi yeni petrol üreticilerinin artan üretimleri de OPEC'in petrol fiyatlarını yükseltmesini engellemektedir.

(46) ibid.

(47) ibid.

(48) ibid., s.2.

1973 Arap-İsrail Savaşı'nda ABD ve Hollanda'ya uygulanan kısa petrol ambargosu, benzer durumlarla karşılaşılması tehlikesini petrol ithalâtçısı gelişmiş ülkelerin gündemine getirmiştir. Böyle bir olasılığa karşı Batılı devletlerin petrol stoklamalarına gittiği görülmektedir. İran İslâm Devrimi'nden sonra bu çabalar daha da hız kazanmış, 1981 yılında ABD'nin petrol stokları 200 milyon varilin üstüne çıkmıştır⁽⁴⁹⁾. 1973 petrol ambargosu sırasında ABD'nin petrol stoklarına sahip olmadığı, 1979 İran olaylarının patlak verdiği dönemde ise stokların ihmal edilecek düzeyde olduğu gözönüne alınırsa, büyük devletlerin petrol stoklarına sahip olmasının fiyat artışlarını engelleyici etkisi daha iyi anlaşılır.

Kartel politikalarının başarısı petrol fiyatlarını belirleyen etkenlerin üçüncüsüdür. OPEC üyelerinin tesbit edilen üretim kotalarını aşmamaları ve düşük fiyattan petrol ihracı yoluna gitmemeleri, petrol fiyatlarının 1973 sonrasında hızla yükselmesine katkıda bulunmuştur. Aksi yönde eğilimlerin gelişmesi ise, 1980 sonrasında petrol fiyatlarındaki düşme eğilimini hızlandırmıştır.

1973 petrol zammıyla başgösteren enerji sorunu özellikle gelişmiş ülkeleri, OPEC petrolüne bağımlılığı azaltma yönünde önlemler almaya da yöneltmiştir. Bu önlemler yeni zamlar ve olası amborgaların yaratacağı etkileri hafifletmek için, kısa vadede petrol tüketimini sınırlandıran, uzun vadede ise OPEC petrolünü ikame eden kaynakların geliştirilmesini hedefleyen politikalardan oluşmaktadır. Birçok gelişmiş ülke kendi imkanlarını, kaynaklarını ve ihtiyaçlarını dikkate alarak OPEC petrolüne bağımlılığı azaltıcı önlemleri uygulamaya koymuştur. OPEC zamları, dünya petrol fiyatlarının düşük olduğu yıllarda işletilmesi rantabl olmayan petrol rezervlerinden yararlanılmasını da mümkün kılmıştır. Bu olgu örneğin ABD'de petrol üretiminin artmasına yol açmıştır.

Gelişmiş ülkeler OPEC'e karşı ortak politikalar geliştirmek ve bu kuruluş karşısında konumlarını kuvvetlen-

(49) ibid., s.3.

dirme için 18 Kasım 1974'de çok taraflı bir anlaşmayla Uluslararası Enerji Ajansı'nı (IEA) kurmuşlardır. Bu kuruluş, yukarıda belirtmiş olduğumuz kısa ve uzun vadeli hedefler doğrultusunda faaliyet göstererek petrol ithalâtçısı ülkelerin enerji sorunlarına çözüm getirmek için çalışmaya başlamıştır.

1972-1981 yılları arasında petrol fiyatlarının %750 artması, OPEC ülkelerinin 1973 yılında 9 milyar dolardan ibaret olan cari işlemler fazlasının 1980'de 120 milyar dolara yükselmesini sağlamıştır⁽⁵⁰⁾. Bu ülkelerin 1970 yılında 7.5 milyar dolar olan dış ticaret fazlaları ise 1979'da 113, 1980'de ise rekor düzey olan 162 milyar dolara çıkmıştır⁽⁵¹⁾. 1970'ler boyunca petrol ihracatçılarının ihracatları değer olarak yılda ortalama %33 artmıştır. Bu artış tamamen fiyat artışlarından kaynaklanmaktadır. Söz konusu dönemde ihracat hacmi, hemen hemen sabit kalmıştır⁽⁵²⁾.

Petrol zamlarının etkisiyle, OECD ülkelerinin 1973 yılında 19 milyar dolar fazla veren cari işlemler dengesi 1980'de 47 milyar dolar açık vermiştir. Petrol ithalâtçısı GOÜ'nün 1973'de 11.5 milyar dolar olan cari işlemler açıkları ise 1980'de 62 milyar doları bulmuştur⁽⁵³⁾.

Petrol ithalâtçısı ülkelerin dev boyutlara varan açıklarının bir şekilde finanse edilmesi gerekiyordu. OPEC ülkeleri de dış ödeme fazlalarına kullanım alanı bulmak durumundaydılar⁽⁵⁴⁾. OPEC fazlasının kısa sürede petrol ithalâtçılarının dış finansman kaynağı haline gelmesi ve petrol ihracatçıları açısından da kullanım alanı bulmasıyla sorun kısmi bir çözüme kavuşmuştur. Böylece biriken döviz rezervlerinin bir kısmını sanayi, tarım gibi alanlara yatırırken, tüketim malları ithalâtını da büyük ölçüde artıran ve çok

(50) Solomon, op.cit., s.324, Table 4.

(51) IMF, *IFS Financial ...*, op.cit., s.xii.

(52) ibid.

(53) Solomon., loc.cit.

(54) ibid., s.325.

uluslu şirketlerin hisse senetlerinin müşterileri arasına giren petrol ihracatçıları, ellerindeki fonların en önemli bölümünü uluslararası finans kurumlarına plase ederek, dünya kredi piyasasının başlıca kaynaklarından birisi konumuna erişmişlerdir.

1971-73 döneminde uluslararası bankaların açtığı krediler (net) ortalama 27 milyar dolar iken, OPEC zammının ödünç verilebilir fonlarda yarattığı patlamanın etkisiyle bu tutar 1974'de 50 milyar dolara fırlamıştır⁽⁵⁵⁾. 1980 yılında petrol ihracatçılarının elindeki toplam fazlanın yaklaşık %40'ı, söz konusu bankalara yatırılmış bulunuyordu⁽⁵⁶⁾.

1973 petrol zammını izleyen dönemde OPEC devletlerinin GOÜ'e açtığı orta ve uzun vadeli kredilerde bir artış görülmektedir. 1970 yılında söz konusu ülkelere bu türde kredi transferi 400 milyon dolardan 1979'da 12.4 milyar dolara yükselmiştir⁽⁵⁷⁾. Ancak OPEC kökenli bu tür dış fonlardaki artış, GOÜ açısından sınırlı kaldığı gibi bundan daha çok OPEC ülkeleriyle geleneksel ve güçlü bağlara sahip devletler yararlanmıştır.

Petrol ihracatçılarının 1973 sonrasında elde ettikleri dış fazlaların, önde gelen ABD ve bazı Batı Avrupa bankalarınınca kredi olarak tekrar dünya piyasalarına sürülmesi, gelişmiş kapitalist ülkelere, Petrol Şoku'nun yıkıcı etkilerinden kurtulmada önemli bir avantaj sağlamıştır. Ancak söz konusu ülke ekonomilerinin durumlarının, nisbeten kısa sürede düzelebilmesinde başka etmenlerin de rolü vardır. Bunların başında, bu ülkelerin ihracat gelirlerini hızla artırmaları gelmektedir.

Gelişmiş Batılı ülkelerin, kendi ihraç mallarını oluşturan sanayi mamullerinin fiyatlarını, söz konusu malların dış talebinin fiyat esnekliğinin oldukça düşük olmasın-

(55) IMF Annual Report 1981, s.74.

(56) ibid., s.73.

(57) The World Bank, *Developments in and Prospects for the External Debt of the Developing Countries: 1970-80 and Beyond*, Washington D.C.: World Bank Staff Paper No.488, 1981, s.8.

dan yararlanarak yükseltebilmeleri, ihracat gelirlerini artırmada önemli bir rol oynamıştır. 1974 yılı endeksleri 100 kabul edilirse, dünya ticaretinde ana madde (hammadde) fiyatları endeksi 1978'de 112.4, mamul maddeler fiyat endeksi 139.4, petrol fiyat endeksi ise 130.8 düzeyine yükselmiştir⁽⁵⁸⁾. Farklı fiyat endekslerinin seyrine ilişkin bu rakamlar da, Birinci ve İkinci Petrol Şokları arasında yer alan dönemde, gelişmiş ülkelerin OPEC zammıyla bozulan dış ticaret hadlerinin, kısa sürede düzeldiğini göstermektedir. Gelişmiş Batılı ülkelerin ihracat gelirlerini artırabilmelerini sağlayan ikinci etken, OPEC ülkelerinin sanayi mamulleri ithalâtını hızla genişletmeleri olmuştur. Petrol ihracatçılarının, 1973'de 6.6 milyar dolar olan CID fazlasının, 1979'da 68.4 milyar dolara yükselmesiyle⁽⁵⁹⁾, Batılı ülkelerin sanayi mamullerine olan talepte de büyük bir artış gerçekleşmiştir. Bu artış sayesinde gelişmiş Batılı ülkeler, Petrol Şokuyla bozulan dış dengelerini düzeltme imkânına sahip olmuşlardır.

Birinci Petrol Şokuyla girilen yeni uluslararası ekonomik konjonktürün, GOÜ açısından yarattığı sonuçlardan biri de, büyüme ve sanayileşmeyi ilgilendirmektedir. Petrolün ucuz enerji kaynağı olduğu yıllarda GOÜ, büyüme ve sanayileşme çabalarını büyük ölçüde petrole dayalı olarak gerçekleştirmişlerdi. 1973'den sonra petrol fiyatlarının artmasıyla bu imkânın, ortadan kalktığı gözlenmektedir. Birçok petrol ithalâtçısı GOÜ, yoksun kaldıkları bu ucuz enerji kaynağı yerine, daha ucuz alternatif kaynakları ikame etmede önemli güçlüklerle karşılaşmışlardır. Bu güçlüklerin temelinde finansman sorunu yatmaktadır. Örneğin su gibi enerji kaynaklarına sahip GOÜ, bundan yararlanabilmek için hidroelektrik santraller kurmak zorundadır. Yatırım maliyetleri görece olarak yüksek, buna karşılık işletme maliyetleri

(58) Dünya Bankası ve UNCTAD verilerinden düzenleyen ve aktaran Mehmet Arda, "Gelişen Ülkelerin ve Türkiye'nin Dış Borçları Üzerine", Prof.Dr. Reşat Aktan'a Armağan, Ankara: SBF Yayınları No:516, 1982, s.146, Tablo 2.

(59) IMF, *Annual Report 1981*, s.18, Table:6.

düşük olan bu santrallerin kurulabilmesinde, finansman önemli bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Yukarıda açıklanan türde sorunlar, birçok GOÜ'in ve bu arada Türkiye'nin gündeminde 1973 sonrasında ön sıraları tutmaya başlamıştır.

III. PETROL İTHALATÇISI GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERİN DIŞ ÖDEMELER DENGESİ SORUNLARI (1970-1979)

A. Buhranın Dış Ödeme Sorunları Üzerindeki Etkileri

1. Petrol Faturasındaki Artış

Kronik dış açıklar ve döviz darboğazları GOÜ'in en temel ekonomik sorunlarından birini oluşturmuştur. 1970'li yıllarda petrol ithal eden GOÜ'de, dış açık sorunun çok ileri boyutlara vardığını görüyoruz. Bu olumsuz gelişmede, petrol faturasındaki ani kabarma önemli bir yer tutmaktadır.

Tablo:6'da yer alan seçilmiş petrol ithalatçılarının oluşturduğu altı ülkeye ilişkin veriler bu durumu ortaya koymaktadır.

Tablo: 6

Petrol Fiyatındaki Artışın Bazı GOÜ Üzerindeki Etkileri
(milyon ABD doları)

	Hindistan	Pakistan	Kore	Fas	Uruguay	Brezilya
Tahmini petrol ithalatı faturası (1973)	415	85	327	80	60	540
(1974)	1350	260	1075	215	160	1425
1973-74 döneminde petrol ithalatının maliyetindeki artış	935	175	748	135	100	885
1974 yılı için tahmin edilen toplam rezervler	1320	458	1094	315	219	6505

Kaynak: *Business International*, March 22, 1974, s.90.

Petrol fiyatlarındaki artışlar, GOÜ içinde en alt sıralarda yer alan Baglades, Pakistan gibi Asya ülkeleriyle, birçok Afrika ülkesinin ekonomilerini çok ciddi sorunlarla yüzyüze bırakırken, Arjantin, Brezilya, Uruguay, Türkiye gibi nisbeten ileri bir sanayileşme düzeyine varmış orta gelirli ülkeleri de kalkınma çabalarında açmazlar içine sokmuştur. Söz konusu ülkelerde, tüketim malları, toplam ithalât içinde önemli bir paya sahip olmadığından, CİD açığının ithalâtın kısılması yoluyla daraltılması mümkün olmamıştır. İhracata yönelme çabaları ise, çeşitli engellerle karşılaşmış ve birçok ülkede başarılı olamamıştır. Yüksek büyüme hızlarının sürdürülmesi hedefinden vazgeçmeyen GOÜ'de büyük boyutlarda dış borçlanma kaçınılmaz olmuş ve kısa zamanda ağır borç yüklerinin yarattığı ödeme sorunları gündeme gelmiştir.

1973 yılından sonra GOÜ'in CİD açıklarındaki değişmeler aşağıdaki tablodan izlenebilir.

Tablo: 7

GOÜ'in Cari İşlemler Dengesi (CİD)

Özeti

(milyar dolar)

	1973	1975	1980	1982
GOÜ (toplam)	-4.1	-2.1	33.6	-87.9
Petrol ihracatçıları	5.3	31.9	103.5	-15.5
Petrolü olmayan GOÜ içindeki:				
Başlıca mamul madde ihracatçıları	-1.7	-11.0	-27.3	-21.6
En az gelişmişler	-1.6	-3.6	-7.4	-8.0

Kaynak: UNCTAD *Statistical Pocket Book 1984*, s.33.

GOÜ'in CİD açıkları, ithalâtçısı oldukları sanayi malleri fiyatlarının petrol fiyatlarındaki artışa paralel olarak artması, buna karşılık kendi ihraç ürünleri fiyatlarındaki artışlarının yetersiz kalması sonucu, giderek büyümüştür.

2. Temel Madde Sorunu ve Dış Ticaret Hadleri

Sanayileşmiş ülkelerin ürettiği ve ihraç ettiği mamul fiyatlarının, dünya hammadde fiyatlarının çok üzerinde seyretmesi, buna bağlı olarak dış ticaret hadleriyle, ihracatın ithalâtı karşılama oranının düşüş göstermesi, 1973 sonrasında petrol ithalâtçısı GOÜ'in dış ticarettten kaynaklanan sorunlarının başında yer almıştır.

GOÜ'in ihraç malları içinde (yakıt dışında) 1961-1963 döneminde %85.5'luk bir paya sahip olan tarımsal ürünlerle hammaddelerin payı 1980-82 döneminde %46.9 düzeyine gerilemiştir. Ancak mamul madde ihracatçısı GOÜ'in, daha çok belirli Uzak Doğu ve Latin Amerika ülkelerinden oluşması dolayısıyla, dünya hammadde ticaretinden doğan sorunlar, GOÜ için günümüzde de önemini korumaktadır.

Temel madde sorununun bir parçası da, tarımsal ürün ve hammadde fiyatlarında görülen dalgalanmalardır. Bu dalgalanmaların başlıca nedeni, temel maddelere olan talebin gelir esnekliğinin düşüklüğüdür. Oysa gelişmiş ülkelerin ihracatını oluşturan sanayi mamulleri açısından bu durumun tam tersi geçerlidir. Yani GOÜ açısından, sanayi malları ithalâtının, vazgeçilmez bir özelliğe sahip olduğu söylenebilir.

GOÜ'de ihraç ürünleri ve emek piyasalarındaki örgütsüz ve dağınık durum da, temel madde fiyatlarındaki dalgalanmaların bir başka nedenini oluşturmaktadır. Bu ülkelerde ekonomik konjonktürün yüksek olduğu dönemlerde fiyatlar, kârlar ve ücretleri yükselmekte, düşük olduğu dönemlerde ise arz talep dengesizliğine bağlı olarak hızla aşağı inmektedir. Gelişmiş ülkelerde ise mal piyasasında tekellerin, emek piyasasında güçlü işçi sendikalarının varlığı, buna izin vermemekte ve fiyatlarda istikrarı sağlamaktadır.

Kanımızca dünya hammadde ticaretinin az sayıda uluslararası şirketin denetiminde olması da, bu ürünlerin ihracatçısı olan GOÜ'in pazarlık güçlerini azaltan ve temel madde-mamul madde ticaretinde fiyatların birincisi aleyhine

seyretmesine neden olan bir etkidir. Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı'nın (UNCTAD) araştırmaları belli başlı bütün yiyecek maddeleri, tarımsal ham maddeler ile maden cevherlerinde en büyük ve sayısı 3-6 arasında değişen uluslararası kuruluşun söz konusu malların ortalama %80'ini pazarladığını ortaya koymaktadır. Bu oran demir cevherinde %90-95, ananasta %90, tütün, jüt, buğday, kahve, mısır, bakır ve boksitte %80-85 büyüklüğündedir⁽⁶⁰⁾.

Dünya temel madde fiyatlarının 1950-62 yılları arasında %7 düşmesi, buna karşılık sanayi ürün fiyatlarının %25 artış göstermesi üzerine Birleşmiş Milletler bünyesinde bu soruna çözüm bulmak amacıyla UNCTAD kurulmuştur⁽⁶¹⁾. UNCTAD'ın kuruluşunda girişim GOÜ'den gelmiştir.

1976 yılındaki IV UNCTAD Konferansında, tarımsal ürün ticaretinde fiyat istikrarını sağlamak için, bir Birleştirilmiş Program kabul edilmiştir. Program, amacına ulaşmak için, uluslararası stoklama, ortak finansman fonu, iki ve çok taraflı ticaret görüşmeleri, tarımsal ürünlerin ihracatçı ülkede işlenmesinin sağlanması gibi noktaları içermekte ve toplam olarak dünya tarımsal ürün ticaretinin %75'ini oluşturan 18 ürünü kapsamaktadır⁽⁶²⁾. Bu programın en önemli noktası olan Ortak Fon'un kurulamaması dolayısıyla, temel madde ticaretine genel, etkin ve kalıcı bir çözüm getirilememiştir.

İhracat gelirlerinde gerçekleşen düşmeleri telâfi edici özellikte bir başka sistem olan Telâfi Edici Finansman Kolaylığı'na, daha önce değinilmişti. GOÜ, Telâfi Edici Finansman Sisteminden yeterince yararlanamamışlardır. Bu ülkelerin sistemden aldıkları kredi tutarı 1973'de 0.1, 1975'de 0.2, 1979'da 0.2, 1980'de 0.3, 1983'de ise 2.0 milyar dolar düzeyinde kalmıştır⁽⁶³⁾.

(60) UNCTAD *Statistical Pocket Book 1984*, s.48, Table: 4.9.

(61) Alpar, *Az*, *op.cit.*, s.29.

(62) *ibid.*, ss.29-30.

(63) UNCTAD, *op.cit.*, s.61.

Aynı amaçla ve yine IMF'ye bağılı olarak 1969'da oluşturulan bir başka kaynak, Tampon Stok Finansman Kolaylığıdır. UNCTAD verilerine göre 1970-1981 yılları arasında bu Fon'dan GOÜ'e net sermaye ithali yoktur. Net sermaye girişi 1982'de 0.1, 1983'de ise 0.3 milyar dolardır⁽⁶⁴⁾.

Petrol ihracatçıları dışındaki GOÜ'de ihracatın ithalâtı karşılama oranı düşme göstermiştir. Petrolü olmayan GOÜ'de 1960-70 döneminde bu oran %81 iken, 1970-80 döneminde %79'a, 1980-82 döneminde ise %77'ye inmiştir⁽⁶⁵⁾. Bu ülkeler grubu içinde yalnız, başlıca mamul madde ihracatçıları, söz konusu oran aynı dönemlerde yükselme göstererek sırasıyla %83, %86 ve %89 olmuştur⁽⁶⁶⁾.

GOÜ'in dış ticaret hadlerindeki gelişmelere bakıldığında, özellikle 1970'lerden sonra, devamlı bir düşme ya da yükselme olmadığı (petrol ihracatçıları dışında) görülmektedir. 1973-80 döneminde, petrol ihracatçısı olmayan GOÜ'in dış ticaret hadlerinde 3 yıl düzelme, buna karşılık 5 yıl kötüleşme olduğu, dış ticaret hadlerinin bir önceki yıla göre yılda ortalama %0.94 gerilediği gözlenmektedir⁽⁶⁷⁾. Sanayi malları ihracatçısı olan GOÜ'de de, dış ticaret hadleri, petrol zamlarına ve ithal edilen ara ve yatırım malları fiyatlarındaki artışlara bağılı olarak bozulmuş, buna karşılık bu ülkelerin ihracatlarını artırmaları sayesinde ihracatın ithalatı karşılama oranı yükselmiştir.

3. Yeni Korumacılık

1960'lı yıllarda Avrupa ve Japonya ekonomilerinin hızla güçlenmesi ve GOÜ'in bazılarının sanayi mamulleri ihracatçısı olarak dünya piyasalarında yer almaya başlaması,

(64) ibid.

(65) ibid., s.23.

(66) ibid.

(67) Maliye Bak., *Yıllık Ekonomik Rapor 1983*, s.216.

ABD'nin dünya ekonomisi üzerindeki egemenliğinin sarsılmasına, bunun bir sonucu olarak da dünya ticaretinde rekabetin ve çelişkilerin keskinleşmesine yol açmıştır.

1970'lerde uluslararası ekonomik konjonktürün yüksek oranlı ve sürekli enflasyon, işsizlik, azalan verimlilik ve parasal istikrarsızlıklar gibi olumsuz etkenlerin güdümünde altüst olması, dünya ticaretindeki çelişkileri daha da şiddetlendirmiştir.

Bunun sonucunda gelişmiş ülkelerde yeni korumacılık adı verilen ve daha çok gümrük tarifeleri dışındaki dış ticaret kısıtlamalarına dayanan önlemlere, yaygın biçimde başvurulduğunu görmekteyiz. İthalâtı kısıtlayarak, yerli sanayileri dış rekabetin etkisinden korumayı amaçlayan yeni korumacılık, daha çok emek-yoğun sanayi dallarını kapsayan bir politika görünümünü almaktadır. Bu sanayi dalları içinde tekstil, konfeksiyon, ayakkabı, deri eşya, işlenmiş gıda ürünleri, elektronik mamuller, hassas aletler ve bisiklet yer almaktadır. Dolayısıyla yeni korumacılık, ihracatlarını geliştirme çabası içindeki GOÜ açısından, özellikle olumsuz ve engelleyici bir rol oynamaktadır.

"Tarife dışı kısıtlamalar, sanayileşmiş ülkelerde üreticileri korumak için az gelişmiş ülkelere gelen mallara uygulanan miktar kısıtlamaları, ithalât izninin lisansla yalnız belli ithalâtcılara verilmesi, sağlık, güvenlik ve standardizasyon koşullarını taşımadığı gerekçesiyle az gelişmiş ülkelere gelen ithal mallarının limanlarda bekletilmesi veya az gelişmiş ülkelerin ihracatının gönüllü olarak kısıtlanmasının sağlanması gibi önlemlerdir" (68).

Yerli sanayi kuruluşlarının ve işçi sendikalarının baskısı, yeni korumacılığın güçlenmesine yol açan başlıca etkenlerdendir. Yeni korumacılığın doğmasına neden olan ekonomik gelişmelerin, uluslararası ekonomik ilişkilere 1950'

(68) Alpar, Az, *op.cit.*, s.112.

lerden farklı bir çehre kazandırarak, bu ilişkileri politize ettiği ileri sürülmektedir⁽⁶⁹⁾.

Bu tesbitte gerçek payı vardır. 1970'lerde dünya ticaretinin ilgi alanına giren birçok konu, dış politikanın ilgi alanı içine de çekilmeye başlanmıştır. Uluslararası ekonomik sorunlarla uluslararası politikanın kaynaştırılması ise bu sorunların iç politikadaki ağırlığını artırmaktadır⁽⁷⁰⁾.

Amacı dünya ticaretinin serbestleştirilmesi olan GATT'ın, 1973-1979 yılları arasında devam eden Tokyo Görüşmelerinde, yeni korumacılıkla mücadele yöntemleri üzerinde durulmuş ve sonuçta tarife dışı engellere ilişkin altı kod imzalanmıştır. Bu kodlarla, tarife dışı engellere başvurulmaması için bir dizi önlem ortaya konmuştur. Tokyo Görüşmeleri sonunda "GOÜ'in Farklı ve Daha Elverişli İşleme Tâbi Tutulması, Karşılıklılık ve Tam Katılım Konusunda Karar"da alınmıştır. Buna göre GOÜ'in genel tercihli tarife sisteminden yararlanmasında, bu ülkelere karşı tarife dışı önlemlerin uygulanmasında, GOÜ arası bölgesel ve global düzenlemeleri kapsayan karşılıklı tarife indirimlerinde, ayrıcalıklı rejim uygulanması ve ticarete kolaylıklar sağlanması kabul edilmiştir.

Ancak güçlü maddi temellere sahip olan yeni korumacılıkla mücadele, önemli pratik ve siyasi zorlukları içermektedir ve GOÜ'in 1980 sonrasında da bu alanda kayda değer başarılar sağladığı söylenemez. UNCTAD'a göre GOÜ'in tarım ürünlerinin %38'i, sanayi mamullerinin ise %23.9'u, tarife dışı engellerle yüz yüzedir⁽⁷¹⁾.

(69) Douglas R. Nelson, *The Political Structure of the New Protectionism*, Washington D.C.: World Bank Staff Working Paper, No.171, 1981, s.2.

(70) ibid.

(71) UNCTAD op.cit., s.54, Table 4.11.

4. Dış Kaynak ve Dış Borç Sorunu

Daha 1960'lı yılların başlarında, GOÜ'in dış kaynakları arasında, 1950-60 döneminde önemli bir yer tutmuş olan resmi sermaye transferlerinin azaldığı, buna karşılık özel sermaye transferlerinin payının arttığı gözlenmiştir. Aynı gelişme içinde bağışların giderek kaybolduğu, bunun yerini kredilerin aldığı, resmi sermaye transferleri içinde devletten devlete kredilerin yerini, uluslararası finans kuruluşları ile konsorsiyom adı verilen ülke gruplarının açtığı kredilere bıraktığı da görülmektedir. 1960'ların ikinci yarısında kredilerin, vade, ödemesiz dönem ve faiz koşulları da ağırlaşmaya başlamıştır.

Bu eğilimler 1970'lerde güçlenerek devam etmiştir. Özel kaynaklardan sağlanan dış borçların payının artmasında, daha önce açıklamış olduğumuz gibi OPEC zamlarının uluslararası likiditede yarattığı şişkinliğin payı büyüktür. GOÜ'in özel kaynaklı orta ve uzun vadeli dış borçları, 1970'de 17.7 milyar dolardan, 1979'da 169.3 milyar dolara çıkmıştır⁽⁷²⁾. Bu artışın 14.5 milyar dolarlık kısmı ihracatçı kredilerindeki (suppliers credit) artıştan kaynaklanmaktadır⁽⁷³⁾.

1973 yılından sonra uluslararası özel finans kuruluşları GOÜ'e açtıkları kredileri hızla genişletmişlerdir. Bu kuruluşlarca sağlanan orta ve uzun vadeli krediler, 1973'de 18.7 milyar dolardan, 1979'da 131.2 milyara yükselirken, bu fonların GOÜ'in orta ve uzun vadeli toplam borçları içindeki payı %16.3'den %34.6'ya çıkmıştır⁽⁷⁴⁾. Petrol ithalâtçısı GOÜ'in resmi ve özel garantili dış borçlarının toplamı da, 1970'de 45 milyar dolar kadarken, 1979'da 268 milyar dolara yaklaşmıştır⁽⁷⁵⁾.

Özel bankaların GOÜ'lere açtıkları kredileri genişletmeleri, Batı kamuoyunda başlangıçta "başarılı şok yöneti"

(72) The World Bank, *Developments in*, *loc.cit.*

(73) *ibid.*

(74) *ibid.*, s.8 ve s.11.

(75) Alpar, *Az*, *op.cit.*, s.40.

mi" olarak övgüyle karşılanmıştır⁽⁷⁶⁾. Ancak 1970'lerin sonlarında ve özellikle 1979-1983 yıllarında, GOÜ'in birçoğunun borçları geri ödeyemez duruma gelmesiyle, övgüler yerini uluslararası bankalara yönelik suçlamalara bırakmıştır.

GOÜ'in dış borçlarını ödemedeki güçlük içine girmelerinin ekonomik nedenleri birkaç etkene bağlı olarak ele alınabilir. Bu nedenlerin ilki, dünya çapındaki ekonomik durgunluktur. Durgunluk farklı yollarla GOÜ'in ihracat imkânlarını zayıflatmış, buna karşılık ithalâtı kıstak, yapısal nedenlerden ötürü çok zor olduğundan, dış ticaret ve CID açıkları büyümüştür. GOÜ'de yüksek oranlı enflasyon ve ekonomik istikrarsızlık, bu gelişmeleri körüklemiştir.

Borç krizi olarak adlandırılan olgunun ikinci nedeni, 1970'lerden beri uluslararası bankalarca sağlanan kredilerin genellikle değişken faizli olması ve çoğu defa LIBOR haddinin* %1 üstünde belirlenmesidir. Ortalama LIBOR 1976 başında %6 dolayındayken, 1982'de %15'e fırlamış, yalnız gelecekteki değil, carî borçlanmanın maliyetini de etkiler olmuştur. Uluslararası bankaların Meksika ve Brezilya gibi büyük müşterileri için, faiz hadlerinin %1 yükselmesi, ülke borçlarının yılda 700-800 milyon dolar artması anlamına gelmektedir⁽⁷⁷⁾.

Borçların üretken yatırımlarda kullanılmaması, ya da kısa vadeli kredilerin, uzun vadeli yatırımların finansmanında kullanılması gibi uygulamalar da, borç krizinin bir başka nedenidir. Ancak kötü borç yönetimi yaygın bir olgu olmayıp, Peru, Zaire ve Jamaica gibi az sayıda ülkeye inhisar etmektedir⁽⁷⁸⁾.

(76) Christopher A. Kojm, *The Problem of International Debt*, New York: The H.W. Wilson Co., 1984, s.5.

(77) *ibid.*, s.15.

(78) *ibid.*, s.14.

* LIBOR, London Inter-Bank Offered Rate'in kısaltılmış ifadesi olup, Londra para piyasasında birinci sınıf bankaların kullandığı kredilere uygulanan faiz oranlarını göstermektedir.

Dış borçların kritik bir göstergesi olan borç-servis oranı da GOÜ'de 1970'de %8.9'dan, 1979'da %12.6'ya çıkmıştır. Aynı dönemde borç/GSMH oranı da %12.3'den %17.8'e yükselmiştir ⁽⁷⁹⁾.

Bir yandan vadesi gelen ve faiz maliyetlerinin artmasıyla kabaran dış borçlar, öte yandan büyüyen CID açıkları, GOÜ'ü yeni borçlar alabilmek ve birikmiş borçlarını erteletebilmek için IMF'nin kemer sıkma politikalarına uymaya zorlamış, bu ise yeni ekonomik ve sosyal darboğazların oluşmasına yol açmıştır.

Petrol ithalatçısı GOÜ'ün dış finansman sorunlarının çok kritik bir önem kazandığı 1973 sonrasında, IMF kaynaklı dış borçların kaydettiği artışın çok yetersiz olduğu görülmektedir.

IMF'nin, sermaye ithalâtçısı GOÜ'e sağladığı net krediler içinde düşük koşullular (Tampon Stok, Telâfi Edici Finansman, Petrol Kolaylığı, Güven Fonu) 1973'de 0.2 milyar dolar düzeyindeyken 1979'da ancak 0.5 milyar dolara yükselmiştir ⁽⁸⁰⁾. Aynı şekilde yüksek koşullu kredilerden (Kredi dilimi çekmeleri ve Genişletilmiş Fon'dan çekmeler) sağlanan net tutar da 1973'de -0.1 milyar dolardan 1979'da 1.0 milyar dolara çıkmıştır ⁽⁸¹⁾.

IV. PETROL İTHALATÇISI GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERİN BUHRAN KARŞISINDA İZLEDİĞİ POLİTİKALAR

Ekonomik buhran ve özellikle de 1973 Birinci Petrol Şoku, petrol ithalâtçısı GOÜ'de dış dengesizliği vahim bir sorun haline getirerek, bu ülkelerin ithalât kapasitelerini ciddi biçimde daraltmıştır. Çoğu, yıllardır gelişme mücadelesi içinde olan bu ülkelerde ithalât kapasitesinin daralması, büyüme imkânlarının ciddi biçimde sınırlandırılmasıyla eş

(79) The World Bank, *World Development Report 1981*, s.58.

(80) UNCTAD, *Statistical.....*, *op.cit.*, s.61, Table:4.17.

(81) *ibid.*

anlamlıdır. Dolayısıyla dış dengesizliğin giderilmesi, ithalât kapasitesinin tekrar genişlemesinin sağlanması, söz konusu ülkelerin 1973 sonrasında izledikleri ekonomi politikasının başlıca amacı olmuştur. Bu amaca ulaşmak için başvuru- lan yollar iki ana grupta toplanabilir.

İhraç mallarının fiyatlarını yükseltme imkânından yoksun bulunan GOÜ için birinci yol, iç talebi kısarak tasarrufları artırmak, böylece hem ihracata ayrılacak kaynakların payını büyütmek, hem de ithalât talebinde bir ölçüde daralma sağlamaktır. GOÜ'in büyük çoğunluğu açısından, ithalât talebinde sağlanabilecek daralma, çok önemli bir orana ulaşmamaktadır. Bunun nedeni, söz konusu ülkelerin toplam ithalâtları içinde ara malları ve yatırım mallarının en büyük yere sahip olması nedeniyle, bu kalemlerde gerçekleştirilecek bir kısıntının ekonominin bütünü üzerinde yaratacağı olumsuz etkilerin kolaylıkla göze alınamamasıdır.

GOÜ'in önündeki ikinci yol, tasarruf fazlasına sahip sermaye ihracatçısı ülkelere, ek kaynak ya da kredi sağlamak biçiminde özetlenebilir. Kuşkusuz burada işin içine dış borçlanmanın çapını ve dış borçların yapısını belirleyen etkenler girmektedir. Bunlar kısaca, kredilerin maliyetlerini etkileyen koşullar ve ülkelerin borçlarını geri ödeme kapasiteleri şeklinde ifade edilebilir.

Türkiye'nin 1970'li yıllarda, özellikle de 1973 sonrasında izlediği iktisat politikalarını değerlendirmede yardımcı olacağına inandığımız farklı GOÜ'e özgü deneyimleri, genel çizgileriyle ele alarak, yukarıda geliştirilmek istenen analiz çerçevesini genişletmeye çalışacağız.

1973 petrol zammından sonra petrol ithalâtçısı GOÜ' in büyüyen dış açıklarını makul düzeylere indirmek ve ithalât kapasitelerinin hızla daralmasının önüne geçmek için izledikleri uyum politikalarını (adjustment policies) belirleyen çeşitli etkenler vardır. Bu etkenlerin birincisi dış ödemeler dengesi üzerindeki baskılarla mücadelede dayandıkları güçtür. Söz konusu güç ise, ülkenin rezervlerine, yararlanabileceği borçlanma kapasitesine, ekonomisinin yeni bir kaynak

dağılımının gerçekleştirilmesine ne derece elverişli olduğuna bağlıdır⁽⁸²⁾. Dolayısıyla ülkelerin ekonomik güç düzeylerinin farklılığı, farklı tutumlar alınmasına ve farklı politikalar izlenmesine yol açmıştır. Örneğin, geniş bir borçlanma imkânına sahip, sanayileşmede önemli aşamalar yapmış ve ekonomisini çeşitlendirmiş bir ülke olan Brezilya, dış ödemeler dengesi sorununa, bunun tam tersi özelliklere sahip Zambiya'dan farklı yaklaşmıştır. Brezilya ödemeler dengesi sorunlarına, ithalatı kısacak bir resesyon (durgunluk) aracılığıyla son vermeyi reddedebilmişken, Zambiya bu seçeneği kabul etmek durumunda kalmıştır⁽⁸³⁾.

Ülkelerin ekonomik buhranın önem derecesini algılayışları ve buhranın süresi hakkındaki görüşleri de izlenecek politikaların seçiminde etkili olmuştur. Örneğin, ekonomik buhranın niteliği ve süresi konusunda iyimser olan Peru ve Zambiya, 1974'de ithal fiyatlarının artması karşısında başlıca ihraç malları olan bakıra zam yapmışlardır. Bu ülkelerde uyum politikalarına başvurulmasının gereği 1975 yılındaki durgunluğun bakır fiyatlarının inmesine neden olmasından sonra ortaya çıkmıştır⁽⁸⁴⁾. Brezilya, Kenya ve Filidşi Sahili ise, söz konusu ülkelerin zıddı bir politika izlemişlerdir⁽⁸⁵⁾.

Buhran karşısında izlenecek politikaları belirleyen üçüncü etken, ülkelerin ihracat potansiyelleridir. Bir ülkenin ihracatını arttırma imkânları ne kadar fazlaysa, ithalatını kısmasının getireceği yük de o kadar az olacaktır⁽⁸⁶⁾. Mamul mallar ihracatını arttırma şansına sahip G. Kore, Brezilya ve Hindistan bu açıdan Tanzanya, Jamaica, Zambiya gibi ülkeler yanında, çok daha elverişli bir konuma sahiptir⁽⁸⁷⁾.

(82) Sidney Dell and Roger Lawrence, *The Balance of Payments Adjustment Process in Developing Countries*, New York: Pergamon Press, 1980, s.25.

(83) ibid.

(84) ibid., s.26.

(85) ibid.

(86) ibid.

(87) ibid., ss.26-27.

Dolayısıyla izledikleri ekonomi politikaları ihracatın geliştirilmesine önemli bir yer verebilmiştir.

Dış borçlanma, özellikle de yabancı bankalardan borçlanma, bazı GOÜ'in, Petrol Şoku'ndan sonra ithal kapasitelerini korumak için başvurdukları bir yol olmuştur. Brezilya ve G.Kore bunun en uç örnekleridir. Uluslararası para piyasasında, dış borç vadelerininin 1975'den sonra kısılması ve faizlerin yükselmesi, Brezilya'nın borçlarının hızla kabarmasına ve kısa vadeli borçların toplam içindeki payının 1974'de %57'den 1977'de %72'ye çıkmasına neden olmuştur⁽⁸⁸⁾. Uluslararası para piyasalarından borçlanma Hindistan, Kenya, Srilanka, Tanzanya gibi ülkeler için ya geçerli olmamış ya da çok sınırlı bir yer tutmuştur. Filipinler gibi bazı ülkeler ise, uluslararası sermaye piyasalarına devlet tahvili ihraç etmişlerdir.

1970'li yıllarda, bütün petrol ithalâtçısı GOÜ'in IMF'den net kullanımları artmıştır. Bu ülkelerin dış ödemeler dengeleri analiz edildiğinde, resmi rezervlerin ithalâtı finanse etmek amacıyla büyük ölçüde eritilmiş olduğu görülür. Yine 1974-77 yılları arasında Fon kaynaklarından yararlanan ülkelerin bir çoğunun, daha düşük düzeyde koşulluluk taşıyan Telafi Edici Finansman ve Petrol Kolaylığından kredi altığı gözlenmektedir.

CİD açıklarını daraltmak için ithalâtın kısıtlanması GOÜ'in çoğunun başvurduğu bir araç olmuştur. Örneğin Brezilya'da 1975-76 yıllarında 300 kalem malın ithalâtı yasaklanmış, 1200 kalem malın tarifeleri iki kat, 800'ünün ise %30 arttırılmış, ithalat faturasının yaklaşık %30'unu oluşturan mallar için %100 oranında ithal teminatları konmuştur⁽⁸⁹⁾. Bunun aksine Uruguay gibi bazı ülkelerde ise ithal rejiminin büyük ölçüde serbestleştirildiği görülmektedir⁽⁹⁰⁾.

GOÜ'in dış ticaret performansı genel olarak değerlendirildiğinde şunlar söylenebilir:

(88) ibid., s.40.

(89) ibid., ss.50-51.

(90) ibid., s.51.

İlk Petrol Şoku'nu izleyen 1974-1977 yılları arasında dış ticaret açığının azaltılmaya çalışıldığını görüyoruz. Ancak Brezilya, G.Kore, Fildişi Sahili gibi belli ülkeler dışında, bu azalma daha çok ithalâtın kısılmasıyla sağlanabilmektedir⁽⁹¹⁾. Brezilya ve G.Kore sanayi mamulleri ihracatını arttırarak bunu gerçekleştirmiştir. Fildişi Sahili ise kakao ve kahve fiyatlarının yükselmesi sayesinde bunu başarmıştır⁽⁹²⁾.

Bazı durumlarda ekonomi politikalarının biçimlenmesine; rezervler, borçlanma imkânları, ihracat potansiyeli ve ekonominin esnekliği dışında etkenler de, etkide bulunabilmektedir. Yukarıdaki ölçütler açısından iyi bir konumda olan Uruguay buna örnektir. 1974 Haziranında başa gelen hükümet, ekonominin dünya piyasasına açılmasına ve devlet kesiminin daraltılmasına öncelik vermiş, bu tercih ise dış dengesizliklerin giderilmesinde, dolaysız kontroller yerine, dünya çapındaki maliye ve para politikaları ile döviz kuru ayarlamalarına dayanılmasına yol açmıştır⁽⁹³⁾.

1974'den sonra hızla bozulan dış ticaret hadlerinin neden olduğu dış açıkları kısmak ve düşen ithalât kapasitesini yükseltmek için birçok GOÜ, ihracatı özendirici önlemler almaya başlamıştır. Güney Kore, Singapur ve Tayvan 1960'ların başında dışa yönelik gelişme stratejisini benimsemişlerdi. Bunu 1973'den sonra da sürdürmüşlerdir⁽⁹⁴⁾. İhracatın arttırılmasında çeşitli teşvik ve subvansiyonlara, yeni piyasaların araştırılmasına, devalüasyonlara başvurulmuştur. Ancak ihracatın teşvikine verilen önem, ülkeden ülkeye farklılık göstermiştir. Örneğin G. Kore'de ihracat teşviki uyum politikasının ana unsuru iken Zambiya'da çok talî bir yere sahip olmuştur⁽⁹⁵⁾. İhracatın teşviki için alınan önlemlerin

(91) *ibid.*, s.52.

(92) Bela Balassa, *Adjustment to External Shocks in Developing Countries*, Washington D.C.: World Bank Staff Working Paper No.472, July 1981, ss.4-5.

(93) *ibid.*, s.27.

(94) Balassa, *Adjustment*, *op.cit.*

(95) Dell and Lawrence, *op.cit.*, s.33.

ortak özelliği, bunların, geleneksel ihraç malları dışındaki ürünlerin, özellikle de sanayi mamullerinin ihracatını arttırmayı amaçlamasıdır.

Brezilya, Güney Kore ve Uruguay'da döviz kuru politikaları, ihracatı teşvik önlemlerinin desteklenmesinde etkin bir rol oynamıştır. Brezilya ve Uruguay'da, yüksek oranlı enflasyon, sürünen kurlara dayalı bir kambiyo rejimini beraberinde getirmiştir. 1973-1977 yılları arasında Uruguay'da, ulusal para dolara karşı 1/3, Brezilya'da ise 1/5'in biraz altında değer kaybına uğramıştır⁽⁹⁶⁾. Yüksek oranlı devalüasyonlar yerine sürünen kur sisteminin benimsenmesinin ana nedeni spekülâtif sermaye kaçışlarına yol açmamak düşüncesidir⁽⁹⁷⁾. Jamaica'da bir ara (1977-78) katlı döviz kuru sistemi geleneksel olmayan ürünlerin ihracatını teşvik amacıyla getirilmiştir⁽⁹⁸⁾.

Dış ticaret hadlerinin, dünya konjonktürüne bağlı olarak bozulması, bu yıllarda söz konusu ekonomilerin dış ve iç dengeleri üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştır. Bu etkiler orta-gelirli petrol ithalâtçıları açısından çok daha belirgindir. 1973-1980 döneminde içlerinde Türkiye'nin de bulunduğu bu ülkeler grubunun dış ticaret hadleri yılda ortalama %2.2 oranında gerilemiştir⁽⁹⁹⁾. Asıl olarak petrol fiyatlarındaki artıştan kaynaklanan ve gelişmiş ülkelerin kendi sanayi mamullerine yaptığı zamlarla beslenen bu gelişme, bir yandan CİD açıklarını kapatma çabasını zorlaştırmış, öte yandan içte maliyet enflasyonunu körüklemiştir. İthal fiyatlarındaki yükselmeden kaynaklanan maliyet enflasyonunun, ithalâtın ulusal gelir içinde payıyla aynı yönde seyrettiği söylenebilir. Örneğin ithalâtın GSYİH içindeki payının yalnızca %7 olduğu Hindistan'da ithalattan kaynaklanan fiyat

(96) *ibid.*, ss.35-36.

(97) *ibid.*, s.36.

(98) *ibid.*, s.37.

(99) The World Bank, *World Development Report 1984*, s.8, Tablo 2.7.

artışları çok sınırlı kalmış ve kolayca aşağı çekilebilmiştir⁽¹⁰⁰⁾. Oysa Uruguay, Peru, Brezilya gibi birçok ülke için bu durumun tam aksi geçerlidir.

Buhran karşısında GOÜ'in deneyimi genel olarak değerlendirildiğinde şu sonuca ulaşmak mümkündür: Yeni olumsuz koşullara uyum sağlama kapasitesini, kısa vadede, ihracat gelirlerini arttırabilme potansiyelleri ve dış kaynaklardan yararlanabilme imkânları sınırlandırmaktadır. Bunun yanı sıra ihraç malları fiyatlarındaki iniş çıkışlar da (kakao ve kahve fiyatlarının artması örneğinde görüldüğü gibi) önemli bir rol oynayabilmektedir. Ancak dünya buhranının karakteri, kısa vadeli önlemlerle kalıcı çözümlere varılmasını engellemektedir. Orta ve uzun vadede iç tasarrufların ulusal gelire oranını yükseltmek, dış finansmana olan ihtiyacı azaltmak, ülkenin kaynaklarını ve gelişme düzeyini hesaba katan seçici bir politikayla, kritik sektörlerde dışa bağımlılığı azaltmak ve bunu aşamalı olarak derinleştirmek, kaçınılmaz olmaktadır. Bu gibi önlemler, ekonominin yeni dış şoklar karşısındaki direncini arttırmaktadır.

Kısa vadeli önlemlerle yetinilmesi durumunda ise dış ödemeler dengesindeki açıklar bir süre için kısıtlanabilmekte ve ülkenin ithalât kapasitesinin azalması önlenerek, büyüme hızından özveride bulunulmaması sağlanabilmektedir. Ancak bu olumlu etkilerin kalıcı olduğu söylenemez. Brezilya'nın yaşadığı tecrübe buna örnektir.

Daha 1966 yılında ihracata dayalı sanayileşme politikasına yönelen Brezilya, 1966-1973 döneminde yüksek dünya konjonktüründen yararlanarak ihracatını ve bunun içinde mamul malların payını hızla arttırmış, özel dolaysız yabancı sermaye yatırımlarını çekebilmiştir.

1973 Petrol Şok'undan sonra Brezilya, bir yandan yeni teşvik önlemleriyle ihracatını genişletmeye çalışırken, öte yandan da ithalata belli sınırlamalar getirmiştir. Büyüme hızından feragat etmemek için, Brezilya'nın bu dönemde

(100) Dell and Lawrence op.cit., s.38.

başvurduğu ana yol, uluslararası para piyasasından borçlanmadır.

Bu önlemlerle Brezilya, 1973 sonrasında buhranı görelili olarak hafif atlatan ülkeler arasında yer almıştır. Ancak 1979 yılındaki ikinci Petrol Şok'uyla büyüyen bir istikrarsızlık içine girmiş ve bu, günümüzde dış borçlarını ödeyemez duruma gelmesi ile noktalanmıştır.

Söz konusu olumsuz gelişmenin temelinde, dünya konjunktürünün, ihracatın genişlemesini sınırlandırması, dış borç faizlerinin doların değerindeki artışa paralel olarak kabarması ve ülke içinde denetim altına alınamayan enflasyon gibi olgular bulunmaktadır.

Ihracata dayalı sanayileşme politikasını ilk benimseyen GOÜ olma özelliğini taşıyan ve bu alandaki deneyimleriyle çeşitli çevrelerce örnek gösterilen G. Kore, 1970-1980 döneminde ekonomik buhrandan en az etkilenen ülkelerin başında gelmektedir. Ancak uzunca bir dönem büyüme hızı, ihracat ve ihracat içinde sanayi mamullerinin payının artırılmasında rekorlar kıran ve bir borç kriziyle karşılaşmayan G. Kore, yine de 1979 yılında ağırlaşan sorunlarla karşı karşıya gelmekten kurtulamamıştır. Bu sorunlar, büyüme hızının düşmesi, CID dengesinde olumsuz gelişmelerin belirmesi, dış borç toplamının mal ve hizmet ihracatına oranının yükselmesi biçiminde kendini göstermiş ve IMF ile yeni bir anlaşma yapılmasını zorunlu kılmıştır.

GOÜ arasında ilk büyük serbest üretim ve ticaret bölgelerini kurmuş ve gelişmiş ülke pazarlarına yönelik sanayi mamulleri üretiminde hayli ileri gitmiş, otoriter bir rejime, eğitilmiş, disiplinli ve verimliliği yüksek bir işçi sınıfıyla, hükümet politikalarına hızla adapte olan dinamik bir girişimci sınıfa sahip G. Kore'de orta vadede karşılaşılan sorunlar, buhranın yarattığı ekonomik dengesizliklerin aşılmasında yalnız ihracat artışına ve dünya piyasalarına dayanmanın yetersizliğini ortaya koymaktadır.

GOÜ'in buhran karşısında uyguladığı politikaların siyasi ve sosyal sonuçları ise ayrı, ancak gözardı edilmemesi gereken sorunları içermektedir.

V. İSTİKRAR POLİTİKALARINDA YENİ IMF YAKLAŞIMI

Daha önce de değinilmiş olduğu gibi geleneksel istikrar programlarının ana özelliği, ödemeler dengesi sorunlarını, döviz kuru değişiklikleri ve para-maliye politikası araçlarıyla düzeltilebilecek kısa vadeli dengesizlikler biçiminde görmesidir. IMF tarafından önerilen istikrar politikalarını biçimlendiren bu geleneksel ya da ortodoks yaklaşım, enflasyon ve dış ödemeler dengesi açıklarının kaynağını, para arzındaki hızlı artışta, aşırı değerlendirilmiş döviz kurunda ve kamu kesimi açıklarında görmektedir. Birinci bölümde ele almış olduğumuz gibi, bu yaklaşıma göre para arzı, yurtiçi kredi hacmiyle uluslararası rezervler toplamına eşittir ve ödemeler dengesi açığıyla, uluslararası rezervlerin azalması aynı olgunun farklı görünümüdür. Dolayısıyla dış açıkların kısılması, yurtiçi kredi hacminin daraltılmasıyla mümkün olabilir⁽¹⁰¹⁾. Deflasyonist para politikaları, enflasyonu gerileterek uzun vadede toplam üretimi olumsuz değil, olumlu yönde etkiler.

1970'lerin sonlarında ve 1980'lerin başında ortodoks istikrar programları anlayışında kısmi bir değişim gözlenmektedir. Bu değişim sonucu oluşan ve IMF ile Dünya Bankası çevrelerinde egemenlik kazanan yeni istikrar programları "neo-ortodoks" olarak nitelendirilen yaklaşımın ürünüdür. Bunlar, toplam talebi yeniden düzenlemeyi amaçlayan geleneksel politikalara ek olarak bir dizi ticarî ve malî reformla, serbest piyasa düzenine geçilmesini, hem yüksek oranlı enflasyonlardan hem de ödemeler dengesi sorunlarından uzak kalabilmenin başlıca araçları olarak görmektedir⁽¹⁰²⁾. Ekonomiye kamu müdahalelerinin asgariye indirilmesi, ithal kı-

(101) R. Dornbusch, "Stabilization Policies in Developing Countries: What Have We Learned?" *World Development*, Vol.10, No.9, 1982, ss.701-708.

(102) T.Killick and M.Sutton, "Disequilibria, Financing and Adjustment in Developing Countries", *Adjustment and Financing in the Developing World: The Role of the IMF*, ed.by T.Killick, Washington D.C.: IMF and the Overseas Development Institute, 1982, s.59.

sıtlamalarının kaldırılması ve dışa açılmanın yanısıra, faktör fiyatı çarpıklıklarının, laissez-faire ilkelerinin geçerli kılınmasıyla giderilmesi, neo-klâsik yaklaşımın önemle üzerinde durduğu noktalardır.

Neo-ortodoks yaklaşımının etkinlik kazanmasına paralel olarak IMF ve Dünya Bankası'nın kredi politikası koşullarında da 1980'lerin başında bir değişiklik meydana geldiği gözlenmektedir. Bu değişiklik "yapısal uyum" kredilerinde ifadesini bulmaktadır.

Yapısal uyum, GOÜ'in geçici olmaktan çok, uzun vadeli yapısal güçlüklerden kaynaklanan dış dengesizlik sorunlarına çözüm getirmek amacıyla, bu ülkelerin ekonomik yapılarında ithal ikameci politikaların yerini dışa yönelik politikaların almasını, bu ülkelerin (faktör yoğunluğuna uygun olarak) emek-yoğun sanayi dallarında ihracat sektörlerinin oluşturulmasını öngörmektedir.

1979 Ekim'inde IMF ve Dünya Bankası yönetimlerince benimsenen yapısal uyum programlarının ana unsurları Dünya Bankasınca özetle şöyle açıklanmaktadır ⁽¹⁰³⁾:

- Üretimi, yüksek enerji fiyatlarına intibak ettirecek önlemler.

- Tamamlanma süresi kısa ve istihdam üzerindeki etkisi kayda değer nitelikteki emek-yoğun yatırımlar üzerinde yoğunlaşılması,

- Özellikle geleneksel olmayan ihraç mallarının üretiminin özendirilmesi suretiyle, birkaç temel maddeye bağlı durumdaki ihracatın çeşitlendirilmesi,

- Aşırı korumacılıktan zarar görmüş yerli sanayilerin ihracatta rekabet edebilir hale getirilmesine çalışılması ya da değişen maliyet yapıları veya kısıtlı ihracat imkânları karşısında yatırımların yeniden iç piyasaya yönlendirilmesi,

(103) The World Bank, *Annual Report 1980*, s.68.

- Kamu yatırımlarına ilişkin plânlarla, mevcut kamusal varlıkların (assets) idamesi ve işletilmesi arasındaki dengenin yeniden değerlendirilmesi,

- Fiyatlar ve mali özendiricilere (mühevviklere) ilişkin politikaların yeniden değerlendirilmesi ve iç kaynakların daha etkin kullanımı,

- Üretimin etkinliğinin ve pazarlama sistemlerinin geliştirilmesine ilişkin kurumsal değişikliklerin gerçekleştirilmesi.

Görüldüğü gibi, "yapısal uyum" ve "yapısal değişim" kavramlarıyla ifade edilmek istenen şey, büyük ve kronik dış açıkların ekonomik gelişmeyi ciddi biçimde kısıtladığı GOÜ' de, ödemeler dengesi sorunlarını dışa açık ve ihracata yönelik yeni bir kaynak dağılımıyla çözmektir. "Yapısal uyum" yaklaşımı 1980'lerde IMF'in geleneksel talep yönetimi araçlarıyla birlikte, arza yönelik (supply oriented) politikalara da istikrar programlarında yer verilmesi sonucunu doğurmuştur. Balassa'ya göre yapısal uyum politikalarının amacı, dış sokların etkilerini ortadan kaldırmak ve ekonomileri tekrar hızlı büyüme rayına sokmaktır⁽¹⁰⁴⁾. Ancak veri kaynak dağılımını değiştirerek, belli sektörlerde arzı artırma özelliğinin, IMF tipi istikrar programlarının belirleyici yanı olan talep kısıtlayıcı politikaların reddi anlamına gelmediği, kanımızca göz ardı edilmemesi gereken bir husustur.

Yapısal uyum politikasının benimsenmesinden sonra IMF, Dünya Bankasıyla daha yakın ilişkiler kurmuştur. Uygulamada, Dünya Bankası, sektör ve alt sektör araştırmalarına göre yapısal uyum kredisi açma yolunu seçerken, IMF de kredilerini genellikle fiyat istikrarı ve ödemeler dengesine ilişkin ayrıntılı ve mikro düzeye inen koşullara bağlamıştır. Ek Finansman Kolaylığı (Supplementary Financial Facility) ve Genişletilmiş Kaynak Kullanımı Kolaylığı (Enlarged Access

(104) Bela Balassa, "Structural Adjustment Policies in Developing Economies", *World Development*, Vol.10, No.1, 1982, ss.23-38.

to Resources) gibi politikalarla GOÜ'e orta vadeli krediler sağlanması da, IMF'nin yapısal uyum politikasına yönelmesinin ürünleridir.

Yapısal uyum politikalarının Türkiye'nin izlediği istikrar programlarına yansması, 24 Ocak 1980 kararlarıyla geçerlik kazanmıştır. 1978 ve 1979'da neo-ortodoks yaklaşımın kabul edilebilme koşullarının olmaması dolayısıyla, söz konusu politikalar uygulamaya sokulamamıştır. 24 Ocak 1980'den sonra uygulanan istikrar programı konusunda bir Dünya Bankası misyonunun yapmış olduğu değerlendirme bu programın ayırdedici özelliklerini şöyle açıklamaktadır: "Ocak 1980'de yürürlüğe konan politika reformları yalnızca mevcut ekonomik durumu değiştirmeyi değil, Türkiye'nin birkaç on yıldır izlediği gelişme stratejisini değiştirmeyi de amaçlamaktadır. Yeni strateji daha dışa yönelik olmayı ve piyasa güçlerine artan bir rol vermeyi içermektedir" (105).

(105) A World Bank Country Study, *Turkey Industrialization and Trade Strategy*, Washington D.C.: 1982, s.2.

İKİNCİ KESİM

1970 - 1979 DÖNEMİNDE TÜRKİYE EKONOMİSİNDE

DIŞ DENGE SORUNLARININ

GELİŞİM SÜRECİ

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1970-73: DÖVİZ DARBOĞAZINDAN REZERV BOLLUĞUNA

I. 1970 ÖNCESİNDE TÜRKİYE'NİN DIŞ ÖDEMELER DENGESİNİ BELİRLEYEN ETKENLER

A. Planlı Dönemin Öngördüğü İthal İkamesine Dayalı Sanayileşme Stratejisi

Dünya ekonomisinde 1970'lerde beliren buhranı ana unsurlarıyla görmüş, GOÜ üzerinde yarattığı olumsuz etkilerle, bu etkilerden kurtulmak amacıyla izlenen iktisat politikalarını kısaca ele almış bulunuyoruz. Daha önce de değinmiş olduğumuz gibi Türkiye, söz konusu buhranın sonuçlarını en ağır biçimde yaşayan ülkelerden birisidir. Diğer GOÜ'de olduğu gibi ülkemizde de dış ödemeler dengesi ve özellikle CID açıkları, bu yıllarda buhranın en belirgin ve ekonomik yapıyı en fazla tehdit eden yönünü oluşturmuştur.

Dış ödemeler dengesi sorunlarının Türkiye'nin gündemine gelmesi ise, aslında 1970'lerden çok öncelere uzanır. Örneğin Cumhuriyet'in kuruluşunu izleyen ilk yedi yıl (1923-29), dış denge hep açık vermiştir. 1930'dan sonra izlenen politikalar ise, dış açıkların denetimine ağırlık tanımış, bunun sonucunda dış ödemeler dengesi 1938 yılı hariç tutulursa, 1947 yılına kadar fazla vermiştir. Bu dönemin belirgin bir özelliği de, Savaş sırasında önemli altın ve döviz rezervleri biriktirilebilmesi olmuştur.

Savaşı izleyen yıllarda, ekonomisi üzerindeki devlet müdahalesini azaltan ve dışa açılma politikaları izlemeye başlayan Türkiye'nin dış ödemeler dengesinin, 1947 yılından

sonra açık verdiği görölür. 1950-53 döneminde uygulanan kısmî liberasyon uygulaması dış açıkların daha da büyümesine neden olmuş ve döviz rezervlerini hızla eritmiştir. Başarısızlıkla sonuçlanan liberasyon uygulaması, dünya ekonomik konjunktüründeki olumsuz gelişmelerle birleşince iflas noktasına gelinmiş ve 1958 yılında moratoryum ilân edilmiştir. Moratoryumu, devalüasyon, 4 Ağustos 1958 İstikrar Programının kabulü ve bunların gerçekleşmesine bağlı olarak dış finansman sağlayan ve birikmiş dış borçları erteleyen anlaşmaların imzalanması izlemiştir.

27 Mayıs 1960 Hareketi'ni izleyen yıllarda, yürürlüğe konan iktisat politikasının iki ana özelliği olduğu söylenebilir: İstikrar Programı uygulamasının titizlikle sürdürülmesi ve kalkınma çabalarının plâna bağlanması.

Ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmanın Devlet Plânlama Teşkilatı (DPT) adlı kuruluşun hazırlayacağı beş yıllık plan ve yıllık programlar doğrultusunda yürütülmesi, ilk kez 1961 Anayasa'sının 129. Maddesinde yer almış, bu amaçla hazırlanan ve 15 yıl süreli stratejinin ilk parçasını oluşturan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı (BBYKP) ise 1963'de yürürlüğe konmuştur. Plânlı kalkınma anlayışının benimsenmesinde, 1950'li yıllarda kısa ve uzun vadeli ekonomik amaçlarla, bunlara varmak için başvurulacak araçların net olarak belirlenmemesinden ve ekonomik politikalarda koordinasyonsuzluktan kaynaklanan sorunların rolü olmuştur.

Plânlı Dönemde benimsenen kalkınma modeli, sanayileşme stratejisi olarak ithalât ikamesini esas almıştır. Bu açıdan Cumhuriyet Dönemi'nin büyük bölümünde uygulanan politikalardan farklılık göstermediği ileri sürülebilir.

Bilindiği gibi en genel tanımıyla ithal ikamesi, daha önce ithal edilen malların yurtiçinde üretimini hedefleyen bir stratejidir. Bu, toplam arz içinde ithalâtın payının azaltılması biçiminde de ifade edilebilir⁽¹⁾. Ancak ithâl ikamesi kavramının bazı iktisatçılarca daha farklı tanımları

(1) Alpar, op.cit., s.81.

yapılmaktadır. Örneğin Bela Balassa ithal ikamesini "..... söz konusu ülkenin ithalât talebinin gelir esnekliğindeki düşmeden kaynaklanan ithalât tasarrufu" biçiminde tanımlamaktadır⁽²⁾. Esas alınan tanım ne olursa olsun, ithâl ikamesinin, bilinçli olarak ithalâtın kısılmasını ve yerini yerli üretime bırakmasını sağlayıcı politikaları ve bunun sonucu olarak da koruyucu dış ticareti araç olarak kullanması zorunludur. Uygulanacak politikaların içerdiği önlemleri, ithâl ikamesinin kapsamı ve derinliği belirler.

Hirschman'a göre "bir ekonomiyi ithâl ikamesine yönelten faktörler, savaşların getirdiği zorunluluklar, ekonomik sorunların neden olduğu dış ödemeler dengesi güçlükleri, kalkınma plânlarının yürürlüğe koyduğu bilinçli sanayileşme stratejileri ya da ekonomik gelir artışlarının uyardığı efektif talep değişimleri olabilir"⁽³⁾.

Türkiye'nin 1930'larda, 1950'lerin ikinci yarısında ve 1960 sonrasında ithal ikamesine yönelmesine yol açan nedenleri, Hirschman'ın sıraladığı faktörler açısından ele alırsak şunları söyleyebiliriz:

1930'da ithal ikamesinin benimsenmesi ve ilk Sanayileşme Plânı ile bir sanayileşme stratejisi olarak hayata geçirilmesi, ekonomik sorunların neden olduğu dış ödemeler dengesi güçlüklerinin sonucudur. Bu ekonomik sorunların en önemli kaynağı ise 1929'da patlak veren Büyük Buhrandır. Buhran, Türkiye'nin az sayıda tarım ürününe dayanan ihracatını ve genel anlamda üretim ve istihdam düzeyini olumsuz yönde etkilemiş, dış ödeme sorunlarını ağırlaştırmıştır. İthal ikamesinin benimsenmesinin bunun dışında çeşitli nedenleri de vardır. Bunlar arasında, 1923-29 döneminde uygulanan liberal iktisat politikalarının beklenen başarıları sağlaya-

(2) Bela Balassa, the J. Hopkins Univ. and The IBRD, *The Policy Experience of Twelve LDC's 1973-78*, Washington D.C.: World Bank Staff Working Paper, No.449, 1981, s.4.

(3) Albert Hirschman, "The Political Economy of Import Substituting Industrialization in Latin America", *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 82. No.1, 1958, s.5.

maması, özel girişimciliğin az gelişmiş olması ve Lozan Anlaşmasının, ülkenin gümrük rejiminin özgürce değiştirilebilmesini engelleyen hükümlerinin 1929'da yürürlükten kalkması yer almaktadır.

1950'lerin ortalarında, zamanın iktidarını dış ticarete liberasyon uygulamasından ve genel anlamda tarımla dış ticarete daha fazla ağırlık veren politikalardan ayırarak ithal ikamesine yönelten nedenler de, ekonomik sorunların yol açtığı dış ödeme güçlükleridir. Bu güçlükler, tarıma dayalı gelişme ve sermaye birikimi modelinin tıkanmasıyla ortaya çıkmıştır. Tarımda makinalaşma ile yeni toprakların ekilmeye başlanması, son derece olumlu hava koşulları ve Kore Savaşı'nın Türkiye'nin hammadde ihracatı açısından yarattığı elverişli konjonktür, 1950'lerin ilk yıllarında ekonominin yüksek bir hızla büyümesini ve kısmî liberasyon uygulamasına karşın dış ödeme güçlüklerinin derinleşmemesini sağlamıştır. Tarımda üretime açılacak toprakların büyük ölçüde tükenmesi ve tarım ürünleri ihracatından elde edilen döviz gelirlerini arttıran olumlu konjonktürün sona ermesi ile ödemeler dengesinde tıkanıklıkların belirdiğini görüyoruz. Bunun sonucunda ise önce dış ticarete liberasyona son verilmiş, bunu izleyen bir dizi önlemlerle de korumacılığa dayalı bir ithal ikamesine yönelinmiştir.

1950'lerin ortalarında uygulanmasına başlanan ithâl ikamesi, sistemli bir önlemler bütünü olmaktan çok, pratik zorunlulukların sık sık değişiklikler yarattığı (ad hoc) ekonomik kararlardan oluşuyordu. Dolayısıyla alınan kararlar arasında zaman zaman tutarsızlıklar ortaya çıkıyordu. Bu dönemde ithâl ikamesi; KİT'ler aracılığıyla ekonomiye yoğun devlet müdahalesi, sıkılaştırılan bir kambiyo denetim rejimi, katlı kurlar, ithalâta teminatlar ve 1958'de getirilen kota sistemiyle uygulanmıştır.

Dış ödemeler dengesi güçlüklerinin yol açtığı sorunlar 1950'lerin ortalarında olduğu gibi, 1960'lı yıllarda da ithal ikameci politikalara yönelmeyi zorunlu kılmış ve söz konusu strateji, bu defa plâna bağlanan kalkınma anlayışının bir parçası haline gelmiştir.

ithâl ikamesine dayalı sanayileşme, onbeş yıllık bir perspektifin ilk bölümü olarak hazırlanan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Plânında (BBYKP), özetle, tüketim malları ithalâtı talebini mümkün olduğu kadar denetim altında tutmak, ikame edilebilir ithalâtın ikamesini ve yerli ham madde kullanımını teşvik ederek ithalâttan tasarruf sağlamak biçiminde ifade edilmiştir⁽⁴⁾. Aynı strateji, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Plânında (İBYKP) "ithalât sistemi, ithalâtı ikame etmek amacıyla gerçekleştirilecek sanayi politikasına paralel olarak düzenlenecek ve ithal ikamesi yolu ile döviz tasarrufları artırılabilecektir."⁽⁵⁾ sözleriyle açıklanmıştır.

İlk Kalkınma Plânları hazırlanırken, Türkiye'nin mevcut sanayi yapısının önemli bir ihracat potansiyeli taşımaması ve rekabet koşullarının elverişsizliği yüzünden üretim artışlarını dış piyasalara yöneltmede başarı şansının az olması gibi düşünceler de ithâl ikamesi stratejisinin seçiminde rol oynamıştır⁽⁶⁾. Birinci Plân'da, mevcut ihraç ürünlerinin dış talep esnekliğinin düşük olması, ihracat gelirlerimizin artmasının önündeki bir engel olarak gösterilmiş ve bu durumun ihracat yapısında bir değişiklik yapılmasını gerekli kıldığı belirtilmiştir⁽⁷⁾.

Görülebileceği gibi ilk Kalkınma Plânları, ithâl ikamesini bir sanayileşme stratejisi olarak benimserken, bununla döviz tasarrufu sağlanmasını ve dış ödemeler dengesi sorununa çözüm bulunmasını da amaçlamıştır. Dolayısıyla ilk Kalkınma Plânlarının dış ticaret sektörüne yüklediği ana görev, özellikle ilk onbeş yıllık dönemde tasarruf-yatırım açığını karşılamaktır⁽⁸⁾. Bunun ötesinde Plânlar, dış tica-

(4) DPT, BBYKP, Ankara: Ocak 1963, s.509.

(5) DPT, İBYKP, Ankara: Kasım 1967, s.121.

(6) Baran Tuncer, "Türkiye'nin Sanayileşmesi ve Sanayileşme Politikaları", *Türk Ekonomisinin Dış Açılma Sorunları*, İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti Yay., 1979, s.179.

(7) DPT, BBYKP, s.514.

(8) Anne O. Krueger, *Foreign Trade Regimes and Economic Development: Turkey Vol.I.*, New York: National Bureau of Economic Research, 1974, s.126.

rete şu işlevleri vermiştir: i) sanayi sektörünün büyümesi için gerekli sermaye malları ile girdilerin ithâlini, döviz gelirlerini arttırmak yoluyla sağlamak; ii) diğer politika araçlarıyla koordineli olarak yeni sanayilerin gelişmesini teşvik edecek bir mekanizma oluşturmak; iii) Türkiye ekonomisinin yapısının değiştirilmesinin bir aracı olarak ülke ihracatını çeşitlendirmek ve sanayi ürünleri ihracatını geliştirmek⁽⁹⁾.

Plânların dış ticarete yüklediği görevlerden, döviz gelirlerinin arttırılması, ihracatın çeşitlendirilmesi ve sanayi ürünleri ihracatının geliştirilmesine de önem verildiği sonucu çıkartılabilir. Bir başka deyişle, dış dengesizliklerin giderilmesi ve gerekli döviz tasarrufun sağlanması için, yalnız ithâl ikamesine değil, aynı zamanda ihracat gelirlerinin arttırılmasına da güvenildiği iddia edilebilir. Plânlarda bu görüşleri doğrulayacak birçok ifade bulunabilir. Örneğin İBYKP'daki "döviz gelirlerinin öngörülen seviyelere ulaştırılması için ihracatın yapısında köklü bir değişiklik yapılacak; sanayi ürünleri ihracatı hızla arttırılacaktır." sözleriyle açıklanan "ihracat ile ilgili tedbirler" bu yolda kanıt gösterilebilir⁽¹⁰⁾. Ancak bunların hiçbirisi plânlara ithâl ikamesi stratejisinin egemen olduğu gerçeğini değiştirmez.

İthâl ikamesi ve bunun aracı olan döviz kuru, kambiyo denetimi, dış ticaret, para ve maliye politikaları birbirini tamamlayan bir bütün olarak Plânlı Dönem'e damgasını vurmuştur. Bu politikaların uygulanması, iç pazar için üretimi son derece çekici kıldığından, ihracatın çeşitlendirilmesi ve geliştirilmesi için alınan seçici (selective) önlemler de kendilerinden beklenen sonuçları vermemiş, verememiştir.

Plânlı Dönemdeki ithâl ikamesi, 1930'ların ve 1950'lerin uygulamalarından çeşitli yönleriyle ayrılmaktadır. Bu ayrılık noktalarını, ülkenin mevcut sosyo-ekonomik yapısı,

(9) ibid.

(10) DPT, İBYKP, s.119.

dış ekonomik ilişkileri, siyasi iktidarların tercihleri ve politikaları belirlemektedir.

1930'larda ithâl ikamesi stratejisi, dünya ekonomisiyle bağların geliştirilmesi değil, zayıflatılması doğrultusunda, otarşik denebilecek bir anlayışa bağlı kalınarak ve çok büyük ölçüde, yeni oluşturulan KİT'lere dayalı olarak uygulanmıştır. Yabancı sermaye bu uygulamada rol oynamış hattâ tam aksine, bu yıllarda bir dizi yabancı kuruluş millileştirilmiştir. 1960'larda ise ithâl ikamesi, dünya ekonomisiyle daha güçlenmiş bağlarla sahip bir ekonomi temelinde yürürlüğe konmuştur. Plânlı Dönemin ithâl ikameciliği, daha gelişmiş bir ekonomik yapı ve daha büyük bir iç pazar üzerinde, asıl olarak özel sektör eliyle ve yabancı sermayenin de dolaylı katılımıyla yürütülmüştür. Ayrıca 1930'larda ithâl ikamesi, yerli hammadde kullanımına dayanırken, 1960'larda artan ölçüde dış girdi kullanımı, izlenen stratejinin bir başka belirgin yönünü oluşturmuştur. Yine 1930'ların ithâl ikameciliği temel tüketim malları üretimine yönelirken 1960'larınki dayanıklı tüketim malları üretimine kaymıştır.

1960'ların ithal ikamesi daha önce de ifade edildiği gibi plâna dayanan ve 1950'lerin politikalarına göre, daha sistemli ve bütünlüklü bir stratejidir. Bu strateji 1950'lerde kurulan alt yapı ve gerçekleştirilen sermaye birikimi temelinde uygulanmıştır. 1950'lerde gelişen özel sektör 1960'ların ithâl ikameciliğinde önemli bir rol oynamıştır.

B. Kambiyo Denetimi Rejimi

1. Kambiyo Rejiminin Evrimi ve Ana Özellikleri

İthalât, ihracat ve diğer dış ekonomik işlemlerin, bir ülkede yürürlükte bulunan kambiyo rejiminin çizdiği sınırlar içinde cereyan etmesi, söz konusu rejimin yapı ve özelliklerine önem kazandırmaktadır. Kambiyo rejimleri, ülkelerin dış ödeme gücüne ve izlenen iktisat politikalarının,

ekonominin dışa açıklığına atfettiği öneme göre, farklı görünüşler almaktadır. Dış ödeme gücü yüksek, parası konvertibl ve ekonomisi dışa açık ülkelerde geçerli kambiyo rejimleri serbest iken, aksi özelliklere sahip ülkelerdekiler kısıtlayıcı özellikler taşımaktadır. Tabii burad a ekonominin dışa açıklığı, dış ekonomik ilişkilerde hiçbir kısıtlayıcı önlemin bulunmaması biçiminde anlaşılmalıdır. Dışa açıklıkla ifade edilmek istenen, ulusal ekonominin dış rekabette ve dış etkilerden kesin bir biçimde korunmamasıdır.

Kambiyo rejimlerinde ülkenin sağladığı döviz kazançlarının nasıl tahsil edileceğine ve dış ülkelere ödemelerin nasıl yapılacağına ilişkin hükümler yer alır. Buna karşın, dış ticarete miktar kısıtlamalarını ilgilendiren hükümler, dış ticaret rejimlerinin parçasıdır. Dolayısıyla kambiyo rejimlerinin ortaya koyduğu ilkelerin daha genel olduğu söylenebilir. 1970-1979 döneminde Türkiye'de yürürlükte olan kambiyo rejiminin ana özelliklerinin incelenmesine, söz konusu rejimin ortaya çıkışıyla başlamanın aydınlatıcı olacağı kanısındayız.

Cumhuriyetin ilk altı yılında, oldukça serbest bir kambiyo rejimi izleyerek Türk Lirası'na konvertibilite tanınmış ve serbest döviz kuru politikası uygulamış olan ülkemizde, 1929'da patlak veren Dünya Buhranıyla birlikte eski uygulamalara son verilmiş ve kısa süre içinde sıkı kısıtlamalara dayanan bir kambiyo denetimi sistemi oluşturulmuştur. Bu sistemin temelinde ise, 1930 yılında yürürlüğe giren 1567 sayılı Türk Parası Koruma Kanunu yer almaktadır.

Söz konusu yasayla birlikte her tür döviz gideri hükümet denetimi altına alınmış ve ihracatçılara döviz gelirlerini Merkez Bankası'na satma zorunluğu konmuştur. Sermaye hareketlerine de mutlak bir denetim ve sınırlama getirilerek

hisse senedi, tahvil, kıymetli taşlarla, bunları içeren her tür eşya ve değerlerin, ticari senetlerin ve genel anlamda dış ödemeyi sağlayan tüm araçların alım satımı, Bakanlar Kurulu'nun iznine bağlanmıştır. Bu kararlarla Türk Lirası'nın konvertibilitesi de ortadan kalkmıştır. 1930 yılından sonra gerçekleşen değişikliklerin bir başkası da Bakanlar Kurulu tarafından alınan karar ve yayımlanan yönetmelik ve sirkülerle ithalâtta ön izin ve fiyat denetiminin getirilmesi ve miktar kısıtlamalarına başvurulmasıdır.

1930 yılından beri uygulanan kambiyo denetiminin ana amacı, döviz darboğazlarının ortaya çıkmasını önlemek olmuştur. Dış ödeme araçlarının yurda girişine, bunların kullanılmasına ve dış ödemelerin yapılmasını sağlamaya yönelik esasları düzenleyen bir önlemler bütünü olan kısıtlayıcı kambiyo rejimi, 1983 yılına kadar önemli bir değişikliğe uğramamıştır. İthalât hep sıkı kısıtlamalara tâbi tutulmuş, ihracat yoluyla sağlanan döviz gelirlerinin Türkiye'ye getirilmesi de, belirli istisnalar dışında, aynı kurallara bağlı kalmıştır.

Kambiyo rejiminde, Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında Kanun'a dayanılarak 1947 ve 1962 yıllarında yayımlanan 13 ve 17 Sayılı Kararlar ile bazı değişiklikler yapılmış, Maliye Bakanlığının dış ticaret vb. alanlardaki yetkileri ayrıntılı bir biçimde ortaya konmuştur.

Ayrıca gerek 13 gerekse 17 Sayılı Kararlarda özel dolaysız yabancı sermaye yatırımlarını teşvik edici düzenlemeler yer almıştır. 17 Sayılı Karar, bu açıdan daha büyük öneme sahiptir. Karar'a göre, 1954 tarihinde yürürlüğe giren Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu ile Petrol Kanunu dışında ülkeye giren, ülkenin "ekonomik kalkınması için lüzumlu ve faydalı görülecek alanlarda iş yapmak veya ticari bir ortaklığa katılmak isteyen yabancı gerçek ve tüzel kişiler" gerekli öz sermayelerini yurt dışından döviz olarak getirmekle yükümlü tutulmuştur. Ancak söz konusu karar uyarınca faaliyette bulunan yabancı, gerçek ve tüzel kişilerin faaliyetlerinden elde ettikleri kâr ve faiz gibi kazançlar için blokaj (ülke

içinde tutulma) zorunluluğu ve hiçbir ticarî ya da sınai yatırım ve hizmet girişiminde bulunmama yasağı getirilmiştir⁽¹¹⁾. Uygulamada ise bu kuralın geçerliliğini koruyamadığı, 17 Sayılı Karar'a dayanarak faaliyet gösteren yabancı sermayeli kuruluşların kazançlarını yeni yatırımlar için kullandığı görülmektedir⁽¹²⁾.

Ülkemizin kambiyo rejimi, Plânlı Dönem'den önce olduğu gibi, söz konusu dönem boyunca da temel doğrultusunda bir değişiklik göstermemiş, dış dengenin sağlanması için sıkı ve kapsamlı bir devlet denetimi her tür döviz işlemine egemen olmuştur. Bu rejimin kaçınılmaz bir sonucu olarak da Türkiye, 1958 yılından başlayarak, paralarına konvertibilite kazandırma yolunda adımlar atan Avrupa ülkelerinin dışında kalmıştır. Avrupa Para Anlaşmasına dahil olduğu halde konvertibiliteye geçişi sağlayıcı uygulamalara başvurmayan Türkiye'nin bu tutumunun önemli bir nedeni de izlenen döviz kuru politikasıdır.

2. Döviz Kuru Politikası

1970 devalüasyonuna uzanan Plânlı Dönem boyunca izlenen döviz kuru politikasının ana özellikleri, sabit kur sistemine dayanması ve Türk Lirası'nın yabancı paralar karşısındaki resmî değerini, döviz piyasasında oluşan rayiç fiyatın üstünde tutması olmuştur. Aşırı değerlendirilmiş döviz kuru, 1970 devalüasyonu sonrasında da geçerliliğini korumuş ve söz konusu politika 1980 yılına kadar köklü bir değişikliğe uğramamıştır.

Aşırı değerlendirilmiş döviz kuru, ithâl ikamesi stratejisinin yaygın olarak kullandığı bir araçtır. Nitekim ithâl ikamesine dayalı sanayileşmenin yol açtığı olumsuzluk-

(11) T. Güngör Uras, "17 Sayılı Karara Tâbi Yabancı Sermaye, Türk Parası Kıymetini Koruma Mevzuatına Göre Yatırımları", *1975 Yılıının Sonunda Türk Ekonomisi*, İstanbul: TÜSİAD, Aralık 1975, ss.127-128.

(12) *ibid.*

lara değinirken, Harry G. Johnson, bu stratejiyi uygulayan ülkelerin belirgin yanlarından birinin, paralarını devalüe etmede gösterdikleri isteksizlik olduğuna işaret etmektedir⁽¹³⁾. İthal ikamesi stratejisinde aşırı değerlendirilmiş kur politikası, öncelikle-ikameci sanayilerin gereksindiği makina donatım ve ham maddelerin düşük fiyatlardan ithaline imkân verir, bunun yanısıra ihracatı caydırıcı etkiler yaratarak kaynakların ithal ikameci sanayi dallarına aktarılmasına hizmet eder⁽¹⁴⁾. Döviz kuru politikasıyla dış ticaret ve ödeme politikası arasındaki bağlantıya dikkat çeken Krueger de bu konuda "uyarsız ve aşırı değerlendirilmiş bir kambiyo kuru, kesinlikle miktar kısıtlamaları ve döviz kontrolu uygulamasını gereksindirir, böylece de içe dönük ithal ikamesi politikasının açıkca ya da dolaylı olarak kabulünü zorlar"⁽¹⁵⁾ demektedir.

Aşırı değerlendirilmiş döviz kuru politikası, Türkiye'de dış denge sorunlarının iyice derinleştiği ve döviz darboğazının ekonominin işleyişini tehdit eder bir özellik kazandığı dönemlerde yapılan devalüasyonlarla kesintiye uğramış, ancak ekonomik gelişmeler kısa bir süre sonra eski kur politikalarına dönülmesine yol açmıştır. Gerek 1958 gerekse 1970 devalüasyonları bu anlamda aşırı değerlendirilmiş döviz kuru politikası sürecinde, kaçınılmaz biçimde ortaya çıkan kesintilerdir.

Söz konusu kur politikasının bir başka özelliği, ölçüsü ve kapsamı değişmekle birlikte katlı kur uygulamasını genellikle içermesidir. 1958 devalüasyonundan sonra da sürdürülen katlı kur uygulamasına 20 Ağustos 1960'da 1 doların

(13) Harry G. Johnson, "Policy Obstacles to Trade and Development", *Economics of Trade and Development*, ed.by James D. Theberge, New York: John Wiley and Sons Inc., 1968, s.513.

(14) Halil Seyidoğlu, Türkiye'de Sanayileşme ve Dış Ticaret Politikası. Ankara: Turhan Kitabevi, 1982, s.55.

(15) Anne G. Krueger, "Ekonominin Dışa Açılmasında Kambiyo Kuru Politikası", *Türk Ekonominin Dışa Açılma Sorunları*, İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, 1979, s.107.

değerinin 9 TL. olarak belirlenmesi ve tek kur sisteminin kabulüyle son verilmişti. Ancak 1961 yılında, yurt dışına seyahat edeceklerine dolar başına %50 oranında vergi konması ve 1964 yılında da işçi dövizlerine resmi kur karşılığının %9'u oranında prim ödenmesinin kabulüyle tekrar (eskisine göre çok sınırlı da olsa) yeni bir katlı kur uygulanmasına yönelinmiştir.

1970 devalüasyonu öncesinde izlenmiş olan döviz kuru politikalarının ekonomik işlev ve etkinliğinin daha iyi anlaşılabilmesi için döviz kurlarına ilişkin temel kavramlardan yararlanmak gerekir. Bu kavramlardan başlıcaları Krueger'in tanımlarına bağlı kalınarak aşağıda özetlenmiştir⁽¹⁶⁾.

- Nominal döviz kuru (NDK): Merkez Bankasınca alınan ya da satılan bir birim döviz karşılığında ödenen ulusal para tutarı.

- Parite döviz kuru: IMF'de kayıtlı döviz kuru.

- Efektif döviz kuru (EDK): Bir malın alımı ya da satımında, yabancı para değerinin beher birimi karşılığında ödenen ya da alınan ulusal para birimi tutarı. (Örneğin, yüzde 10 oranında gümrük resmi ve yüzde 5 oranında rihtım resmine tâbi bir ithalâtta EDK, NDK'nun 1.15 katı olacaktır.)

- Gerçek ya da fiyat-düzeyine indirgenmiş (FDİ) EDK: İç fiyat düzeyine deflâte edilmiş (indirgenmiş) EDK. Bunun için fiyat düzeyinin en uygun göstergesi döviz kuru politikasından etkilenmeyen ve dış ticarete konu olmayan mallardır. Ancak bu tür mallar için güvenilir endeksler bulmak zor olduğundan diğer endeksler kullanılır.

- Satılma gücü partisi (SAP) EDK: Bu kavrama ulaşmak için fiyat düzeyine indirgenmiş EDK, (1) dünyanın diğer ülkelerindeki enflasyon oranı ile, (2) çok sayıda ülkenin içerildiği bir durumda, söz konusu ülkenin ticaret yaptığı ülkelerin döviz kurlarında meydana gelen değişikliğe göre ayarlanır.

(16) ibid., ss.109-110.

Açıktır ki, yukarıda tanımlanan kavramlardan fiyat düzeyine indirgenmiş kur ve satınalma gücü paritesi, nominal döviz kurlarına da uygulanarak, fiyat düzeyine indirgenmiş nominal döviz kuru FDI (NDK) ve satınalma gücü paritesi (SAP) fiyat düzeyine indirgenmiş (FDI), nominal döviz kuru (NDK) kavramları elde edilir.

Yukarıdaki açıklamalardan sonra, söz konusu kavramlardan yararlanarak Krueger'in yapmış olduğu hesaplamalar sonucu elde ettiği bulgulara geçebiliriz. Bunların ilki Türkiye'nin ihraç ürünlerine ilişkin EDK'nu göstermektedir.

Nominal döviz kurunun sabit kaldığı 1961-1969 döneminde EDK, geleneksel ihraç mallarında 1967 yılına kadar değişmemiş, bu tarihten sonra zayıf bir artma eğilimi içine girmiş ve 1969'da (beher f.o.b. dolar için) 9.37 TL olmuştur. Geleneksel olmayan ihraç mallarında ise EDK'da artış eğilimi 1964'de belirmiş ve bu kur 1969'da 10.31 TL düzeyine ulaşmıştır⁽¹⁷⁾. Krueger'in hesaplamasında her iki mal grubunda da EDK ağırlıklandırılmıştır.

Aynı çalışmada ithal mallarına ilişkin EDK hesaplamaları, üç ayrı mal grubu için yapılmıştır. Bunlar tüketim malları, hammadde ve ara malları ile yatırım mallarıdır. 1962 yılından sonra her üç gruba ilişkin EDK'da da (c.i.f. TL fiyatın yüzdesi olarak) artış görülmüş ancak bu artış yatırım mallarında kalıcı olmamıştır. 1962 yılında EDK oranları tüketim mallarında c.i.f. TL fiyatın %75'i, hammadde ve ara mallarında %146'sı, yatırım mallarında %139'u iken, bu oranlar 1968'de %209, %183 ve %136'ya çıkmıştır. Görüldüğü gibi EDK, ithal edilen tüketim mallarında en yüksek değere ulaşmaktadır⁽¹⁸⁾.

Turist dövizini (satış) EDK, 1961-1969 yılları boyunca hiçbir değişim göstermemiştir. Alış kuru ise 1961-1967 yılları arasında 9.02 TL iken 1968'de 12.00 TL'na çıkartılmış ve bu fiyat 1970 devalüasyonuna kadar geçerli kalmış-

(17) Krueger, *Foreign*, *op.cit.*, s.277.

(18) *ibid.*, ss.294-297.

tır⁽¹⁹⁾. işçi dövizlerinde de EDK 1965'de 9 TL'dan 11.43 TL'na, 1968'de ise 12 TL'na yükseltilmiştir⁽²⁰⁾. Gerçekte bu, işçi dövizlerine yönelik bir katlı kur uygulaması sonucudur.

Krueger'in bulgularından ihracatta EDK'nun 1960'lı yıllarda büyük bir artış kaydetmediği anlaşılmaktadır. Bu olgu ihracatta teşvik önlemlerinin gerçekte önemli bir yere sahip bulunmadığının kanıtıdır. EDK, çoğunluğunu sanayi mamullerinin oluşturduğu ikinci gruba giren mallarda, geleneksel mallara göre daha yüksektir. Söz konusu farklılık öncelikle, sanayi mamullerinde ihracatta vergi iadesi oranlarının daha yüksek olmasından kaynaklanmaktadır.

İthalâta EDK'nun ise, döviz darboğazının kritik boyutlara vardığı 1957'de en yüksek düzeyine eriştiği, 1958'den sonra inme gösterdiği, 1965'den sonra ise tekrar artma eğilimi içine girdiği söylenebilir. İthalâta ilişkin tüm vergi, harç, teminat vb. giderlerin dikkate alınmasıyla hesaplanan ithal malları EDK, döviz sıkıntısının büyüdüğü dönemlerde, hükümetlerce alınan ve ithalâtı pahalılaştıran önlemler sonucunda yükselmektedir. Döviz sıkıntısının hafiflediği dönemlerde ise bu önlemlerin gevşetilmesi sonucu inmektedir.

Turist dövizini (alış) EDK; 1968 tarihli hükümet kararıyla, işçi dövizini EDK ise 1965 ve 1968 tarihli hükümet kararlarıyla, katlı kurlarda yapılan değişikliklerle gerçekleştirilmiştir. Tüm bu değişikliklerde amaç söz konusu döviz gelirlerini artırmaktır.

Türk lirasının nominal değeriyle gerçek değeri ve satınalma gücü arasındaki farkları sergilemek amacıyla Krueger'in yapmış olduğu bir başka çalışmanın sonuçlarına da göz gezdirmekte yarar vardır. Bu sonuçlar Tablo 8'den izlenebilir.

(19) ibid., s.302.

(20) ibid.

Tablo: 8Gerçek ve Satınalma Gücü Paritesi (SAP) Döviz Kurları

Yıllar	FDİ NDK(1)	SAP FDİ NDK	SAP FDİ NDK	SAP FDİ NDK
	1964 TL/ ABD \$	ABD (2)	Almanya (3)	7 Ülke (4)
		[(1)/1963 ABD \$]	[(1)/1963 DM]	[(1)/7 Ülke Parası]
1963	9.20	9.22	2.32	8.85
1964	9.00	9.03	2.31	8.77
1965	8.07	8.34	2.10	7.87
1966	8.05	8.51	2.13	7.88
1967	7.59	8.08	1.98	7.27
1968	6.79	7.42	1.68	6.34
1969	6.48	7.41	1.81	6.34

(Kaynak: A. Krueger, Ekonominin Dışa Açılmasında, op.cit., s.127)

(Not: 7 Ülke Türkiye'nin dış ticaretinde en önemli paya sahip F.Almanya, ABD, İtalya, İngiltere, İsviçre, Fransa ve Japonya'dan oluşmaktadır.)

1963-69 yılları arasında nominal döviz kuru 9 TL. olarak kalmıştır. Buna karşın Tablo'nun ilk sütunundan FDİ NDK'nun aynı dönemde düzenli düşme gösterdiği izlenebilir. ABD doları ve mark için gerçek kambiyo kurunu gösteren 2. ve 3. sütunlara bakıldığında da söz konusu kurun yine sürekli olarak düşme gösterdiği görülür. Krueger'in "Türk lirasının diğer paralara ve enflasyon oranlarına karşı hareketinin belki de en iyi ölçüsünü sağlamaktadır" (21) dediği son sütundan da, SAP FDİ NDK'nun, yaklaşık %30 düştüğü anlaşılmaktadır. Bütün bu göstergeler TL'nin söz konusu dönem boyunca aşırı değerlendirilmiş bir para olduğunu kanıtlamaktadır.

(21) Krueger, "Ekonominin Dışa Açılmasında.....
....., op.cit., s.128.

C. Dış Ticaret Rejimi

1. İthal Rejiminin Esasları

Ülkemizde 1970 öncesinde uygulanan ithal rejimi genel anlamda Plânlı Dönemin tümüne egemen olmuş ve 1980'lere kadar geçerliliğini korumuştur. Bu rejimin esaslarının oluşturulması ise 1958 yılında yürürlüğe konan İstikrar Programı'na uzanır. 1960'da yapılan değişikliklerle söz konusu rejim Plânlı Dönemdeki bilinen klâsik biçimini almıştır.

İthalât rejiminin başta gelen amacı, ülkenin kıt döviz kaynaklarını ithal ikamesi stratejisinin belirlediği ithalât öncelikleri doğrultusunda kullanmak olmuştur. Bu öncelikler ara malları ve yatırım mallarına ilk sıraları vermiş, zorunlu maddeler dışındaki tüketim malları ithalâtını ise sınırlandırmış ya da yasaklamıştır.

İthalât rejiminin ikinci amacı ise yerli sanayii dış rekabetten korumaktır. Koruyucu dış ticaret politikası yerli sanayinin korunmasında en başta miktar kısıtlamalarına başvurmuş, tarifelerin ve tarife benzeri önlemlerin bu konudaki önem derecesi tâli kalmıştır.

Dönemin ithal rejimi, ithalâtın üç ayrı kategoriyi kapsayan listelere göre yapılmasını ön görmüştür. Bunlar I ve II sayılı liberasyon, tahsisli ithal malları (kota) ve anlaşmalı ülkeler kontenjan listeleridir.

Kısaca açıklamak gerekirse, liberasyon listeleri, ilke olarak ithaline hiçbir sınır getirilmemiş malları içermiştir. Bunlar, ülke içinde üretilmeyen sanayi ham maddeleri ve ara malları ile az sayıda zorunlu tüketim malından oluşmuştur. Teorik olarak, liberasyon listelerinde yer alan maddelerden istenildiği kadar ithal edilebilirse de, pratikte bu ithalâtın sınırını mevcut döviz imkânları çizmiştir. Uygulamada, liberasyon listesinden yapılan ithalâta üç yönden sınırlama getirilmiş ve liberasyon bu koşullar altında serbest ithalât olma özelliğini kaybetmiştir. Bu sınırlamaların ilki, yüksek oranda ithalât teminatı yatırıma zorunluluğu, ikincisi itha-

lât için belli kuruluşların izninin gerekmesi, sonuncusu ve en önemlisi de listeler hazırlanırken belli bir döviz tava-
nının tesbiti ile ithal talebinin sınırlandırılmasıdır⁽²²⁾.

Anlaşmalı ülkeler kontenjan listeleri, Türkiye ile kliring gibi iki-yanlı ticaret ve ödeme anlaşmaları imzala-
mış ülkelerden yapılan ithalâtı kapsamış ve bu listelere ko-
ta ve liberasyon listelerinde yer alan mallar konulmuştur.
Yürürlükteki ithal rejimine göre bu kontenjanlar her yıl
açıklanmaktaydı. Anlaşmalı ülkeler Doğu Bloku ve bazı Üçüncü
Dünya devletlerinden oluşuyordu.

Yukarıda özetlediğimiz üç kategoriden oluşan prog-
ram ithalâtı dışında, NATO enfastrüktür harcamaları, özel
yabancı sermaye, proje kredileri ve bedelsiz ithalâttan olu-
şan ve kendi kendini finanse eden ithalât olarak nitelenen
bir grup daha bulunmaktaydı. Bunlardan bedelsiz ithalât,
Türkiye'ye gelen yabancıların beraberinde getirdiği eşya ile,
dış ülkelerde çalışan yurttaşlarımızın kesin dönüş yaptıkları
yanlarında getirdikleri ev eşyaları, mesleki makina ve
aletlerle, Türkiye'de görevli bulunan diplomatik personelin
kişisel ihtiyaçları için getirdikleri eşyadan ve ticari amaç-
la yurda giren reklâm malları, örnekler vb.den oluşmaktaydı.
NATO enfastrüktür harcamaları, askeri amaçlı alt yapı yatı-
rımları için gerekli ithalâtı kapsamıştır. Özel yabancı ser-
mayenin ithalâtı, Türkiye'deki özel dolaysız yatırımların
gerektirdiği yatırım malları ve girdilerden, proje kredileri
ise Dünya Bankası gibi finans kuruluşlarıyla imzalanan kre-
di anlaşmaları uyarınca belli yatırımların gerçekleştirilme-
si için alınan kredilerden meydana gelmekteydi.

İthalâtta faturaların gerçek değerlerin üzerinde dü-
zenlenmesini ve yurt dışına döviz kaçırılmasını önlemek ama-
cıyla 1950'lerden sonra fiyat denetimi sistemi getirilmiştir.
İthalâtta ex post fiyatların denetimini öngören uygulama,
1960'lı yıllarda etkinliğini kaybetmiş, 1971'de tekrar önem

(22) Cem Alpar, *Türkiye'nin Plânlı Dönemde İmalât Sanayiini
Koruyucu Dış Ticaret Politikası*, Ankara: AİTİA Yayınları:
74, 1974, s.77.

kazanmıştır. İthalât Programları ayrıca, ithalâtın dünya piyasalarındaki en uygun fiyatlardan yapılması koşulunu da beraberinde getirmiştir.

Plânlı Dönemde ithalât, Bakanlar Kurulu'nca yayınlanan kararnameler, Ticaret Bakanlığı'nın bunlara dayanarak çıkarttığı yönetmelik ve sirkülerler ve ilgili resmi kuruluşlara verilen talimatlar uyarınca yürütölmekteydi. İthalât rejiminin esaslarını içeren ithal programlarıyla liberasyon ve kota listeleri her yıl düzenleniyor ve anlaşmalı ölkeler kontenjan listeleriyle birlikte açıklanıyordu. İthalât işlemleri burada ayrıntılarına inmeyeceğimiz oldukça yoğun bürokratik formaliteleri içeriyordu.

2. Koruyucu Dış Ticaret Politikası Araçları

a. Tarifeler ve Tarife Benzeri Önlemler

Koruyucu dış ticaret politikasının geleneksel araçlarının en önemlisi olan gümrük tarifeleri, ilk defa 1929 yılında Türkiye'nin Osmanlı tarifelerini uygulama yükümlülüğünün kalkmasıyla birlikte yükseltilmiştir. Ülkenin gümrük rejimini ilgilendiren ikinci önemli değişiklik 1954'de yapılmış ve bu değişiklikle ithalâtın tümünde, spesifik vergiden ad valorem vergiye geçilmiştir. 1954-1964 yılları arasında, tarife oranlarında önemli sayılmayacak bazı değişiklikler gerçekleştirilmiştir.

1964 yılında ise, 474 sayılı Yasa ile iki ayrı türde tarife oranı yürürlüğe girmiştir. Bunların ilki genel tarife olup, bunda indirim söz konusu değildir. Diğerleri GATT bünyesinde yer alan ölkelere ve Türkiye ile ikili ticaret anlaşmaları yapmış bulunan ve bu anlaşmalar uyarınca "en çok kayırılmış ölkeler" statüsünden yararlanan devletlere uygulanmaya başlanmıştır. 474 Sayılı Yasa, gümrük tarife cetvelinde işlemeyen kalemlerin vergilerini azaltıp, fazla kullanılan ka-

lemlerin vergi oranlarını yükselterek, ortalama vergi oranlarını da artırmıştır (23).

Plânlı Dönemde ithalât, tarifeler dışında başka vergilere de tâbi olmuştur. Bunlar belediye hissesi, rıhtım resmi, istihsal vergisi ve damga resminden oluşmaktadır.

Belediye hissesi, ithalâttan alınan vergilerin %15'i oranında tutulmuştur (24). Bu hisse, ayırım gözetmeksizin tüm ithalâta uygulanmıştır. Örnek vermek gerekirse, %50 oranında tarifeye tâbi bir ithal malı, c.i.f. fiyatının %7.5'una eşit bir belediye hissesine de tâbidir.

Rıhtım resmi, ithalâtın c.i.f. fiyatı, tarife, belediye vergisi ve diğer ithalât masrafları (akreditif açma, depolama vb.) tutarından alınan bir vergidir. Bu vergi 1966'ya kadar söz konusu tutarın %2.5'u, bu tarihten sonra ise %5'i oranında olmuştur (25).

İstihsal vergisi hem ithal mallarına hem de yerli üretime uygulanan bir vergi olup, bu dönemde bütçenin önemli bir gelir kaynağını meydana getirmektedir. İstihsal vergisi dört ayrı grupta toplanan mallardan alınmıştır, bunlar:

(1) Temel maddeler (ham maddeler ve ara malları).

(2) Bazı mamul maddeler (inşaat malzemeleri, demir-çelik, taşıt araçları, dayanıklı tüketim malları vs.). Burada yerli üretime de ithalâta da aynı oranlar uygulanmıştır.

(3) Kahve, kakao, içecekler, glüköz.

(4) İthal ürünleridir.

İthal ürünlerine teslim fiyatı üzerinden ve değişen oranlarda istihsal vergisi uygulanmıştır. Teslim fiyatı, c.i.f. fiyat, tarife, belediye hissesi, rıhtım resmi ve çeşitli giderleri içermekteydi.

(23) *ibid.*, s.87.

(24) The World Bank, *Turkey-Prospects and Problems of an Expanding Economy*, Washington D.C.: February 1975, s.243.

(25) *ibid.*

Damga resmi 1963 yılında yürürlüğe konmuş ve 1967 yılına kadar ithal malları c.i.f. fiyatının %5'i, 1967'de %15'i ve 1969'dan sonra ise %25'i oranında tutulmuştur⁽²⁶⁾.

Türkiye'de gümrük vergilerinin ana işlevi, yerli sanayii teşvik ve korumaktan çok devlete gelir sağlamak olmuştur. BBYKP ve İBYKP dönemlerinde gümrük ve eş etkili vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki payı %29.3 ve %24.1, toplam vasıtalı vergiler içindeki payı ise %44.0 ve %38.6'dır⁽²⁷⁾. Bu olgu da gümrük vergilerinin devlet gelirleri içindeki önemli konumunu göstermektedir.

Gümrük vergilerinin gelişiminde önemli bir nokta da 1967 yılında getirilen bağışıklık sistemidir. 11 Ağustos 1967'de yürürlüğe giren 933 sayılı Teşvik Yasası'nın 2. maddesi ile, yatırım malları ve ham maddelerden alınacak gümrük vergi ve resimlerinde Bakanlar Kurulu Kararı ile kısmî ya da tam bir bağışıklık sağlanması öngörülmüştür. Söz konusu kararın amacı, yatırım maliyetlerinin düşürülmesi yoluyla sanayileşmenin teşvikidir. 933 Sayılı Yasa ile getirilen bağışıklıkların uygulanması 1971 Mart'ına kadar sürmüş ve Anayasa Mahkemesi'nin, Yasa'nın belirli maddelerini iptal etmesiyle son bulmuştur. Ancak bu tarihten sonra da 1969'da hazırlanan bir kararnameye dayanılarak, gümrük giriş tarife cetvellerinde yer alan vergi oranları, teşvikten yararlanabilecek özelliklere sahip yatırımlar için gerekli yatırım malları ve teçhizat ithalinde sifıra indirilmiştir. Bağışıklıklardan hangi sanayi sektörlerinin ne oranda yararlanacağını belirleme yetkisi hükümete verilmiş bulunmaktaydı. Hükümet 474 Sayılı Yasa'nın 2. maddesiyle, gümrük vergileri oranlarında gerek gördüğünde indirim yapma ve beş yıla kadar taksitlendirme gibi yetkilere de sahip kılınmıştı.

İthalât bedelinin belli bir oranının ithalâtçı tarafından Merkez Bankası'na yatırılmasını öngören teminat sistemi, döviz ve dolayısıyla ithalât talebini sınırlandırmak amacıyla 1953 yılında getirilmiş önlemlerden bir başka-

(26) ibid.

(27) Alpar, *Türkiye'nin.....*, op.cit., s.88.

sını oluşturmaktaydı. Bu yılda teminatlar, ithalât bedelinin %3'ü kadardı. 1963 yılına kadar bu oranlar genellikle %10 dolayında kalmış ve hiçbir malda %20'yi aşmamıştır⁽²⁸⁾. 1963, 1964, 1965 yıllarında ise teminatlar önemli ölçülerde yükseltilmiştir. 1970 devalüasyonu öncesinde teminatlar 1. sayılı liberasyon listesinde %90, II sayılı listede %120-150, sanayici kota listelerinde %20, ithalâtçı kota listelerinde %50, iki yanlı ithalâta ise %20 idi⁽²⁹⁾.

Başlangıçta döviz talebini sınırlandırmak amacıyla getirilen teminat sisteminin öneminin zamanla arttığı ve başka işlevler üstlendiği de söylenebilir. Bu yeni işlevlerin ilki, dolaşımdaki parayı emerek antienflasyonist bir rol oynamaktır. ikincisi ise kota listelerine tâbi olan ve dolayısıyla genellikle yurt içinde de kısmen üretilen mallara dış rekabet karşısında koruma sağlamaktır.

b. Kotalar

Ülkemizin ithalât rejimine 1958 istikrar Programıyla birlikte giren ve 1981'de kaldırılan kotalar, bu süre boyunca ülkenin kısıtlı döviz rezervlerini mevcut ithal talepleri arasında dağıtan ve aynı zamanda yerli sanayii dış rekabetten koruyan araçların en önemlisi olmuştur.

Kota ya da ülkemizin eski ithalât rejimindeki adı ile tahsisli ithal malları listeleri, ithalâtına döviz olarak her yıl belirlenen kesin sınırlar getirilen maddeleri kapsıyordu. Kota listelerine genellikle yurt içinde üretimi yapılan ancak mevcut üretim düzeyi ihtiyacı karşılamayan mallar alınır ve bunların talep-üretim farkını karşılayacak miktarda ithaline izin verilirdi. Üretimi ülke ihtiyacını karşılayacak düzeye ulaşan mallar ise kota listelerinden çıkartılır, böylece ithali yasaklanmış olurdu.

(28) Krueger, *Foreign.....*, op.cit., s.288.

(29) ibid.

Uygulamada tahsisli ithal malları listeleri, sanayici ve ithalâtçı kotaları olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Sanayici kotaları yurt içi imalâтта kullanılmak için ithali gereken mallardan oluşuyordu ve bunların ülke içinde satışı mümkün değildi. İthalâtçı kotaları ise ülke içinde satılmak amacıyla ithal edilen maddeleri içeriyordu. İthalâtçı kotalarının toplam içindeki payı 1962 yılında %48 iken, 1970 yılında %23'e düşmüştür⁽³⁰⁾. Bu olgu sanayi kesiminin ülke ekonomisi içindeki artan önem ve ağırlığının bir sonucu olduğu gibi, sanayinin dış girdi kullanma eğilimindeki artışın da bir göstergesidir.

Plânlı Dönemde uygulanan dış ticaret politikası yurt içinde üretimine başlanan malların, iç talebi karşılama derecesine göre, önce liberasyon listesinden çıkartılarak tahsisli ithal malları listesine, ikinci aşamada ise tahsisli ithal malları listesinden çıkartılarak ithali yasak mallar kapsamına alınması doğrultusunda gelişmiştir. Bu uygulamanın, koruyucu dış ticaret politikasına geçici değil sürekli bir özellik atfettiği açıktır. Rasyonel anlamda koruyucu politika ise korumanın yerli üretim dünya pazarlarında rekabet gücü kazanıncaya kadar sürdürülmesini öngörür. Kota uygulamasının ve ithal yasaklarının sürekliliği birçok malın üretiminde tekellerin oluşmasına yol açmış, bu olgu da işletmelerin etkinliklerini artırmalarını engellemiştir. Corden'in belirtmiş olduğu gibi kota uygulaması kapsamına giren mallarda, genellikle kalite ve maliyet iyileşmesinin sağlanması mümkün olmamaktadır⁽³¹⁾.

İthalâtın kotalarla sınırlandırılması ve ithaline izin verilen malların iç talebinin bu yolla karşılanamaması, kotaya tâbi malların yurtiçi satış fiyatının ithalât fiyatının üstüne çıkması sonucunu doğurmuştur. İç ve dış fiyatlar arasında bazan çok yüksek oranlara varan bu fark, kıtlık

(30) *ibid.*, s.151.

(31) William Corden, "Trade Policies", *Policies for Industrial Progress in Developing Countries*, ed. by J.Cody, H.Hughes and D.Wall, Oxford: Oxford Un. Press, ss.83-84.

rantı adı verilen ithalâtçı kazançlarının oluşmasına da neden olmuştur.

Kıtlık rantları biçimini alan haksız kazançlar yaratması kotalara yöneltilen eleştirilerden birisidir. Kotalarla ilgili bir başka eleştiri konusu da, sistemin, resmi kuruluşlarca dağıtılan tahsisli ithal malları izin belgeleri (lisanslar) ile iltimas, rüşvet gibi suistimaller doğurmasıdır. Ayrıca kota sisteminin birçok kamu kuruluşunu gereksiz yere meşgul eden yoğun bir bürokrasi yarattığı görüşü de savunulmaktadır.

Devlet Plânlama Teşkilâtı tarafından hazırlanan Yıllık Programlarda, yıllık ithalât, değer olarak, mal gruplarına, sektörlere ve ithalât rejimindeki listelere göre gösteriliyordu. Ancak İthalât Programlarının, Yıllık Programlara uygun hale getirilmesi Ticaret Bakanlığı'nın göreviydi. Her kota kaleminin değerinin belirlenmesi Ticaret Bakanlığı, DPT, Merkez Bankası, Maliye Bakanlığı ve diğer kamu kuruluşlarınca gerçekleştiriliyor, bu çalışmaya Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği de katılıyordu.

c. İthal Yasakları

Plânlı Dönemde ithal yasakları, korumaya dayalı ithal ikamesinin önemli bir aracı durumuna gelmiştir. Kural olarak tahsisli ithal malları ve liberasyon listelerinde yer verilmeyen malların ithalinin yasaklanmış olduğunu daha önce belirtmiş bulunuyoruz. Ülkemizin dış ticaret rejiminde ithali yasak mallar üç kategoriden oluşmuştur. Bunların ilki toplum sağlığı ve ahlâk açısından zararlı görülen uyuşturucu vb. maddelerdir. İkinci kategoride "lüks" olarak adlandırılan ancak kesin ölçütleri konmamış mallar yer almaktaydı ki buna viski, ananas örnek gösterilebilir. Ekonomik bakımdan daha önemli olan üçüncü kategori ise yurt içinde üretimine başlanan sanayi mamulleridir.

Daha önce ithal edilmekteyken ülke içinde üretimine başlanan malların iç üretimi, talebi karşılayacak düzeye

geldiğinde, bu mallar genellikle kota listelerinden çıkartılmış ve dolayısıyla ithali yasaklanmıştır. Uygulamada yerli üretimin iç talebi karşılamaasının dikkate alındığını söylemek ise kolay değildir. Görülen, yurt içinde üretimine başlanan birçok dayanıklı tüketim malı, yatırım malı ve ara malının ithalinin yasaklanmasıdır.

1962 yılında ithali yasak mallar kapsamına 46 madde giriyor, bunların 22'sini tüketim malları oluşturuyordu. 1968'e gelindiğinde ithali yasak malların sayısı 50'ye ulaşmıştı ve bunların 25'i tüketim malıydı⁽³²⁾.

İthali yasaklanmış sanayi mamullerinin gümrük kapılarından geçmemesi de sıkı bir denetimi gerektirmekteydi. Bunun için ithal mallarının liberasyon ya da kota listelerinde açıklanmış özelliklere tam olarak sahip olup olmadığının araştırılması gerekmekteydi. Bu araştırmalarda söz konusu malların yalnız fiziki yönleriyle değil, hacim ve fiyat açısından da ithal izin belgesindeki tanıma uygunluğu belirlenmeye çalışılıyordu. Söz konusu araştırmaların yarattığı pratik güçlükler zaman zaman şikâyet konusu olmuştur.

İthal yasaklarının Plânlı Dönemde yurt içi sanayiye dış rekabetten koruyan önemli bir unsur haline dönüştüğü gözlenmektedir. Krueger "ithali yasaklar listesinin" her yeni sanayiye ayırım gözetmeksizin koruma sağlayan bir araç özelliği kazandığı görüşündedir⁽³³⁾. A.S. Akat ise "1960'lı yıllardan itibaren sistematikleşen "ithal ikamesi" stratejisinin en belirgin özelliği ise, korumanın büyük ölçüde ithalâta konan miktar kısıtlamaları ve genellikle doğrudan ithal yasakları aracılığı ile gerçekleşmesidir. Türk ekonomisinde az çok herkesin birleştiği tek ilkenin, ülkede üretimi yapılan malların ithalâtının yasaklanması olduğu söylenebilir" demekte ve bu uygulamaların, ithal ikamesini ihracatı engelleme politikasına dönüştürdüğünü ileri sürmektedir⁽³⁴⁾.

(32) Krueger, *Foreign.....*, op.cit., s.164.

(33) *ibid.*, s.268.

(34) Asaf Savaş Akat, *Alternatif Büyüme Stratejisi-İktisat Politikası Yazıları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983, s.43.

3. İhraç Rejiminin Esasları

İnceleme konusu dönemde Türkiye'nin ihracat rejimi, 13 Aralık 1983'de yürürlükten kaldırılan 3614 sayılı Yasa'ya dayanılarak çıkartılan İhracat Rejimi Kararı, bu karar uyarınca Ticaret Bakanlığı'nca hazırlanan İhracat Yönetmeliği ve sirküleri, Türk Parası Kıymetini Koruma hakkında 17 sayılı Karar ve ikili ya da çok yanlı ticari anlaşmaların ilgili hükümlerince belirlenmiştir.

İthalâtın aksine, ihracatta serbestlik temel ilke kabul edilmiş ve ihracat işlemleri ithalâta kıyasla daha basit tutulmuştur. Ancak bu basitliğin görece anlamda geçerli olduğu ve ihracatın, birçok ülkeden daha karmaşık ve uzun formaliteleri gerektirdiği gözardı edilmemelidir.

Söz konusu ihracat rejimi, ihracatın, ancak ihracatçı belgesine sahip özel ve tüzel kişilerce yapılabilmesini öngörmüştü. Bunun dışında bazı malların ihracı için ihracat ruhsatnamesine sahip olunması gereği konmuştu. Yine bir kısım malların ihracı, çeşitli kanun, kararname ve yönetmeliklerce yasaklanmıştı. Söz konusu mallar, genel ahlak ve halk sağlığına aykırı ve zararlı, stratejik öneme sahip nitelikte ya da ülkenin sosyo-ekonomik ihtiyaçları açısından yurt içinde tüketilmesinde yarar görülen mallardı.

İhracı serbest mallar ise ihracat rejimince üç ana grupta toplanmıştı. Bunlar, ihracı lisansa, tescile ve izne tâbi maddelerden oluşmaktaydı.

Bir kısım malların ihracatını lisansa tâbi tutmakla, iç piyasada yoklukların ve karaborsanın oluşmasının önlenmesi amaçlanmıştır. Bu gruba giren mallar arasında hububat, bazı madenler, bitkisel yağlar, yağlı tohumlar, ham deriler ve gübre gibi maddeler yer almıştır. Ayrıca kliring anlaşmaları hükümleri uyarınca, anlaşmalı ülkelere yapılacak ihracatla, geçici ihracat da lisansa tâbi tutulmuştur.

İhracatta tescil işleminin amacı suni fiyat dalgalanmalarını önlemek, ihraç fiyatları arasında aynı maddelerde görülen farklar dolayısıyla zarara uğramamaları için ih-

racatçılarını uyarmaktadır. Tütün, kuru incir, canlı hayvan, et, halı, yünlü ve pamuklu dokumaların da içinde yer aldığı birçok maddenin ihracı, fiyat tesciline tâbi tutulmuştur. ihracat yönetmeliklerine ek listelerle ilân olunan bu tür mallarda fiyat tescili işlemi, ihracattan önce gerçekleştirilmekteydi. Krueger, krom gibi bazı mallarda izlenen tescil politikalarının gerçekçi olmadığını ve Türkiye'nin piyasa kaybına yol açtığını ileri sürmektedir⁽³⁵⁾. 1971 yılından önceki ihracat rejimlerinde fiyat tescili işlemleri, sadece iç ve dış piyasa fiyatlarının karşılaştırılması suretiyle yapılmaktaydı⁽³⁶⁾.

İthal Rejimi Kararı ve buna ilişkin yönetmelik ve sirkülerler hükümlerine göre, fiilen ithal edilmiş olan malların aynen ihracı ile, ihraç edilip de alıcısı tarafından kalite değişikliği ya da düşüklüğü gibi gerekçelerle teslim alınmayan ve iade edilen ihraç malları karşılığında, aynı miktar ve değerde mal ihracı Ticaret Bakanlığı'nın iznine bağlanmıştı. Bunların yanısıra, kendi kaynaklarımızdan döviz ödenmesini gerektirmeyen ve uluslararası ticaret geleneklerine uygun bulunan transit işlemlerinin yapılabilmesi de, Ticaret Bakanlığı'nın iznine tâbi kılınmıştı.

İthal rejimi gibi ihracat rejimi de söz konusu dönemde, özel takas türü ticari işlemleri yasaklamış, ancak Ticaret Bakanlığı'nın, destekleme konusu malların stoklarını eritmek için özel tertipler almalarına imkân tanımıştı.

İhracatın fiilen gerçekleştirildiği andan itibaren asıl üzerinde durulan nokta, ihracat bedeli dövizlerin yurda getirilmesi olmuştur⁽³⁷⁾. ihracat rejimi bu konuda, ihracatçı firmalara, yetkili ticari bankalara, gümrük yönetimlerine, nakliyatçı kuruluşlara görev ve sorumluluklar yüklemiştir. Bunları ayrıntılı olarak ele almayacağız.

(35) Krueger, *Foreign, op.cit.*, s.189.

(36) Memduh Güpgüpoğlu, *Dış Ticaret ve Bankalar*, Ankara: Türkiye Bankalar Birliği Yayını No.52, 1972, s.40.

(37) *ibid.*, s.43.

Yürürlükteki ihraç rejimi, konsinye ya da ortak hesap aracılığıyla ihracatla, geçici ihracata da yer vermiştir.

4. ihracatı Teşvik Önlemleri

Plânlı Dönemde, yürürlükteki stratejinin ithal ikamesi olmasına karşın, Kalkınma Plânlarının ihracatın çeşitlendirilmesi ve geliştirilmesini de öngördüğüne daha önce değinmiş, ancak uygulanan iktisat politikalarının bu hedefin gerçekleşmesini sağlayacak özellikte bulunmadığını belirtmiştik. Bu bölümde, 1970 devalüasyonu öncesinde geçerli olan, ihracatın teşvikine yönelik başlıca önlemleri kısaca ele alacağız.

Söz konusu yıllarda ihracatın teşviki, en başta 1963 tarih ve 261 sayılı Yasa hükümlerine ve bu yasanın sağladığı yetkilere dayanılarak çıkartılan kararnamelere göre gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Başlıca teşvik önlemleri, vergi iadeleri, krediler, döviz tahsisleri ve döviz transfer kolaylıklarından oluşmaktadır.

ihracatta vergi iadesi uygulaması, 1960'larda adı geçen önlemler arasında birinci sırayı almıştır. Bu teşvik önlemi, mamullerimize dış piyasalarda rekabet gücü kazandırmayı ve uzun vadede ihracatımızda sanayi mallarımız lehine bir bünye değişikliği oluşturmayı amaçlamaktadır⁽³⁸⁾.

ihracatta vergi iadesi, 16.12.1963 tarihinde "Bazı mamullerimizin tevsik edilecek ihraç fiyatlarında vergi, resim, harç ve benzer tesirler icra eden sair mükellefiyetleri bertaraf etmeyi öngören usul ve şartların ihdası hakkında 6/2453 sayılı Karar"⁽³⁹⁾ın yayınlanmasıyla yürürlüğe girmiştir.

(38) ibid., s.70.

(39) ibid., s.71.

Başlangıçta vergi iadeleri belli ihraç ürünlerine, spesifik tarife esaslı üzerinden hesaplanmaktaydı. Bu uygulama, 26.5.1964 tarihli ve 6/3071 sayılı kararla sona ermiş, ihracatta vergi iadesinde ad valorem esaslı getirilmiştir. Buna göre, vergi iadesi tutarları, ihraç olunan malın FOB satış bedeli üzerine belli oranların uygulanması yoluyla hesaplanmaya başlanmıştır⁽⁴⁰⁾. İhracatta vergi iadesi oranları önceleri Ticaret Bakanlığı nezdinde oluşturulan İhracatta Vergi İadesi Komisyonu'nca belirlenirken, 1967 yılı Eylül'ünde bu görev DPT nezdindeki Yatırımları ve İhracatı Geliştirme ve Teşvik Bürosu'na devredilmiştir.

Vergi iadesi oranlarında ihraç mallarının türüne göre bir farklılaştırmaya gidilmiştir. Genel olarak oranlar, sermaye yoğun ve ileri teknoloji ürünü mallarda daha yüksek tutulmuş, 1964-1969 döneminde imalât sanayii ihracatında, yıllık ortalama vergi iadesi oranı %13.6 dolayında olmuştur⁽⁴¹⁾. 1964 yılında aynı kesime ödenen ihracatta vergi iadesi tutarı, 12 milyon TL. iken, 1969'da 208 milyon TL'na çıkmış, bu tutarın imalat sanayiinin toplam ihracatı içindeki payı da %2.8'den %29.5'a yükselmiştir⁽⁴²⁾.

İhracat kesimine sağlanan bir başka teşvik önlemi de görece düşük faizli krediler olmuştur. 1961-68 yılları arasında tarım ve ihracat kredilerinde nominal faiz oranları %9.0, vergiler ve diğer benzer etkiye sahip masraflarla birlikte %13.5 iken, söz konusu oranlar, diğer alanlar için sırasıyla %10 ve %15 olmuştur. Bu arada ihracat kredilerinin nominal faizlerinin 1968 sonbaharında %6'ya düştüğünü de belirtmek gerekir⁽⁴³⁾. İhracatın finansmanı amacıyla Merkez Bankası'nca açılan kredilerin, bu kuruluşun toplam kredilerine oranı da, 1961 yılında %1.4 iken, 1969'da %2'ye çıkmıştır⁽⁴⁴⁾.

(40) ibid.

(41) The World Bank, *Turkey, Prospects Vol.II, op.cit.*, s.247.

(42) ibid.

(43) Krueger, *Foreign*, op.cit., s.191.

(44) ibid.

16 Eylül 1968 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanan "İhracatın Teşviki ve Geliştirilmesi Esaslarına Dair Karar"la ihracat kredileri, Banka ve Sigorta Muameleleri Vergisi'nden muaf tutulmuştur. Yine aynı kararlar, serbest döviz karşılığında yapılacak ihracatın finansmanı için açılacak kredilere tahakkuk ettirilen faiz yüzdesinin belli bölümünün, Merkez Bankası nezdindeki selektif kredi fonundan karşılanması imkânı sağlanmıştır.

İhraç konusu mamuller için, söz konusu dönemde getirilmiş olan bir başka teşvik de, döviz tahsisi kolaylığıdır. 1964 yılı ortalarında kabul edilmiş olan sisteme göre, mamul madde ihracatçılarına, imalât ve ihracatta kullanılan ham ve yardımcı maddeler ve ambalaj malzemesi için döviz tahsisi yapılması kabul edilmiştir. 16 Eylül 1968 tarihli kararlar tahsis edilecek döviz miktarının, uygun görülen ihracat değerinin %50'sini geçmemesi ve tahsis edilecek dövizin TL. karşılığının %10'unun Merkez Bankası'na teminat olarak yatırılması öngörülmüştür⁽⁴⁵⁾. Döviz tahsisi kolaylığından yararlanmak isteyenlerin başvurularını sonuca bağlama görevi, İhracatı Geliştirme ve Teşvik Bürosu'na verilmiştir.

II. DIŞ TİCARETİN EKONOMİDEKİ YERİ ve YAPISAL ÖZELLİKLERİ

Türkiye ekonomisinin yıllar boyu sahip olduğu özelliklerin başta gelenlerinden biri, dış ticaretin ulusal ekonomi içinde kapsadığı yerin küçüklüğü olmuştur. Dış ticaretin bu konumu, birçok defa, ülke ekonomisinin dışa aşırı kapalı olduğu savının geliştirilmesine de neden olmuştur.

Dışa açıklık kavramına getirilmiş kesin bir tanım yoktur. Ancak kanımızca, bu konuda, dünya ekonomisiyle mal, (faktör dışı) hizmet, sermaye ve işçi hareketleri aracılığıyla bütünleşme derecesini anlamak doğru olur⁽⁴⁶⁾. Olaya bu

(45) Resmi Gazete, 16 Eylül 1968.

(46) Kazgan, *Ekonomide, op.cit., s.33.*

açından yaklaşıncı, tek başına dış ticaretin GSMH ya da GSYİH içinde önemsiz bir paya sahip olmasının her zaman, dışı kapallılığın göstergesi olduğu savunulamaz. Örneğın ABD ekonomisi içinde dış ticaretin küçük bir paya sahip olmasına karşın, bu ülkenin sermaye ihracında dünya ekonomisinde birinci sırada yer aldığı görülür⁽⁴⁷⁾.

Ancak yine de dış ödemeler dengesinin en önemli otom ana hesabı olan dış ticaretin ulusal ekonomi içindeki payını, dışı açıklığın göstergelerinden biri olarak kabul etmekte sakınca yoktur. Greenway'in 1972-77 yılları ortalamasına ilişkin bulguları, bize bu noktada karşılaştırma imkânı sağlayabilir. Yazarın, $Z = \frac{1}{2} \frac{(X+M)}{(GNP)} \times 100$ formülünden hareketle çeşitli ülkeler için elde ettiği oranlar Tablo 9'da özetlenmiştir⁽⁴⁸⁾.

Tablo: 9
Dış Ticaretin Ülke Ekonomisindeki Yeri
(yüzde olarak)

Liberya	78.1	Belçika	48.6	Filipinler	22.0
Gabon	64.1	Danimarka	47.7	Yunanistan	19.4
Swaziland	64.0	G.Kore	32.0	Fransa	18.6
Mauritus	60.0	İsveç	28.6	Japonya	12.8
İsrail	51.2	F.Almanya	24.4	Türkiye	9.8
Singapur	50.0	Kanada	24.0	Brezilya	9.0
Hollanda	49.9	İtalya	22.4	Meksika	9.0
				ABD	7.2
				Burma	6.3
				Hindistan	5.9

Görüldüğü gibi Türkiye, dış ticaret/GSMH oranının en düşük olduğu birkaç ülke arasındadır. ABD'nin çok zengin ve

(47) ibid., s.34.

(48) David Greenaway, *International Trade Policy-From Tariffs to New Protectionism*, Hong Kong: The Macmillan Press Ltd., 1983, s.3.

çeşitli kaynaklara sahip bulunduğu ve birçok alanda tartışılmaz bir teknolojik üstünlüğü elinde tuttuğu dikkate alınır, bu ülkenin yukarıdaki konumunun, Türkiye'yle karşılaştırılamayacağı anlaşılır. Sıralamada Türkiye'nin altında yer alan Hindistan ve Meksika ise, söz konusu dönemde, tam anlamıyla iç pazara yönelik ve korumacılığa dayalı bir ithal ikamesi stratejisi izlemiştir. Durumları bu yönüyle Türkiye'yle büyük benzerlik göstermektedir.

Hammadde üretimine dayanan Burma ekonomisi hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Brezilya'ya gelince, uzun yıllar ithal ikameci politikaların uygulandığı bu ülke, 1964'den sonra ekonomisini dışa açmış, söz konusu yöneliş 1967'de hızlanmış, 1974'de petrol krizinin patlak vermesiyle bir kısım korumacı ve ithal ikameci uygulamalar tekrar gündeme gelmiştir⁽⁴⁹⁾. Brezilya'nın bir özelliği de, petrol dışında birçok doğal kaynağa, zenginliklere ve geniş bir iç pazara sahip bulunmasıdır.

Türkiye'nin dış ticaretinin ulusal ekonomi içindeki payının küçüklüğünden hareket ederek, ülke ekonomisinin dışa aşırı derecede kapalı olduğu sonucuna varan iktisatçılardan biri de A.S. Akat'tır. Sekiz ayrı ülke grubu için, kişi başına GSMH, nüfus, kişi başına alan, petrol üretiminde kendi kendine yeterlilik, AET üyeliği, ihracata yönelik sanayileşme, ihracat dışı döviz gelirlerine sahip olma gibi değişkenleri analize katarak ortalama ihracat ve ithalât denklemleri hesaplayan Akat, Türkiye'nin dünyanın en kapalı birkaç ekonomisinden biri, güçlü olasılıkla birincisi olduğu sonucuna ulaşmıştır⁽⁵⁰⁾.

Türkiye'nin 1970 öncesi dış ticaretinin başta gelen yapısal özelliği, geleneksel mallar olarak bilinen tarım ürünleri ve hammadde ihracatına, buna karşılık mamul madde ithalâtına dayanmasıdır. Toplam ithalât içinde tüketim mallarının oldukça küçük bir yer tutması da, bu özelliklere ek-

(49) Kazgan, *Ekonomide*, op.cit., s.148.

(50) Akat, op.cit., ss.51-52.

lenmelidir. Dış ticaret, Plânlı Dönemin ilk 7 yılında önemli sayılabilecek bir yapısal değişikliğe uğramamıştır.

Ülkenin dış ticareti bölgeler açısından incelendiğinde ise AET üyesi B. Avrupa ülkelerinin ilk sırayı aldığı, bunu EFTA üyelerinin izlediği, ABD ve Kanada'nın üçüncü sırada geldiği, genellikle Doğu Bloku ülkelerinden oluşan Anlaşmalı Ülkelerin ise sonda yer aldığı görülür.

Türkiye'nin dış ticaretine ilişkin başlıca oransal büyüklükler Tablo 10'dan izlenebilir.

Tablo: 10

Dış Ticarete İlişkin Başlıca Göstergeler
(yüzde olarak)

	<u>1960</u>	<u>1965</u>	<u>1970</u>
İhracat			
A. Mal Bileşimi	100.0	100.0	100.0
Tarımsal-hayvansal ürünler	70.8	75.0	75.2
Madencilik ürünleri	4.1	4.0	7.7
Sanayi ürünleri	25.2	21.0	17.0
- Yiyecek ve içecek	(9.7)	(10.1)	(7.0)
- Tekstil	(0.8)	(0.9)	(4.4)
B. Coğrafi Dağılım	100.0	100.0	100.0
AET ülkeleri	33.5	33.8	40.7
EFTA ülkeleri	17.5	18.0	17.8
ABD ve Kanada	18.4	17.8	9.8
Anlaşmalı ülkeler	18.0	19.1	16.8
İthalat			
C. Kullanıma Göre	100.0	100.0	100.0
Yatırım malları	52.1	42.2	47.1
Ham maddeler	38.3	53.5	47.9
Tüketim malları	9.6	4.3	5.0
D. Coğrafi Dağılım	100.0	100.0	100.0
AET ülkeleri	35.7	28.5	34.3
EFTA ülkeleri	17.0	18.2	17.4
ABD ve Kanada	26.0	28.5	23.4
Anlaşmalı ülkeler	12.8	13.5	13.0

(Kaynak: The World Bank, *Turkey, Prospects*, Vol.II., op.cit., s.357.)

Tablo 10'daki göstergelerin ortaya koyduğu genel bilgilerin ötesinde, dış ticaretin yapısıyla ilgili olarak şunlar söylenebilir:

Geleneksel ihracat malları olarak nitelendirilen pamuk, tütün, fındık, kuru üzün ve incir, 1970 yılında toplam ihracat gelirinin %62'sinden fazlasını sağlıyordu. Bu ürünlerin ihracatında, genel olarak önemli bir sorunla karşılaşılma ve bu malların ihracatını artırma yönünde bir çabaya girilmesine gerek olmamıştır. Söz konusu tarım ürünlerinden fındık ve kuru incirde, Türkiye zaten dünya piyasalarının başta gelen satıcısıydı ve 1969 yılında bu malların dünya ihracatının sırasıyla %66.7 ve %69.7'lik bölümünü elinde tutmaktaydı⁽⁵¹⁾. Aynı yıl, fındık ve kuru incir Türkiye'nin ihracatının beşte birinden fazlasını sağlıyordu.

İthalatın mal bileşimindeki gelişmeler incelendiğinde, ham maddeler lehine bir artış, yatırım ve tüketim malları aleyhine ise küçük azalışlar olduğu göze çarpmaktadır. Söz konusu değişim, ithal ikamesine dayalı sanayileşme sürecinin sonuçlarıyla ilintilidir. Bu husus ileride etraflı olarak ele alınacaktır.

Dış ticaretin coğrafi dağılımına ilişkin göstergelerin ise, ABD ve Kanada'nın dış ticaretimizdeki payı aleyhine, buna karşılık AET lehine, ilerdeki yıllarda daha belirginleşecek bir eğilimi yansıttığı söylenebilir. Bunda kuşkusuz, Türkiye ile AET arasında ortaklık yaratan 12 Eylül 1963 tarihli Ankara Anlaşması'nın Aralık 1964'de yürürlüğe girmesinin yol açtığı ticari sonuçların rolü vardır.

Türkiye'nin dış ticareti şimdiye kadar söz ettiklerimiz dışında iki önemli özelliğe daha sahiptir. Bunların ilki kaçak ithalat-ihracatın ülke ekonomisinde önemli bir yer tutmasıdır. Kayıt dışı ithalat içinde altın ve ithali yasak tüketim malları ilk göze çarpan kalemlerdir. Ancak kaçak ithalat bunlarla sınırlı kalmamış, ara malları ve yatırım mal-

(51) Krueger, *Foreign*, op.cit., s.183, Table: VII-3.

larını da kapsamıştır. Kaçak ihracat mallarının başında ise Güney sınırlarımızdan geçirilen canlı hayvan gelmektedir. 1969 yılında kaçak hayvan ihracatının 60 milyon dolar kadar olduğu tahmin edilmektedir⁽⁵²⁾. Bu tutar, ülkenin aynı yıldaki toplam ihracatının %7.5'una yaklaşmaktadır.

Dış ticaret işlemlerinde ve özellikle ithalâta faturaların gerçek değerlerin altında düzenlenmesi, dış ticaretin ikinci özelliğidir. Türkiye'nin ticaret ortaklarının ihracat kayıtlarıyla, Türkiye'nin ithalât kayıtlarını karşılaştıran Bhagwati, karaborsa döviz kuruyla resmi kur arasındaki farkın %15 oranını ender olarak aştığını belirttiği yıllarda, birçok malda eksik faturalandırma yapıldığı sonucuna varmıştır. Bhagwati, söz konusu mallarda gümrük tarife oranları düzeyinin yüksekliğine (genellikle %10-%30) işaret etmekte ve ithalât tutarları kayıtlarının düşüklüğünü, uygulanan kambiyo kısıtlamalarının ve yüksek tarifelerle, ithalât giderlerinin sonucu olarak değerlendirmektedir⁽⁵³⁾. Cahit Kayra'nın bulgularına göre ise 1965-69 döneminde kayıtlı ithalâtın GSMH'ya oranı %7.5, gerçek ithalâtındaki ise %8.8'dir⁽⁵⁴⁾. Yazar, ihracatta düşük faturalama yoluyla yurt dışında fon bırakıldığına da değinmekte, ancak ihracat konusu mallarda saptanan kayıt farklarının çok büyük olmadığını belirtmekte, 1970 devalüasyonu öncesi 6 ayda bu farkın 48 milyon dolara çıktığını öne sürmektedir⁽⁵⁵⁾.

(52) Cahit Kayra, *Türkiye'nin Dış Ödemeler Dengesi Tahminleri Üzerine Düşünceler*, Ankara: TODALE, Sevinç Matbaası, 1972, s.79.

(53) Jagdish N. Bhagwati, *Anatomy and Consequences of Foreign Exchange Regimes*, New York: National Bureau of Economic Research 1978, s.68.

(54) Kayra, op.cit., s.106.

(55) ibid., s.78.

III. DEVALÜASYON ÖNCESİ DIŞ DENGE SORUNLARI

A. Dış Ticaret Dengesi Açığı ve Gelişimi

BBYKP'nın yürürlüğe girdiği 1963-1969 arasında yer alan dönemde, dış ticaret dengesi sürekli olarak açık vermiş, bu açık Plân'ın birinci yılı olan 1963'de rekor düzeyde olmuş, bunu izleyen yıllarda ise iniş çıkışlar göstermiştir.

Ancak burada belirtilmesi gereken bir nokta, gerçekleşen dış ticaret açıklarının gerek Birinci, gerekse İkinci Plân'da öngörülen rakamların altında olmasıdır. Bu olgu aşağıdaki tablodan izlenebilir.

Tablo: 11

Dış Ticaret Açığı
(milyon dolar)

<u>Yıllar</u>	<u>Plânlanan</u>	<u>Gerçekleşen</u>
1963	219.2	319.5
1964	252.7	126.6
1965	236.5	108.3
1966	247.7	227.8
1967	246.8	162.4
1968	295.0	267.3
1969	325.0	264.4

(Kaynak: ÜBYKP verilerinden hesaplanmıştır.)

1970 yılında ise, dış ticaret açığı plânlanan düzeyde (360 milyon dolar) gerçekleşmiştir. Bu rakam değerlendirilirken, 1970 devalüasyonunun, 10 Ağustos 1970 tarihinde açıklandığı, fakat dış ticaret üzerindeki etkilerinin 1971 yılında görülmeye başlandığı gözönünde tutulmalıdır.

Dış ticaret açığının, Plân hedeflerinin altında kalmasında birinci etken, ihracatın 1968 yılına kadar öngörülen üstünde bir artış göstermesidir. 1968 ve 1969 yıllarında

ise, söz konusu artış hızında bir gerileme belirmiş ve hedeflerin sırasıyla 46 ve 38 milyon dolar altına inilmiştir. Bunda Türk Lirası'nın aşırı değerlendirilmiş bir para konumu kazanmasının payı vardır.

İthalâtın, 1963 ve 1966 yılları dışında Plân hedeflerinin altında kalması da, dış ticaret açığının öngörülen den küçük olmasının ikinci nedenidir. Ancak ithalâtın düşük düzeylerde tutulabilmesi, yüksek tarifeler ve miktar kısıtlamalarının yanı sıra, ithalâttan alınan vergilerin ve teminat oranlarının yükseltilmesiyle mümkün olmuştur. Başta program kredileri olmak üzere dış kaynakların sağlanmasında karşılaşılan güçlükler sonucu döviz sıkıntısının büyümesi ve transfer zorluklarının belirmesiyle birlikte, kısıtlayıcı önlemler de artırılmıştır. Söz konusu önlemlere başvurulmaksızın, ithalâtın gerçekleşen düzeylerde kalabileceği ise söylenemez.

Dolayısıyla inceleme konusu yıllarda dış ticaret açığının çok istikrarlı olmasa da büyüme gösterdiği, ancak Plânlarda öngörülen düzeylerin altında kaldığı, bunda ithalât üzerindeki sıkılaştırılan denetimin başlıca rolü oynadığı söylenebilir. İhracatta ise, Plân hedeflerinin aşılmasına karşın, arzulanan yapısal değişiklik gerçekleşmemiştir. Burada sözü geçen yapısal değişiklik, ihracatta tarımsal ürün ve hammaddelerin payının azaltılmasını, buna karşılık sanayi ürünlerinin payının artırılmasını ifade etmektedir.

Gerek Birinci gerekse İkinci Plân'da yer alan ihracatta yapı değişikliği Plânlı Dönemin ilk on yılında gerçekleştirilememiştir. DPT verilerine göre, sanayi ürünleri ihracatının toplam ihracat içindeki payının 1962 yılında %18 iken, 1971'de ancak %21.5 oranına yükselebilmiş olması bunun kanıtıdır. Kaldı ki, sanayi ürünleri kapsamına giren bazı maddeler, örneğin küspeler dahil edilmediğinde sanayi ürünlerinin toplam içindeki payı 1962 yılında %15.2, 1971 yılında ise %18.2 olmaktadır⁽⁵⁶⁾. Dünya Bankası'nın bir raporun-

(56) DPT, *Yeni Strateji ve Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Plânı*, Ankara: 1962, s.53.

dan düzenlenmiş olan Tablo 10'dan, ülke ihracatı içindeki sanayi mamullerinin payının 1965-70 yılları arasında artma bir yana, yaklaşık %4 oranında azaldığı gözlenmektedir. Bu husus tartışmalı olsa bile, 1970 yılına kadar Türkiye'nin ihracatında yapısal bir değişikliğin yaşanmadığı yargısı, üzerinde birleşilen bir noktadır. Sanayi mamulleri ihracatının hemen tamamı besin ürünleriyle, tekstilden oluşmaktadır. Buna karşın makina ve ulaşım araçlarının toplam ihracat içindeki payı binde 5 düzeyindedir ⁽⁵⁷⁾.

Görüldüğü gibi, 1963 sonrasında, gerçekleşen dış açıkların plânlananın altında kalmasında, yapı olarak bir değişime uğramayan ihracattaki artıştan çok, kısıtlayıcı önlemlerle denetim altında tutulan ithalâtın rolü olmuştur.

B. Cari İşlemler Dengesi Açığının 1970 Öncesindeki Gelişimi

1950'ler boyunca, CİD yılda ortalama 120 milyon dolar açık verirken, bu rakam 1960'larda ortalama 180 milyon dolara yükselmiştir.

Gerek Birinci gerek İkinci Plân Dönemlerinde, görünmeyen kalemlerden, turizm ve dış seyahat gelirleri, öngörülen düzeylere ulaşamamış ve bu kalem 1970 yılına kadar açık vermiş, ancak söz konusu açıklar, Ek 1'den izlenebileceği gibi azalma göstermiştir.

Görünmeyen kalemler içinde, dış borç faiz ödemelerindeyse belirgin bir artış görülmektedir. 1950'li yıllar boyunca ortalama 15 milyon dolar dolayında kalan faiz ödemeleri 1963-69 döneminde yılda ortalama 34.4 milyon dolara ulaşmıştır. Proje kredileri hizmet ödemeleri, kâr transferleri ve diğer görünmeyenlerde de 1960'ların ikinci yarısında çok istikrarlı sayılmasa da, olumsuz yönde bir gelişme kaydedilmektedir. Ancak bütün bu olgulara karşın hizmetler hesabının (görünmeyenler) 1965 yılından sonra hep fazla ver-

(57) ibid.

meye başladığı gözlenir. Görünmeyen kalemlerin fazla vermesinin temelinde, ilerki yıllarda büyük önem kazanacak yeni bir dış gelir kaynağı olan işçi dövizleri yer almaktadır. İşçi dövizleri, Türkiye'nin dış ödemeler dengesinde ilk kez 1964 yılında, 9 milyon dolar sağlayan bir kalem olarak belirmiş, bu tutar hızla artarak 1969'da 141 milyon dolara erişmiştir. İBYKP "1964 yılı ortalarında alınan tedbirler sonucu, önemli bir döviz kaynağı olarak yer alan işçi gelirlerinin, İkinci Beş Yıllık Plân Döneminde artış hızının azalacağı ve beş yılda yüzde 30.8 artarak 1967'de 130 milyon dolardan 1972'de 170 milyon dolara yükseleceği tahmin edilmektedir." (58), değerlendirmesini yapmışken söz konusu gelirlerdeki artış, tahminleri altüst etmiştir. Öyle ki daha 1970 yılında bu kalemden ülkeye giren gelir 273 milyon dolara ulaşmıştır.

Dolayısıyla gerek dış ticaret açığının öngörülenin altında gerçekleşmesi, gerekse hep açık vermiş olan görünmeyenler dengesinin, işçi dövizleri sayesinde fazla vermeye başlaması, CİD açıklarının büyümesini de önlemiş ve makul düzeylerde tutulmasını sağlamıştır. Bu olgu Tablo 12'den gözlenebilir.

Tablo: 12

Cari İşlemler Dengesi (CİD) Açığının Gelişimi

<u>Yıllar</u>	<u>CİD Açığı</u> <u>(milyon dolar)</u>	<u>Yıllık</u> <u>Değişim Oranı</u> <u>(Yaklaşık)</u>
1963	- 300	- % 24.0
1964	- 109	+ % 63.7
1965	- 78	+ % 28.4
1966	- 164	- % 110.3
1967	- 115	+ % 29.9
1968	- 224	- % 94.8
1969	- 220	+ % 01.8
1970	- 171	+ % 22.3

(Kaynak: Maliye Bak. *Yıllık Ekonomik Rapor 1980* verilerinden hesaplanmıştır.)

Tablo 12'den izlenebileceği gibi CİD açığı mutlak değer olarak en yüksek düzeyine 1963'de ulaşmıştır. Bunda, bu yılın hem BİYKP'nin, hem de önemli yatırımların başlangıç tarihi olmasının rolü vardır. Yatırım harcamalarının finansmanı zorunluluğu, özellikle ithalât giderlerinde büyük artışlara neden olmuştur. Bunun dışındaki yıllarda CİD açıkları oransal olarak önemli değişimler göstermiş olmasına karşılık, mutlak değer olarak sürekli bir artma eğilimi içinde olmamıştır.

Daha önce de belirtilmiş olduğu gibi bu gelişmede, önceden hesaba katılmayan bir gelir kaleminin (işçi dövizleri) ortaya çıkmasının önemli rolü olmuştur. Ancak en az bunun kadar önemli bir başka etken de, %7'lik bir yıllık ekonomik büyümeyi hedefleyen ülkede, ithalâtın dış kaynakların düzenli sağlanamamasının da etkisiyle gerilemeler göstermesi ve zorunlu olarak sıkı bir denetim altında tutulmasıdır. İBYKP'nin ifadesiyle "Döviz tıkanıklıkları, dış yardımların genellikle gecikmesi ve projelerin hazırlanması konusundaki aksamalar gibi nedenlerle düzensiz bir gelişme gösteren ithalât, toplam olarak Birinci Beş Yıllık Kalkınma Plânında öngörülen hedeflerin %0.5 oranında altında kalmıştır. Genellikle dış yardımlara bağlı olarak ithalât miktarının yıldan yıla kararsızlık göstermesi, ekonomide zaman zaman dar boğazların belirmesine, kurulu kapasitenin tam olarak işletilmemesine, yatırımların istenilen ölçüde gerçekleştirilmemesine yol açmıştır" (59).

CİD açığı, bir ekonominin dış kaynaklara bağıllığının başlıca göstergesi sayılabilir. Türkiye'nin CİD açıklarını düzenli ve sağlıklı bir biçimde azaltamaması da, dış kaynaklara bağıllığın sürmesi anlamına gelmiştir.

C. Dış Kaynaklardan Finansman: Sermaye Transferleri ve Yapısı

Dış ticaret dengesi sürekli açıklar veren Türkiye'nin görünmeyen işlemlerden elde ettiği döviz gelirlerindeki artışın CİD açıklarının kapanmasını sağlamaya yetmemesinin sonucu, CİD açıklarının kronikleşmesi olmuştur. Kronik CİD açıkları ise ülke ekonomisinin gelişimini sınırlandıran iki darboğazdan biri olan döviz darboğazını oluşturmuştur. Diğer darboğaz ikili açık modelinde ele almış olduğumuz iç tasarruf yetersizliği ya da açığıdır. Türkiye ekonomisi ve gelişme çabaları açısından iç tasarrufların yetersizliği ya da tasarruf darboğazının önemi 1970'lerin başında DPT tarafından şöyle dile getirilmiştir:

"Toplam yurt içi tasarrufların, Gayrisafi Milli Hasıla içindeki payı 1962'de yüzde 11.1'den, 1972'de yüzde 19.6'ya yükselmiştir! Buna rağmen Türkiye'de, yüksek bir büyüme hızını gerçekleştirecek çapta yatırımı beslemeye yeterli iç tasarruf düzeyine henüz ulaşamamıştır. Aynı şekilde, toplam yatırımların Gayrisafi Milli Hasıla'ya oranı da 1962'de yüzde 15.1'den 1972'de yüzde 21.0'e çıkmıştır. Ancak hızlı kalkınmayı gerçekleştirmeyi amaçlayan bir ülkede, bu oranın daha yüksek olmasında zorunluluk vardır. Nitekim diğer bazı ülkelerle yapılacak karşılaştırmalar, Türkiye'de iç tasarruf ve yatırım düzeyinin düşük olduğunu göstermektedir" (60).

ÜBYKP'nın sunduğu BM'in "National Accounts Yearbook 1969" yayınından alınan verilere göre, o dönemde Yunanistan'da iç tasarruf/GSMH oranı 25.5, İspanya'da 24.7; toplam yatırımlar/GSMH oranıysa aynı ülkeler için sırasıyla 29.7 ve 24.4'dir (61).

Gerek iç tasarrufların yetersizliği, gerekse mal ve hizmet ihracından sağlanan döviz gelirlerinin sınırlılığı,

(60) DPT, *Yeni.....op.cit.*, s.113.

(61) *ibid.*, s.114.

Kalkınma Plânlarında öngörülen %7 gibi oldukça yüksek büyüme hızlarına ulaşılmasında dış kredilere ihtiyacı artmıştır.

Dış ödemeler dengesi verileri, ekonomi açısından büyük öneme sahip olan dış finansman kaynaklarının, inceleme konusu dönemde, bileşim yönünden kayda değer bir değişime uğradığını ortaya koymaktadır. Burada göze çarpan ilk olgu, özel kaynaklı dış finansmanın payındaki azalmadır. Bu azalmada, 1950-59 dönemi boyunca, yılda ortalama 53 milyon dolar dolayında kalan ithalâtçı kredilerinin (suppliers credit), 1961-65 döneminde 15 milyon dolara inmesinin rolü büyüktür. İthalâtçı kredileri 1966 yılında tamamen ortadan kalkmıştır.

Yabancı sermaye girişinde ise Ek 1'deki tabloda da izlenebileceği gibi, 1960'ların başında bir artış görülmekte, fakat önemli boyutlara ulaşmayan bu artışın kalıcı olmadığı gözlenmektedir. 1950'lerde ortalama 10 milyon doların altında seyreden yabancı sermaye girişi, 1960'larda 25 milyon dolara çıkmış ancak bu kalem ülkenin toplam dış kaynakları içinde küçük bir yer tutmaya devam etmiştir. Yabancı sermaye yatırımlarındaki artışa paralel olarak, yabancı şirketlerin yurt dışına transfer ettiği kârlar da artış göstermiş, 1963-66 döneminde yılda ortalama 9 milyon dolar, 1967-70 döneminde 30 milyon dolara yaklaşmıştır. Kâr transferleri ödemeler dengesinin görünmeyen kalemleri arasında yer almaktadır.

Özel sermaye hareketlerinden ticarî krediler, 1957 yılından sonra kalkmıştır. Bedelsiz ithalât kalemindeyse, 1960'ların ikinci yarısında yurt dışındaki işçilerimizin artmasına bağlı bir gelişme izlenmektedir.

1960'larda sermaye hareketlerinde görülen değişikliklerden biri de resmi sermaye transferlerinde, proje kredilerindeki artışa bağlı olarak gerçekleşen genişlemedir. 1950'lerde yok denecek düzeyde olan proje kredileri 1962'den sonra önem kazanmıştır. Proje kredilerinin önem kazanmasının çeşitli nedenleri vardır. Bunlardan biri, kalkınmanın Beş Yıllık Plân ve Yıllık Programlara bağlanmasıdır. Bu olgu yatırımların tür, hacim, iç ve dış finansman ihtiyacı ve süre

gibi yönlerinin kreditor ülkelerce de bilinmesini ve hesaplanmasını mümkün kılmış ve kredi verecek kuruluşlar açısından önemli bir güvence unsuru olmuştur. Esasen yol gösterici plâna dayalı kalkınma gelişmiş Batılı ülkelerce 1950 sonlarından beri Türkiye'ye önerilmekteydi.

Resmi sermaye transferleri ve proje kredilerindeki artışın ikinci nedeni 1962 yılında OECD nezdinde oluşturulan Türkiye'ye Yardım Konsorsiyumudur. Başlıca işlevi, 14 gelişmiş Batılı ülkeden ve bazı uluslararası finans kuruluşlarından ikili anlaşmalarla sağlanan kredi ve yardımları, Türkiye'ye kanallize etmek olan Konsorsiyum, Türkiye ekonomisindeki gelişmeleri de denetlemiş ve bu konuya ilişkin raporlar hazırlayıp öneriler sunmuştur.

Plânlı Dönemin ilk on yılında Konsorsiyum kredilerinden anlaşmaya bağlanan tutar 2 milyar 642 milyon dolara ulaşmış, kullanılan tutar ise 2.3 milyar dolar dolayında kalmıştır⁽⁶²⁾. Dünya Bankası verilerine göre, Plânlı Dönemin ilk on yılında (1963-72) Konsorsiyum'ca sağlanan krediler, toplam kredilerin %75'inin üzerinde olup, bunun 1.1 milyar dolarlık bölümü proje, yaklaşık 1 milyar dolarlık bölümü program kredisi, kalan 450 milyon dolarlık kısmı ise borç tecilinden oluşmaktadır⁽⁶³⁾.

Sermaye transferlerinde 1960'ların ikinci yarısında gözlenen bir başka gelişme, program kredilerindeki azalmadır. Program kredileri kalemi, 1950-59 döneminde sermaye hareketleri dengesinin yaklaşık %44'ünü oluştururken 1960-1970 döneminde %39'a inmiştir.

Program kredilerinde söz konusu dönemde görülen azalma, uluslararası sermaye transferlerinde gözlenen değişikliğin bir parçasıdır. Özellikle 1960'ların ikinci yarısında, kredilerin vade ve faiz gibi koşullarının ağırlaşmasına paralel olarak, koşulsuz özellikli ya da bağlı olmayan kredi-

(62) *ibid.*, ss.62-63.

(63) The World Bank, *Turkey, Prospects.....Vol.I, op.cit.*, s.131.

lerin payında bir gerileme belirmiştir. Proje kredilerinin program kredilerinin yerini alması da bunun bir sonucudur.

1963-71 döneminde dış borçlara ve dış ticarete ilişkin başlıca göstergeler arasındaki ilişki Tablo 3'den izlenebilir.

Tablo: 13

Planlı Dönemin İlk On Yılında Dış Borç Ödemeleriyle
Dış Ticaretin Karşılaştırılması
(yüzde olarak)

<u>Yıl</u>	<u>Borç Servisi/ İhracat</u>	<u>Net Kredi Kul./ İhracat</u>	<u>Net Kredi Kul./ İthalât</u>
1963	33.7	27.4	14.7
1964	28.2	16.3	12.5
1965	37.3	14.0	11.4
1966	25.5	20.2	13.8
1967	21.3	20.3	15.5
1968	21.4	28.0	18.2
1969	23.5	26.8	18.0
1970	30.3	24.3	15.1
1971	20.4	25.1	14.5

(Kaynak: DPT, *Yeni Strateji ve ÜBYKP*)

Tablo'daki net kredi kullanımı tutarları, toplam kredi kullanımlarından, ödenen dış borç ana para ve faizinin çıkarılması ile bulunmuştur.

Tablo 13'den de görüldüğü gibi, borç servisi/ihracat ve net kredi/ihracat oranları, Planlı Dönemin başlangıç yılı (1963) ile devalüasyon tarihi olan 1970 arasında çok küçük bir azalma göstermiştir. Net kredilerin ithalâta oranı ise, aynı dönem içinde azalmak bir yana, az da olsa artmıştır. Bu olgu, dış kaynaklara bağımlılığın söz konusu yıllarda önemin-den birşey kaybetmemiş olduğunun göstergesidir.

Dış finansman kaynaklarına bağımlılığın sürmesi, Türkiye'nin toplam dış borçlarının da önemli ölçüde artmasına

neden olmuştur. "1964 yılı sonunda 1 milyar 253 milyon dolar olan dövizle ödenecek dış borç ana para miktarı, 1971 yılı sonunda 2 milyar 760 milyon dolara çıkmıştır. Buna vade sonuna kadar dövizle ödenecek faizler eklendiğinde, 1971 yılı sonunda toplam dış borç ana para ve faiz miktarı 3 milyar 772 milyon dolara ulaşmaktadır" (64).

Görüldüğü gibi tasarruf ve döviz açıkları ülkenin gelişmesinde, dış borçlanmanın payının büyümesine neden olmaktadır. Döviz gelirlerindeki artışın yetersizliği, dış kredi imkânlarının kısıtlanmasıyla birleştiğinde de 1960'ların sonlarında görüldüğü gibi ithalât ve üretim ciddi darboğazlar içine girmektedir. Her alanda dış ödeme güçlüklerinin belirmesiyle kendini gösteren bu olgu, ekonomik istikrar önlemlerinin alınmasıyla sonuçlanmaktadır. Şimdi 1970 devalüasyonu öncesi karşılaşılan ekonomik durumu söz konusu çerçevede değerlendirmeye çalışacağız.

IV. 1970 DEVALÜASYONU

A. Devalüasyon Öncesi Dış Ödeme Güçlükleri

1970 Ağustos'unda açıklanan devalüasyon kararından önce, Türkiye'nin dış ödemelerinde tıkanma eğilimi belirgin bir hal almıştı. Dış ödeme güçlüklerinin 1967 yılında ortaya çıktığı, 1969 yılında ise kritik boyutlara vardığı görülmektedir.

Dış ödeme güçlüklerinden en fazla Liberasyon Listelerinde yer alan mallar etkilenmiştir. Döviz rezervlerindeki azalma nedeniyle, ithalât taleplerini karşılamakta zorluk çeken Merkez Bankası, ithalât izinlerini geciktirerek dış ödeme araçları üzerindeki baskıyı hafifletme yoluna gitmiştir. Her döviz darboğazı döneminde olduğu gibi, 1970 öncesinde de bu uygulama gündeme gelmiştir. İhracatın zirve dönemleri olan sonbahar ve kış aylarında ithalât izinlerinin

(64) DPT, *Yeni*, op.cit., s.63.

verilmesindeki bekletme süreleri nisbeten daha kısa sürmüştür. Ancak "kota tahsislerine ilişkin transferlerde bile bu süreler, ihracat mevsiminin zirve dönemi olan 1969 sonlarında, sanayici kota tahsisleri için 30, ithalâtçı kota tahsisleri için 43 haftaydı ve verilen 300 milyon dolarlık ithal izni için döviz sağlanamadığını yansıtıyordu. Bu tutar 1970 ihracat gelirlerinin yarısına eşitti. 1970 Haziran'ında bekletme süreleri daha da uzamış, ithal edilen çeşitli ara mallarında özellikle çelik ürünlerinde yokluklar olduğu yaygın biçimde rapor edilmiştir⁽⁶⁵⁾.

Yine de 1970 devalüasyonu öncesinde döviz ithalât-üretim darboğazından kaynaklanan yokluklar ve karaborsa ile enflasyon, 1955-1958 ve 1978-1979 dönemlerine göre oldukça sınırlı bir düzeyde kalmıştır. Gerçekte fiyatlar genel düzeyindeki artış 1970 devalüasyonu öncesinde %3'lerden %10'a çıkmıştır. Ancak bunun, 1958 öncesinin %50'yi, 1978-1979'un ortalama %60'ı aşan oranlarıyla karşılaştırılamayacağı açıktır.

Yoklukların ve karaborsanın sınırlılığı, 1970 devalüasyonu öncesindeki dış açıkların, söz konusu diğer dönemlere göre daha küçük olmasından kaynaklanmaktadır. Dış ticaret açığının Plân'da hedeflenenin altında gerçekleşmesi, CID açığının büyümesinin ise işçi dövizleri sayesinde engellenmesi, dış ödeme güçlüklerinin daha vahim boyutlar almamasına katkıda bulunmuştur. Bu hususları daha önce ele almış bulunuyoruz. Yine daha önce belirtmiş olduğumuz gibi, döviz darboğazının önem kazanmasında payı olan bir etken de dış kaynaklardan beklenen kredilerin yeterli ölçüde sağlanamamasıdır.

1970 öncesinde enflasyon hızı çok yüksek oranlara ulaşmamış olmakla birlikte 1960-65 dönemine göre artma eğilimine girmişti. Türkiye ekonomisinde üretimle döviz, para arzındaki artışlarla

(65) Krueger, *Foreign*, op.cit., s.311.

enflasyon arasındaki ilişkiyi farklı dönemlerdeki sonuçlarıyla analiz eden Ataman Aksoy 1965-1970 dönemine ilişkin olarak şu tesbiti yapmaktadır:

"1960-64 dönemi, para arzındaki büyüme ve enflasyonda düşük oranlarla karakterize edilir. 1965 sonrasında aynı süreç bu defa döviz kıtlığı koşullarında tekrarlanmıştır, dolayısıyla üretimin para arzındaki büyümeye tepkisi daha zayıf olmuştur" (66).

Yeni dış kaynaklar sağlanmasında karşılaşılan güçlüklerin de devalüasyon öncesinde arttığını belirtmiş bulunuyoruz. Krueger'e göre 1970 öncesi birkaç yıl boyunca, IMF, OECD ve diğer uluslararası kuruluşlar, Türkiye hükümetlerine devalüasyon önermiştir. Türkiye'ye Yardım Konsorsiyumu da 1970 yılına ait kredi taahhütlerini belirlemek için devalüasyon arafesine (Temmuz) kadar toplanmamış ve önemli tutarlara ulaşan krediler ancak devalüasyondan sonra açılmış, dönemin Başbakan'ı devalüasyon kararını savunurken yeni dış borçların devalüasyonla sağlanabildiğini öne sürmüştür (67). Bu olgular devalüasyon kararını etkileyen dış faktörleri ortaya koymaktadır. Devalüasyonun zamanlaması ise, 1969 genel seçimlerinin yapılması ve 1970 yılı Bütçe'sinin TBMM'den geçmesi gibi iç siyasi faktörler ile yakından ilgili görülmektedir.

B. Devalüasyon Paketinin İçeriği

1. Yeni Döviz Kuru ve Yeni Dış Ticaret Rejimi

1970 Ağustos'unda gerçekleştirilen devalüasyon öncesinde yürürlükte birden fazla döviz kuru vardı, bunlar; mallara uygulanan döviz kuru (1 dolar=9 TL), işçi ve turist dövizini alış kuru (1 dolar=12 TL) ve yurt dışına çıkan TC. yurt-

(66) M. Ataman Aksoy, *Structural Aspects of Turkish Inflation 1950-1979*, Washington D.C.: World Bank Staff Working Papers No.540, 1982, s.24.

(67) Krueger, *Foreign*, op.cit., s.312.

taşlarına uygulanan turist dövizini satış kurundan (1 dolar= 13.5 TL) oluşmaktaydı. Bu üçüncü kur, dış ticaret rejimi haricinde, subvansiyonlar ve vergiler sağlayan kanunlar tarafından yaratılmıştı.

10 Ağustos 1970 devalüasyonu ile her üç döviz kuru da fiili anlamda 1 dolar = 14.85 TL. alış ve 1 dolar = 15 TL. satış fiyatından eşitlenmiştir. Resmi döviz kurları arasında ise farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin işçi dövizini kuru 11.25 TL.'dir. İşçi dövizine uygulanan fiili kur bu tutara %33.3 oranında primin ilâve edilmesiyle bulunabilir. Aynı şekilde dış seyahatlar için döviz alımında uygulanan kur 10 TL.'dir. Buna %50 oranındaki dış seyahat vergisinin eklenmesiyle, fiili döviz kuru bulunabilir.

10 Ağustos 1970 operasyonu ile, TL.'nin ABD doları karşısındaki değer kaybı olarak tanımlanan devalüasyon oranı (15 TL.=1 dolar için) %40'dır. Doların TL. fiyatında devalüasyon sonucu meydana gelen artış ise %66'dır. Devalüasyon oranının, sanayileşmiş ülkelerle karşılaştırıldığında oldukça yüksek olduğu görülmektedir.

Devalüasyon paketi nominal döviz kurundaki değişiklik dışında ithalâta ilişkin vergilerle ihracata ilişkin subvansiyonlarda da çeşitli düzenlemeler getirmiştir. Bu düzenlemelerin ortak amacı, ithalâtın kolaylaştırılması, büyük çapta ihracat yapan kuruluşların ve ileri sanayi mamulleri ihracatının özendirilmesi ve ihracatta vergi iadelerinin bütçeye getirdiği yükün hafifletilmesidir. Parasal ve mali önlemleri de içeren bu değişiklikleri aşağıdaki gibi özetleyebiliriz ⁽⁶⁸⁾.

- 7.8.1970 tarih ve 7/1124 sayılı Karar'la ithalâta damga resmi %25'den %10'a düşürülmüş, ithalât teminat oranları ise %50 oranında indirilmiştir.

- 27.10.1969 tarih ve 6/12585 sayılı kararnameye ek olarak yayımlanan tebliğlerle, muhtelif tarife pozisyonlarında bulunan yatırım malları ve ham maddelerin ithalinde

(68) TC. Merkez Bankası, 1970 Yılı Yıllık Raporu, ss.41-45.

alınan vergi nisbet ve hadleri yeniden tesbit edilmiş, kilit niteliğindeki mallar için %100 muafiyet getirilirken, diğer mallar kısmen vergiden muaf tutulmuş ve lüks tüketim malları vergileri %50 oranında artırılmıştır.

- Geleneksel ihraç ürünleri dışındaki mallar için 1 dolar = 15 TL. döviz kuru kabul edilmiştir. Geleneksel ihraç ürünleri ise pamuk, kuru incir, incir, melâs, kûspe, tütün, fındık ve kuru üzümünden oluşmaktadır.

- Yeni döviz kuru düzenlemesiyle Türkiye'nin ihracat gelirinin büyük bölümünü sağlayan bu mallara uygulanan döviz kuru 1 dolar = 12 TL. olarak belirlenmiştir. Bu döviz kurunun düşük tutulmasının gerekçesi, söz konusu malların eski kur üzerinden bile dünya piyasalarında müşteri bulabileceği biçiminde açıklanıyordu. Döviz kurunun bu ürünler için 15 TL. olarak saptanması durumunda fiyatlarda istenmeyen artışlar doğacağı da bu gerekçeye ilâve ediliyordu⁽⁶⁹⁾.

Krueger, 1970 devalüasyonu öncesi ve sonrasında efektif döviz kurlarını (EDK) ve bu kurlardaki yüzde değişmeyi hesaplamıştır. Söz konusu hesaplama Tablo: 14'de yer almaktadır.

Tablo 14'de görüldüğü gibi efektif döviz kurundaki en yüksek oranlara ulaşan değişiklikler, turizm dışı görünmeyenler ve sermaye hareketlerini kapsamakta, bunu geleneksel olmayan ihraç malları ve yerli ikame malları bulunan ithalât izlemektedir.

(69) Krueger, *Foreign*, op.cit., s.314.

Tablo: 14

1970 Devalüasyonu Öncesi ve Sonrası EDK
(Dolar karşılığı TL.)

	<u>Temmuz 1970</u>	<u>Eylül 1970</u>	<u>% Artış</u>
İhracat			
Geleneksel ihraç malları	9.38	12.00	27.9
Geleneksel olmayan ihraç malları	10.52	16.50	56.8
İthalât			
Sermaye malları	13.16	19.68	49.6
Tüketim malları	19.69	30.00	52.3
Ara mallar	17.05	23.92	40.3
Yerli ikame malları olan ithalât	22.88	35.50	55.2
Turizm			
Alış TL.	12.00	15.00	25.0
Satış TL.	13.50	15.00	11.0
Diğer görünmeyenler ve sermaye			
	9.00	15.00	66.7

Not: İthal EDK'ları, devalüasyon öncesi EDK'nun eski döviz kuruna oranını alıp, 0.15'i ve teminatların ad valorem eşdeğerini bundan çıkartıp, yeni döviz kuruyla çarparak elde edilmiştir. Ara malları ithalâtında, çelik ürünlerinden alınan vergilerdeki azalmanın ağırlıklı EDK'nu %10 azalttığı varsayılmıştır.

(Kaynak: Krueger, *Foreign, op.cit., s.313*)

Döviz kuru ve dış ticaretle ilgili diğer düzenlemeler şunlardır ⁽⁷⁰⁾:

- Geleneksel ihraç mallarına ilişkin döviz alış ve satışları arasındaki farklardan oluşan kârlarla beslenen bir Kambiyo Eşitlendirme Fonu kurulması ve bununla ihracatın finansmanına destek olunması,

(70) TC. Merkez Bankası, loc.cit.

- İhracat kredileri ve bizatihi ihracat işlemleriyle ilgili olarak banka ve sigorta şirketlerinin lehlerine her ne nam ile olursa olsun nakden veya hesaben aldıkları paraların 7.8.1970 tarih ve 7/1117 sayılı kararla Banka ve Sigorta Muameleleri Vergisi ile Damga Vergisi, Damga Resmi ve her türlü resim ve harçların kapsamı dışında bırakılması ve

- Aynı Karar'la bazı hallerde proje esasına dayanılarak döviz tahsis edilmesi ve bu işlemlerle ilgili transferlerin öncelikle yapılması kararlaştırılmıştır. Bu önlemden, mamullerini serbest döviz karşılığında ihraç edecek veya yabancılara yurtiçinde serbest dövizle satacak olan imalatçılar, ithal ettiği malları yurtiçinde işleyerek tekrar ihraç eden imalatçılar, kendisi imalatçı olmayan ihracatçı sermaye şirketlerinin yararlanması öngörülmüştür.

- 1970 yılı İthalât Rejimi Kararı ile ithalatçılardan alınan nakdi teminatların %35'i ile kurulan "Özel İhracat Fonu"nu genişletmek maksadıyla bu oran 7/1116 sayılı kararla %50'ye çıkartılmıştır. Bu Fon ihracata yönelik projelere kredi açmakla yükümlü bulunmaktaydı.

- 1 milyon doların üstünde ihracat yapan firmalara daha yüksek oranlarda (%25-40) vergi iadesi yapılması kabul edilmiştir. Bu tutarın altında ihracat yapan firmaların yararlanabileceği en yüksek vergi iadesi oranı %30 olarak belirlenmiştir. İhracatta vergi iadesi bir miktar düşürülmüş ve sanayi malları lehine bir farklılaştırma getirilmiştir.

- 7.8.1970 tarih ve 7/1100 sayılı Karar'la, ihracatta öteden beri uygulanan indirimli faiz ve reeskont sistemine devam edilmesi kararlaştırılmıştır. Böylece ihracat finansmanında kullanılan kısa vadeli kredilerde azami faiz hadleri, diğer kısa vadeli kredilere uygulanan azami faizlerin %2.5, orta vadeli kredilerde %1.5, reeskont kredilerinde ise %1.5 altında belirlenmiştir.

- 7/1118 sayılı karar ile ihracata dönük faaliyetlerin desteklenmesi için bankalara ve borçlanana faiz farkı ödemesi yapılması kabul edilmiştir.

2. Maliye ve Para Politikası Önlemleri

Her devalüasyon paketinde yer alan anti-enflasyonist genel para ve maliye politikası önlemleri, 10 Ağustos 1970 paketinin de temel öğelerini oluşturmuştur. Bunların bir kısmı devalüasyon öncesinde TBMM'den geçen yasalarla yürürlüğe konmuş, diğer kısmıysa devalüasyonla birlikte uygulamaya sokulmuştur. Söz konusu önlemler, faiz oranlarının yapısında ve vergi oranlarında gerçekleştirilen değişikliklerle, yeni vergileri içermektedir.

Önce parasal düzenlemeleri ele alırsak⁽⁷¹⁾:

- 7.8.1970 tarih ve 7/1100 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile mevduat ve kredi faizleri yükseltilmiş, uzun vadeli mevduata ödencek faiz haddi %9 olarak tesbit edilmiştir.

- Aynı Karar'la, azami genel faiz ve reeskont hadleri %1.0 ve %1.5 oranlarında artırılarak, hem cari faiz hadlerinin ekonomik faiz hadlerine yaklaştırılması, hem de ihracat gibi selektif kredi uygulaması dışında kalan kredilerin pahalandırılmasıyla, plân ve programlarda öncelik tanınmamış faaliyetlerin ve spekülâtif alanlardan gelen taleplerin kısıtlanmasına ve böylece doğacak kredi imkânlarının istenilen sektörlere ve yatırımlara akmasının sağlanmasına çalışılmıştır.

Devalüasyon paketinde yer alan başlıca maliye politikası önlemleri ise şöyle özetlenebilir⁽⁷²⁾:

- 10 Ağustos 1970 devalüasyonuyla aynı tarihte yürürlüğe giren Finansman Kanunu'yla bazı yeni vergiler oluşturulmuştur. Bunlar Taşıt Alım, İşletme, Bina İnşaat, Gayrimenkul Kıymet Artışı ve Spor Toto Vergileridir.

- Aynı Kanunla; Gider, Emlâk Alım, Veraset ve İntikâl, Kıymetli Evrak ve Damga Vergileriyle, harçlarda oran,

(71) ibid., ss.43-45.

(72) ibid., ss.44-45.

miktar ve esaslara ilişkin çeşitli değişiklikler yapılmıştır. Bunların ortak amacı vergi gelirlerinde artış sağlanması ve bütçe açıklarının azaltılmasıdır.

- 11.8.1970 tarihinde yayımlanan Emlâk Vergisi Kanunu ile de söz konusu Vergi'nin oranları yükseltilmiştir.

- 6/12585 sayılı Karar'a ilişkin Tebliğle, az gelişmiş bölgelerdeki yatırımlarla ilgili olarak ithal edilecek yatırım malı ve ham maddelerin ithalinden alınan vergi oranlarının belli kıstaslar çerçevesinde %100 indirilmesi kararlaştırılmıştır.

Devalüasyonu izleyen günlerde hükümet; şeker ve gübreye zam yapmış, bunu tarım ürünleri taban fiyatlarına yapılan zamlar izlemiştir. Bu zamlar buğdayda %6.4, fındıkta %13.3, üzümde %4.3, incirde %17.5, pamukta %18.5 ve zeytin-yağında %23.8 oranını bulmaktaydı. Birçok KİT ürününe ise, enflasyona yol açmamak savıyla devalüasyon ertesinde zam yapılmamış, ancak 1971 yılı Mayıs'ında söz konusu mallara bu defa oldukça yüksek oranlı zamlar yapılmıştır⁽⁷³⁾.

V. DEVALÜASYONUN DIŞ DENGE ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ (1970-73)

A. Dış Ticaret Açığının Büyümesi

1970-73 döneminde devalüasyonun gerek ithalât gerekse ihracat üzerinde kayda değer etkileri olmuştur. Dış ticaretin 1973 yılında, 1969'a göre, değer olarak yaklaşık %154 artmış olması bunun en belirgin göstergesidir.

Devalüasyonun dış ticaret üzerindeki etkilerini ele alırken mutlaka üzerinde durulması gereken bir nokta da, ithalât ve ihracattaki yıllık artış oranları arasındaki ilişkidir. 1970-1973 döneminde ihracat değer olarak yılda %9.5, %15.1, %30.7 ve %48.8 oranlarında artış göstermiştir. Aynı

(73) Krueger, *Foreign*, op.cit., s.316.

dönemde ithalâтта gerçekleşen artışlar ise %18.4, %23.5, %33.5 ve 1973'de yine %33.5'dur.

Bu göstergelerden, 1972 yılına kadar ihracattaki yıllık artış hızının ithalâttaki artış hızının gerisinde kaldığı, 1972'de ithalâttaki artış hızına yaklaştığı ve 1973 yılında ithalâтта gerçekleşen artışı aştığı anlaşılmaktadır. Tablo 15 ithalât ve ihracat artışları arasındaki ilişkiyle, dış ticaret açığının büyüme seyrini ortaya koymaktadır.

Tablo: 15

Dış Ticarete Yıllık Değişmeler

Yıllar	(yüzde değişme oranları)		
	<u>İthalât</u>	<u>İhracat</u>	<u>Dış Ticaret Açığı</u>
1969	4.84	8.27	-1.51
1970	18.35	9.50	36.36
1971	23.52	15.14	37.22
1972	33.47	30.72	37.27
1973	33.46	48.81	13.42

(Maliye Bakanlığı verilerinden hesaplanmıştır.)

Tablo'daki rakamların biraz daha etraflı biçimde yorumlanmasında yarar vardır. Önce 1970 yılı ithalâtındaki artış hızının, bir önceki yıla göre yaklaşık dört kat yüksek olmasının nedenleri üzerinde duralım.

Bu olgu, devalüasyon öncesinde, döviz darboğazı nedeniyle kısıtlanmış bulunan ithalâtın, devalüasyon kararıyla birlikte sağlanan kredilerle bir ölçüde aşılmasının sonucudur. İstikrar Programı'nı desteklemek üzere önce IMF, Avrupa Para Anlaşması, ABD ve diğer ikili kaynaklardan sağlanan 250 milyon dolar tutarındaki dış kaynak ve bunu izleyen özel dış krediler ithalât harcamalarının artmasına katkıda bulunmuştur.

İthalâtın 1970 yılından sonra, ikinci büyük artışı 1972 yılında gösterdiği görülmektedir. Bunun temelindeki etken, 1972 yılında özel yatırımlarda gerçekleşen hızlı büyüme

ve ithalât rejiminde sağlanan bir kısım yeni kolaylıklardır. Söz konusu kolaylıklar 1972 Mart'ından sonra birçok sektörde yatırımlar için yapılan ithalâttan alınan gümrük vergilerinde tam bir muafiyetin sağlanmasını içermektedir. Bu olgu, 1971 yılında özel yatırımları olumsuz yönde etkilemiş olan belirsizliklerinde 1972'de kalkmasıyla ve 1971 ve 1972'de proje kredilerinde sağlanan büyük artışlarla birleşince ithalât grafiğindeki gelişme ortaya çıkmıştır.

Devalüasyon sonucu ithal mallarının iç fiyatlarının (TL. fiyatlarının) yükselmesinin ise ithalât talebini geriletici bir etki yaratmadığı gözlenmektedir. Dış dengenin sağlanmasında, devalüasyonun olumlu rolünü vurgulayan teorilerin aksine, yabancı para cinsinden ithalât giderlerinin artması ve buna bağlı olarak dış ticaret açıklarının büyümesi yalnız Türkiye'de değil birçok GOÜ'de izlenen bir durumdur. Bunun temelinde, GOÜ'in ve bu arada Türkiye'nin ithalâtının çok büyük bölümünün kalkınma için gerekli yatırım malları-ara malları ve hammaddelerden oluşması bulunmaktadır. Bir başka ifadeyle, bu ülkelerin ithal mallarının fiyat esnekliği oldukça düşük, hatta sifıra yakındır. Öte yandan %6-7 gibi ekonomik büyüme hızları ithalât talebini güçlendirmektedir. Türkiye'nin ortalama ve marjinal ithal eğilimlerine ilişkin Tablo 16'da yer alan rakamlar bu gerçeği kısmen de olsa yansıtmaktadır. İthalâtın tarifeler, kotalar ve ithal yasakları gibi önlemlerle ciddi biçimde kısıtlandığı Türkiye'de bu eğilimler, ithalât talebinin ulusal gelirdeki artışa olan tepkisini göstermekten uzaktır. Ancak yine de özellikle ortalama ithal eğilimindeki artış bu konuda bir fikir edinilmesine yararı olabilir.

Devalüasyon sonucu ithal mallarının TL. cinsinden fiyatlarının yükselmesinin ithalât talebini azaltmamasının bir nedeni de, ithalâttan alınan vergi ve harçlarda gerçekleştirilen indirimlerdir. Bu indirimlerle, ithalât vergi ve harçlarının, toplam ithalât içindeki payı 1969'da %61 iken 1972'de %40'a düşmüştür⁽⁷⁴⁾.

(74) The World Bank, *Turkey Prospects*, Vol.II. op.cit., s.354.

Tablo: 16

İthalat Eğilimi

<u>Yıllar</u>	<u>Ortalama</u>	<u>Marjinal</u>
1969	0.064	0.031
1970	0.077	0.146
1971	0.102	0.185
1972	0.104	0.110
1973	0.106	0.116

(Kaynak: TC Merkez Bankası - DİE verilerinden hesaplanmıştır)

İthalâtın bileşimindeki yıllık değişmeler de Tablo: 17'den izlenebilir.

Tablo: 17İthalâtın Bileşimi
(yüzde olarak)

<u>Gruplar</u>	<u>1969</u>	<u>1970</u>	<u>1971</u>	<u>1972</u>	<u>1973</u>
Yatırım maddeleri	43.8	47.0	43.6	50.1	48.1
İnşaat malzemesi	4.6	5.9	5.7	5.5	5.6
Makina-teçhizat	39.2	41.1	37.9	44.6	42.5
Tüketim maddeleri	6.9	5.1	5.1	4.7	4.3
Ham maddeler	49.3	47.9	51.3	45.2	47.6
TOPLAM	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

(Kaynak: TC Merkez Bankası, 1971 ve 1975 Yıllık Raporları)

Görüldüğü gibi ithalâtın yapısında 1970 devalüasyonunu izleyen dönemde de kayda değer bir değişiklik meydana gelmemiştir. Tüketim maddeleri aleyhine ve yatırım maddeleri lehine zayıf bir eğilimin varlığı, bu tesbiti değiştirecek önemde değildir. Gerçekte bu olgu da dış ödeme imkânlarının artmasıyla, yatırım malları ithalâtını kolaylaştırıcı önlemler getirilmesinin sonucudur. 1971 yılında liberasyon

listesinden yapılan ithalât %45 oranında artmıştır. 1972 yılında döviz rezervlerinin büyümeye devam etmesi, daha önce kota listelerinde yer alan bazı malların liberasyon listelerine alınmasına imkân vermiştir. Yine aynı yıl açıklanan ithal rejimiyle, liberasyon listelerine bazı yeni mallar ilâve edilmiştir. 1973 yılında kıtlığı hissedilen malların ithalini kolaylaştırmak için Düzenleyici Rezerv ve Fiyat İstikrarı Kotası'nın, 250 milyon dolar genişletilmesi, çeşitli mallarda gümrük vergisi oranlarının düşürülmesi ve ithalâta ön fiyat kontrol sisteminin kaldırılmasıyla, ithalâtı kısmen serbestleştirmeye yönelik önlemlerin alınması devam etmiştir. (75)

İthalâttaki gelişmelerin analizinden sonra ihracatta görülen eğilimler üzerinde durabiliriz. Görmüş olduğumuz gibi ihracat devalüasyon yılında ciddi bir artış göstermemiş en yüksek yıllık artış oranına ise %48.81 ile 1973'de ulaşmıştır.

İhracat gelirlerindeki artışın, önce konjonktürel nedenleri üzerinde duralım. Geleneksel ihraç ürünlerinden pamuğun fiyatının dönem boyunca yükselmesi, fındık fiyatlarının sabit düzeyde kalması, sebze ve meyve fiyatlarının ise genelde artış göstermesi bu nedenlerin bir kısmını oluşturmaktadır. Tütünde daha önce ihraç imkânı bulunmayan büyük stokların eritilmesi de, tarım ürünleri ihracatından sağlanan gelir artışına katkıda bulunmuştur. Yaş sebze ve meyve ihracatının 1970-73 yılları arasında %100'ü aşan bir artış göstermesi de, Türkiye'nin ihracat yapısında yeni bir gelişme sayılmalıdır. Dünya hammadde piyasalarında 1970-73 dönemi boyunca gözlenen olumlu konjonktür, birçok malda dünya fiyatlarının yükselmesini sağlamış, bu da Türkiye'nin geleneksel ihraç mallarıyla diğer tarım ürünlerinin sürümünü artırmıştır.

İhracat gelirlerindeki en yüksek oranlı artışlar ise, sanayi kesiminde ortaya çıkmıştır. Önce bu olguyu Tablo 18'den izleyelim.

(75) ibid., Vol.II, s.62.

Tablo: 18

İhracatın Sektörlere Göre Yapısı
(yüzde olarak)

<u>Yıllar</u>	<u>Tarım Ürünleri</u>	<u>Sanayi Ürünleri</u>	<u>Maden</u>
1969	71.1	25.1	3.2
1970	72.8	23.7	3.5
1971	71.0	25.9	3.1
1972	67.5	30.7	1.9
1973	65.1	33.4	1.4

(Kaynak: Maliye Bakanlığı 1980 Yıllık Ekonomik Rapor, s.33)

Sanayi mamulleri ihracatında 1973'de birinci sırayı tekstil almaktadır. Bu sektörün 1969 yılında yaklaşık 16 milyon dolar olan ihracat tutarı, 1973'e kadar %565'in üstünde bir büyüme göstererek 121 milyon doları aşmıştır. 1969 yılında 2.6 milyon dolar olan petrol ürünleri ihracatı da, 1973'de 49.3 milyon dolara çıkmıştır. Besin mamulleri, deri mamulleri, çimento ve cam da, sanayi mamulleri ihracatının artan payında kayda değer yer tutan diğer kalemlerdir. Elektrik motorları, metal mamulleri ve makineler gibi ileri teknoloji ürünlerinde ise ihracat tutarı 20 milyon dolar düzeyinde kalmıştır.

Sanayi mamulleri ihracatının 1970 devalüasyonu karşısında gösterdiği olumlu tepki özellikle 1972 yılında belirgin hale gelmiştir. Sanayi sektörünün üretim kapasitesini genişletebilmesinin zamana ihtiyaç göstermesi bu durumu açıklar. Ancak 1970 devalüasyonundan sonra ülke içinde hüküm süren enflasyona karşın, bu büyümenin devam etmesi, açıklanması gereken bir olgudur. 1970 yılından sonra Avrupa'daki yüksek enflasyon oranları ve liranın (dolarla birlikte) Türkiye'nin Avrupa'daki başlıca ticaret ortaklarının paraları karşısında değer kaybetmeye devam etmesi bu sürecin başlıca nedenidir. Söz konusu değer kaybı, ülke içi enflasyonun Türkiye'nin ihracat malları fiyatlarını yükselterek rekabet edebilme şansını

DÜZELTME CETVELİ

<u>Sayfa</u>	<u>Tablo</u>	<u>Yanlış</u>	<u>Doğru</u>
166	19	6.93	4.90
221	38	Özel Sektör 96	Özel Sektör 69
221	38	op.cit., s.36	op.cit., s.31
234	46	18.1 21.9 1.2	18.0 20.2 2.2
234	46	Maliye Bak.1980	Maliye Bak., 1977, 1979
		Yıllık Rapor s.3	ve 1980 Yıllık Raporları

azaltmasını engellemiştir⁽⁷⁶⁾. 1971 yılında ihracatta getirilen sıkı fiyat denetiminin, izleyen dönemde gevşetilmesi de ihracatı özendirici bir rol oynamıştır. 1973 Ağustosunda iç piyasada darboğazlardan kaynaklanan fiyat artışlarını önlemek için bazı hammaddelerin ihracatının yasaklanması ya da bunların izne tâbi tutulmasının ise aynı yılın ihracatı üzerinde kayda değer bir etkisi görülmemiştir.

1970-73 döneminde özellikle sanayi mamulleri ihracatında görülen hızlı artışa karşın, ihracatın ithalâtı karşılama oranında bir yükselme değil, 1969 yılına göre belli bir düşme olmuştur. Bu durum, 1973 yılı hariç tutulursa, ithalât-taki artış hızının ihracattaki artış hızını aşmasının sonucudur. Aynı dönem boyunca ihracatın GSMH'ya oranının ise önemsiz bir büyüme gösterdiği, Tablo 19'dan izlenebilir.

Tablo : 19

ihracatın ithalâtı Karşılama Oranı ve
ihracatın GSMH'daki Payı
(yüzde olarak)

<u>Yıllar</u>	<u>ihracat/ithalat</u>	<u>ihracat/GSMH</u>
1969	67.04	3.87
1970	62.03	4.34
1971	57.81	4.72
1972	56.62	6.93
1973	63.14	5.82

(Maliye Bak. ve DİE verilerinden hazırlanmıştır.)

Tablo:20'nin ortaya koyduğu gibi devalüasyonu izleyen 1971 ve 1972 yıllarında dış ticaret hadleri olumlu, 1973'de ise olumsuz yönde gelişmiştir.

(76) ibid., Vol.1, s.127.

Tablo : 20

Dış Ticaret Fiyat Endeksleri (1968:100)
(yüzde değişme)

Yıllar	İthalât Fiy. (Dolar)	İhracat Fiy. (Dolar)	Dış Tic.Haddi
1969	1.4	0.5	-0.9
1970	1.1	-1.3	-2.3
1971	6.5	7.5	0.8
1972	3.0	9.6	6.4
1973	21.4	24.4	2.5

(Kaynak: DPT, DBYKP, s.62)

Dış ticaret hadlerinin, devalüasyon sonrasında lehte gelişme göstermesi, dünya konjonktürüyle ilgilidir. Söz konusu yıllarda dünya piyasalarında başta hammaddeler olmak üzere Türkiye'nin ihraç mallarını oluşturan birçok kalemin fiyatının yükseldiği gözlenmektedir. Örneğin, 1960 dünya ihraç fiyatları endeksi 100 kabul edildiğinde, birim fiyatlarının tarımsal ürünlerde 1970'de 107, 1971'de 111, 1972'de 126, 1973'de ise 190 düzeyine eriştiği ortaya çıkmaktadır. Aynı endekslere göre mamul malların birim fiyatları aynı yıllarda sırasıyla 114, 123, 134 ve 153'dür⁽⁷⁷⁾. Buradan, tarımsal ürün piyasalarında, olumlu konjonktürün etkisiyle, kısmen spekülâtif özellik taşıyan bir "boom"un yaşandığı anlaşılmaktadır. Türkiye'de kısa süren bu boom'dan yararlanan ülkeler arasındadır.

Türkiye'nin dış ticaret dengesini etkileyen iç ve dış fiyat değişikliklerinin kapsamlı bir analizinin, Tablo 21 aracılığıyla mümkün olabileceğini düşünüyoruz. Söz konusu Tablo'da yer alan sayısal göstergeler, aynı türde bir hesaplamayı, çeşitli ülke grupları için yapmış olan S.Dell ve R.Lawrence'in izlediği yönteme tamamen bağlı kalınarak elde edilmiştir. Burada, önce adı geçen iktisatçıların ça-

(77) GATT, *International Trade 1974/75*, Geneva: 1975, s.2, Table: 1.

lışmada yer alan kavramlara ilişkin tanımlarını ve hesaplama yöntemlerini açıklamaya çalışacağız⁽⁷⁸⁾.

Birinci ve ikinci kolondaki rakamlar, ithal ve ihrac fiyatlarındaki değişikliklerin çapını göstermektedir. İthal fiyatlarındaki değişim, ithalât faturasında, ithal fiyatlarından kaynaklanan ve bir önceki yılın ticaret değerinin (ithalât artı ihracat) yüzdesi olarak ifade edilen değişimdir. İhrac fiyatlarındaki değişim, ihracat gelirlerinde, ihrac fiyatlarından kaynaklanan ve bir önceki yılın ticaret değerinin yüzdesi olarak ifade edilen değişimdir. Birinci kolonda eksi kayıt ithal fiyatlarındaki bir artışın, ikinci kolondaki artı kayıt ise ihrac fiyatlarındaki artışın ifadesidir. Toplam fiyat etkisi, ithal ve ihrac fiyatlarındaki net değişimler yüzünden ticaret dengelerinde meydana gelen ve bir önceki yılın ticaret değerinin yüzdesi olarak ifade edilen değişimi gösterir; burada eksi işaret; ithal ve ihrac fiyatlarında ticaret dengesinin bozulmasına neden olan bir net hareketin ifadesidir. Enflasyon etkisi, ihrac fiyatları ithal fiyatlarıyla aynı oranda değişseydi, (yani dış ticaret hadleri değişmeden kalsaydı) ticaret dengesinde meydana gelecek olan ve bir önceki yılın ticaret değerinin yüzdesi olarak ifade edilen büyüklüğü gösterir. Ticaret hadleri etkisi; toplam fiyat etkisi eksi enflasyon etkisidir. Bu, başlangıçta dış ticaret dengesi sıfır olsaydı, ithalât ve ihracattaki nisbî fiyat hareketleri sonucu, söz konusu dengede oluşacak değişimin büyüklüğünü gösterir ve yine bir önceki yılın ticaret değerinin yüzdesi olarak ifade edilir.

Tablo 21'in ilk kolonundan, ithalât faturasında, ithal fiyatlarındaki artıştan kaynaklanan olumsuz yöndeki değişmelerin, dönem boyunca varlığını koruduğu, ancak 1973 Ekim'inde gerçekleşen ve 1974 yılında da sürececek olan petrol zamlarının ilk etkisiyle, rekor düzeye ulaştığı görülmektedir.

(78) Dell and Lawrence, op.cit., ss.7-9.

Tablo: 21

Dış Ticaret Dengelerini Etkileyen Fiyat Değişiklikleri ve Ayrıştırılması
(yüzde olarak)

Yıllar	İthal Fiyatlarındaki Değişme	İhraç Fiyatlarındaki Değişme	Toplam Fiyat Etkisi	Enflasyon Etkisi	Ticaret Hadleri Etkisi
1969	-0.9	0.2	-0.7	-0.3	-0.4
1970	-0.8	-0.6	-1.3	-0.3	-1.0
1971	-4.7	3.1	-1.6	-2.0	0.4
1972	-2.5	4.2	1.7	-1.1	2.8
1973	-15.0	10.6	-4.5	-5.5	1.1

(Kaynak: Maliye Bakanlığı dış ticaret istatistikleri ve DİE dış ticaret fiyat endeksleri
(1968=100) verilerinden yararlanılarak hesaplanmıştır.)

ihraç fiyatlarındaki değişmelerin, dış ticaret dengesi üzerindeki etkilerinin de, 1970 yılı dışında olumlu yönde seyrettiği, 1971 yılında ortaya çıkan olumlu dünya konjonktürü ve spekülâtif "boom" sonucu 1973'de rekor düzeye eriştiği anlaşılmaktadır.

Toplam fiyat etkisi olarak tanımlanan ve ithal ve ihraç fiyatlarındaki hareketler sonucu, dış ticaret dengesinde oluşacak değişimi gösteren etki, 1972 dışında eksidir. Toplam fiyat etkisi, ithal ve ihraç fiyatlarındaki değişmelerin, dış ticaret dengesi üzerindeki sonucunun, 1973'de en olumsuz düzeye vardığını ortaya koymaktadır.

"Enflasyon etkisi", dış ticaret dengesinde ticarete konu olan malların (tradeable goods) fiyatlarındaki genel artışlara atfedilebilecek değişimlerin⁽⁷⁹⁾ göstergesi olarak hep olumsuz bir gelişim içinde olmuş ve 1973'de Birinci Petrol Şoku'nun etkisiyle tepe noktasına ulaşmıştır.

"Ticaret hadleri etkisi" 1971'de ihraç fiyatlarındaki hızlı artış sonucu düzelme göstermiş, bu olgu 1972'de ihraç malları fiyatlarındaki hızlı artışın etkisiyle çok daha belirgin bir hal almış ancak 1973'de petrol zammının etkisiyle önemini büyük ölçüde kaybetmiştir. 1973'de ithal fiyatlarındaki değişmenin, ihraç fiyatlarındaki değişmeyi aşmasına karşın ticaret hadleri etkisinin artı olması, ulusal geliri 800 doları aşan tüm petrol ithalâtçısı GOÜ açısından da geçerlidir. Söz konusu ülke grubunda 1973'de ithal fiyatlarındaki değişim %13.3, ihraç fiyatlarındaki değişim %10.4 iken, ticaret hadleri etkisi %0.7'dir⁽⁸⁰⁾. Bunun anlamı, ithal ve ihraç mallarının nisbi fiyatlarındaki hareketlerin, (başlangıçta dengede olduğu kabul edilen) dış ticaret dengesi üzerindeki etkisinin olumlu özelliğini korumaya devam ettiğidir.

(79) ibid., s.9.

(80) ibid.

B. Cari İşlemler Dengesi'nin İşçi Dövizlerindeki Artışa Bağlı Olarak Fazla Vermesi

1970 devalüasyonunu izleyen dönemin dış ödemeler dengesi açısından en çarpıcı sonucu, kronikleşmiş CİD açıklarının istikrarlı bir azalma göstermesi ve 1973 yılında 484 milyon dolarlık bir fazlaya dönüşmesidir.

Cari işlemler hesabının, 1946'dan beri ilk kez fazla vermesi kuşkusuz önemli bir gelişmedir. Bu gelişmenin, dış ticaret dengesinin fazla vermesine, hatta dış ticaret açığının azalmasına bağlı olarak ortaya çıkmadığını biliyoruz. 1970-1973 yılları boyunca dış ticaret açığının mutlak olarak da, oransal olarak da büyüdüğünü görmüş bulunuyoruz. Bu olumsuz etkene karşın CİD açığının silinerek fazlaya dönüşmesi görünmeyen işlemler dengesindeki olumlu gelişmelerin bir sonucudur. Görünmeyen işlemler içinde bu sonucu sağlayan ise, işçi döviz gelirlerinde gerçekleşen artıştır. Gerçek işçi gelirlerindeki, gerekse diğer hizmet kalemlerindeki sayısal değişimler Ek 1'den izlenebilir.

Tablo 22'de dış ticaret dengesi, CİD, işçi gelirleri ve görünmeyen işlemlerdeki değişim oranları yer almaktadır.

Tablo : 22

Ödemeler Dengesindeki Değişmeler
(yıllık yüzde değişim)

<u>Yıllar</u>	<u>Dış Tic. Açığı</u>	<u>CİD</u>	<u>İşçi Gel.</u>	<u>Görünmeyenler (Top.)</u>
1969	-1.51	1.79	31.78	5.88
1970	36.36	22.27	93.62	402.78
1971	37.22	36.26	72.53	109.39
1972	37.27	92.66	57.11	68.86
1973	13.42	615.00	59.86	92.97

(Kaynak: Maliye Bak. verilerinden hesaplanmıştır.)

Dış ticaret açığının 1969 yılında %1.51 azalmış, buna karşılık izleyen yıllarda (1973'e kadar) artan oranlarda büyümüş olmasına karşın CİD, işçi gelirlerindeki sürekli artışlar sayesinde olumlu bir gelişme seyri göstermiştir. Cari işlemler hesabının 1973'de %615 oranını bulan bir düzelleme göstermesi, işçi gelirlerindeki artışın yanısıra, ilk kez bu yıl, ihracattaki artış hızının (%48.81) ithalâttaki artış hızını (%33.46) aşmasının sonucudur.

İşçi dövizli gelirlerindeki bu çarpıcı gelişme birkaç etkene bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Bunlar şöyle özetlenebilir⁽⁸¹⁾.

- Batı Avrupa ülkelerinde çalışan ve 1968 yılında 220.000 kadar olan Türk işçilerinin sayısının, 1972'de 625.000'e yükselmesi,

- Yurt dışındaki işçilerimizin ortalama yıllık gelirlerinin artması (işçilerin %70'inin bulunduğu B. Almanya'da %10'luk bir yıllık gelir artışının gerçekleşmesi),

- 1970 devalüasyonunun ve 1971 Aralık'ından sonra TL.'nin dolarla birlikte Alman Markı (DM) karşısında değer kaybetmesinin işçi dövizlerinin tasarrufu ve Türkiye'ye gönderilmesi üzerindeki özendirici etkisi,

Cari işlemler hesabı açıklarının 1970 sonrasında ortadan kalkarak, cari işlemler fazlasına dönüşmesi, beklenmeyen etkenlere bağlı olarak gerçekleşen, beklenmeyen bir gelişmeydi. Bu gelişmenin sürekli ve kalıcı olup olmayacağı ise, o dönemde de gündeme gelen bir tartışma konusuydu. Bu olgunun en önemli sonuçlarından biri CİD açığını finanse etmek için yıllardır başvuru alan sermaye transferleri, ya da daha açık bir deyişle dış borçlanma üzerinde olmuştur. Şimdi bu konuyu ele alabiliriz.

(81) The World Bank, *Turkey: Prospects....Vol.I*, op.cit., s.22.

C. Dış Borçlanma

Carî işlemler dengesinin gösterdiği olumlu gelişmeye karşın, Türkiye'nin dış borçları artmaya devam etmiştir. T.C. Merkez Bankası rakamlarına göre, 1969 Aralık'ında 1.705 milyon dolar olan dövizle ödenecek dış borçlar, 1973 sonunda 2.654 milyon dolara yükselmiştir. Dolayısıyla dört yıllık süre içinde gerçekleşen artış, yaklaşık olarak %56'dır⁽⁸²⁾. Dünya Bankası verilerine göre ise, 1972 sonunda Türkiye'nin birikmiş dış borç tutarı (kullanılmamış krediler dahil) 3.4 milyar dolar olup, özel ve garantisiz dış borçlar, bunun sadece %3'ünü oluşturmaktadır ve borcun dörtte üçü hükümetlerden, %15'i ise uluslararası kuruluşlardan sağlanmıştır⁽⁸³⁾.

Ek 1'den izleneceği gibi, 1971-73 yılları arasında, ayrıca toplam 97 milyon dolarlık borç tecili gerçekleştirilmiştir.

Dış kaynaklara ve daha doğru bir deyişle dış kredilere bağımlılığın sürmesine karşın, döviz gelirlerinin artması, bu bağımlılık derecesinin bir ölçüde hafifleyerek sürmesini sağlamıştır. İhracat ve özellikle işçi dövizli gelirlerindeki artış olmasaydı, dış borçların çok daha büyük bir hızla büyüyeceğinde kuşku olmamalıdır.

Bir ekonominin kısa dönemde borçları geri ödeme kapasitesinin en önemli ölçütü sayılan borç servisinin ihracata oranının 1970 sonrasında küçülmesi de, yukarıdaki tesbitimizi doğrulamaktadır. Tablo 23 bu durumu ortaya koymaktadır. Tablo'da servis, tüm faiz ve ana para ödemelerini içermektedir.

(82) T.C. Merkez Bankası, *1971 Yıllık Rapor*, Cetvel 47 ve *1975 Yıllık Rapor*, Cetvel 44.

(83) The World Bank, *Turkey: Prospects and.....Vol.I*, op.cit., s.131.

Tablo : 23

1970-1974 Döneminde Mal ve Hizmet İhracatının Yüzdesi
Olarak Dış Borçların Servis Ödemeleri

<u>1970</u>	<u>1971</u>	<u>1972</u>	<u>1973</u>	<u>1974</u>
16.3	11.9	11.3	6.8	6.4

(Kaynak: The World Bank, *World Debt Tables*, Vol.1, Oct. 20, 1978)

Görüldüğü gibi 1970 yılından sonra sürekli olarak küçülen borç servis/ihracat oranı, 1974 yılında en düşük değere ulaşmıştır. Bu eğilim, CİD'deki olumlu gelişmelerin bir sonucu olarak, ülkenin borçlarını geri ödeme kapasitesindeki artışın göstergesidir. İleride göreceğimiz gibi 1975 yılından sonra bu oran tekrar artma eğilimi içine girmiştir.

Türkiye'nin üretim ve dış ticaretinde köklü bir yapısal dönüşümün sağlanamamış olmasına karşın, işçi dövizleri ile birçok ihraç ürününden elde edilen gelirdeki artışla, CID finansmanı sorununun kısa bir süre içinde kalmış olması aşırı bir iyimserliğin doğmasına yol açmıştır. Bu iyimserlik, ülkenin kısa bir süre sonra dış borçlanmaya gerek duymayacağı görüşünün ortaya çıkmasına da neden olmuştur. III. Beş Yıllık Kalkınma Plânı'na da yansıyan bu eğilimi, izleyen bölümde ele alacağız. Dış borçlanmanın 1970 ertesinde gösterdiği gelişme içinde yer alan Dövizle Çevrilebilir Mevduat (DÇM) uygulaması da asıl olarak 1975-77 döneminde önem kazandığı için, bundan sonraki bölümde incelenecektir.

1970-1973 döneminde, 1970 devalüasyonu sonrasında dış ödemeler dengesinde gerçekleşen değişmelerin incelenmesine son vermeden önce, söz konusu değişikliklerin genel bir değerlendirmesini yapmakta yarar vardır.

D. Dış Denge Sorununun Gelişiminin Genel Değerlendirmesi (1970-73)

Türkiye'nin dış denge ve dış ödeme sorunlarının 1970 öncesinde ağırlaşmasının ana nedenleri yapısaldir. Geleneksel ihraç malları adı verilen birkaç tarım ürününe dayanan sınırlı ihracat ile, büyüme ve sanayileşme yolundaki çabalarla birlikte artan yatırım malları, ara mallar ve bazı sanayi hammaddeleri ithalâtı ihtiyacı arasındaki dengesizlik, dış ödeme sorunlarının kronik bir özellik kazanmasına yol açmıştır.

Plânlı Dönemin başlamasıyla birlikte ve özellikle II. BYKP Döneminde (1968-1972), izlenen ithal ikamesi stratejisinin de yeni bir evreye girdiği görülmektedir. Bu evre "ara malları ve dayanıklı üretim ve tüketim mallarının yerini yerli üretimin almasını içermektedir"⁽⁸⁴⁾. Balassa'nın, ithal ikamesinin ikinci aşaması adını verdiği evre, ithal ikamesinin birinci aşaması olarak nitelenen ve dayanıksız tüketim mallarının ülke içinde üretimini öngören evreye göre, daha büyük çaplı bir ithalâtın gerçekleştirilmesini öngörmektedir. Somut olarak örneklemek gerekirse, ithal ikamesinin birinci aşaması, tekstil, konfeksiyon, ayakkabı ve basit ev eşyaları gibi emek-yoğun ve katma değer oranı nisbeten düşük malların üretimini kapsamakta, buna karşılık ikinci aşama, petrokimyasal ürünler ve çelik gibi ara mallarıyla buzdolabı, çamaşır makinası, otomobil gibi dayanıklı tüketim mallarının üretimini içermektedir. İkinci aşamada üretilen mallar sermaye-yoğundur, katma değer oranları yüksektir ve bunların üretim maliyetleri ölçek ekonomileriyle daha yakından ilgilidir. Özellikle sermaye yoğun ve ileri teknoloji ürünü olmaları, bunların üretimlerini de önemli ölçüde ithalâta bağımlı kılmıştır.

1963-71 Dönemi boyunca yıllık büyüme hızı (piyasa fiyatlarıyla) %6.9 oranı civarında seyreden Türkiye ekonomi-

(84) Bela Balassa, *The Process of Industrial Development and Alternative Development Strategies*, Washington D.C.: World Bank Staff Working Paper No.438, 1980.

sinde, CID darboğazının olumsuz etkilerinin asgariye indirilebilmesi için, sanayi ve dış ticaret yapısında dışa bağımlılığın azalmasını sağlayacak bazı önlemlerin alınması gerekirdi. Bu önlemler alınmaksızın ithalât giderlerindeki artış hızının yükselmesinin önüne geçmek mümkün değildi. Söz konusu önlemlerin alınmaması sonucunda dünya konjonktürünün en elverişli yıllarında bile, ithalâtın ihracattan daha hızlı arttığı görülmektedir. Bu konular, izleyen bölümde kapsamlı bir biçimde ele alınacaktır. Burada vurgulamak istediğimiz nokta, 1970 devalüasyonuna gidilmesine yol açan gelişmeler içinde, izlenen sanayileşme politikasının ithalâtı artırıcı etkilerinin rolüdür.

1970 Yılı Kalkınma Programı, ülkenin karşı karşıya olduğu başlıca ekonomik sorunları üç noktada toplamıştır. 10 Ağustos 1970 devalüasyon kararının temelinde yer alan söz konusu sorunları Program'daki ifade biçimiyle⁽⁸⁵⁾:

"- Toplam talep hızının yavaşlatılmasında karşılaşılan güçlüklerin önem kazanması.

- Kamu sektörü yatırımlarının finansmanında ve programlanan yatırımların gerçekleştirilmesinde güçlüklerle karşılaşılması,

- Dış borç ve faiz ödemelerinin son yıllardaki yüksek düzeylere çıkması, dış yardım imkânlarının azalma eğiliminin belirmesi ve bunun sonucunda dış kredi gerçekleştirmelerinin plân tahminleri altında kalmasının, dış ödemeler dengesi açığını artırmasıdır."

Kalkınma Programında yer verilen bu sorunlara 10 Ağustos 1970 devalüasyonu ve devalüasyonun tamamlayıcısı olan ekonomik önlemler paketiyle çözüm getirilmeye çalışıl-

(85) TC. Merkez Bankası, 1970 Yıllık Rapor, ss.36-37.

mıştır. Devalüasyon paketiyle, enflasyonun yarattığı ve döviz kuruna yansıtılmayan fiyat çarpıklıklarının giderilmesi, toplam talebin kısılması, CİD açıklarının artan döviz gelirleriyle azaltılması ve aksayan dış kaynak transferlerinin tekrar işlerlik kazanmasının sağlanması amaçlanmıştır.

Türkiye'nin dış ödemeler dengesinde, devalüasyonu izleyen dönemde gerçekleşen ve daha önce analiz etmiş bulunduğumuz gelişmeleri kısaca özetlersek:

- 1970 devalüasyonu sonrasında ithalât giderleri (döviz cinsinden) giderek yükselen bir artma eğilimi içinde olmuştur.

- İhracat, gerek tarım ürünlerinde, gerekse pamuk ipliği, tekstil gibi emek-yoğun sanayi ürünlerinde devalüasyon etkisiyle ve dünya piyasalarındaki olumlu konjonktüre bağlı olarak sürekli bir gelişme göstermiş ve ihracatın yıllık artış hızı, ilk kez 1973'de ithalâtın yıllık artış hızını aşmıştır.

- 1970-73 döneminde ithalâtın yıllık ortalama artış hızı, ihracatın yıllık ortalama artış hızının üstünde seyretmiştir. Bunun sonucunda, dış ticaret açığı mutlak olarak artmış, 1972 yılına kadar oransal anlamda büyümüş, 1973'de ise küçülme eğilimine girmiştir. Dış ticaret hadleri ise zayıf bir düzelme göstermiştir.

- Dış ticaret açığının büyümesine karşın cari işlemler açığı giderek küçülmüş ve CİD 1973'de fazla vermiştir. Bunun nedeni işçi dövizli gelirlerinde 1970 devalüasyonu sonrasında her türlü beklentiye aşan artıştır.

- Sermaye transferlerinin yapısında kayda değer bir değişiklik olmamış, devalüasyon paketi, uluslararası finans kuruluşlarından sağlanan kredilerle desteklenmiştir.

- 1971 yılından sonra borçları geri ödeme kapasitesinde de bir düzelme eğilimi ortaya çıkmıştır.

1970 devalüasyonunun etkilerini analiz ederken, döviz kuru değişikliğiyle ihracat gelirleri arasındaki ilişki

üzerinde biraz durmakta yarar vardır. 1970 devalüasyonu da, 1958 devalüasyonu gibi, dolar cinsinden ölçülen ihraç malları fiyat endeksini, kayda değer ölçüde etkilememiştir⁽⁸⁶⁾. Birçok ihraç malında pariteler zaten daha önceden resmi kur olan 9 TL'dan 12 TL'ya çıkartılmış olduğundan, söz konusu etki beklenenin altında gerçekleşmiştir. Ancak devalüasyonla, ihraç mallarının TL cinsinden dış fiyatları, iç fiyatlarının üstüne çıkmış olduğundan, ihracatçıların ya da ihracatçı kuruluşların ihracattan sağlayacakları kârlar önemli ölçüde artış göstermiştir⁽⁸⁷⁾. Örneğin devalüasyonla birlikte, fındık, üzüm, incir, fasulya ve tiftik gibi ürünlerin TL olarak ihraç fiyatının, bu ürünlerin yurt içi toptan fiyatlarının üstüne çıkması, ihracatı çekici kılan bir rol oynamıştır⁽⁸⁸⁾. 1970 devalüasyonunun sonuçlarını analiz eden başka iktisatçılar da, ihracat gelirlerindeki artışı aynı nedene bağlamaktadır⁽⁸⁹⁾.

Buraya kadar 1970 devalüasyon paketinin ödemeler dengesi üzerindeki etkilerini inceledik. Devalüasyonun söz konusu etkilerle yakından ilişkili bir başka sonucu da enflasyon cephesiyle ilgilidir. 1970 devalüasyon paketi, Krueger'in de işaret ettiği gibi dış ödemeler dengesinde olumlu gelişmelere yol açarken, enflasyonu önlemede başarılı olamamıştır. Bu özellikleriyle 1958 devalüasyonunun tersi bir görüntü sergilemektedir⁽⁹⁰⁾. 1969 yılında %7.54 olan toptan eşya fiyatları genel endeksindeki yıllık artış hızının, 1970 yılı sonrasında sürekli olarak yükselerek, 1973'de %20.4'e ulaşması bunun kanıtıdır. Dönem boyunca ortalama yıllık enf-

(86) The World Bank, *Turkey: Prospects*, Vol.I, *op.cit.*, s.114.

(87) *ibid.*

(88) *ibid.*, s.115.

(89) Tuncer Bulutay, "1970 Devalüasyonu ve Fiyat Mekanizması", A.Ü. *SBF Dergisi*, Cilt 28, Sayı:1-2, 23 Mart 1973, ss.121-115.

(90) Krueger, *Foreign*, *op.cit.*, s.320.

lâsyon hızı %15.1 olmuştur. İthalât darboğazının kalkmasına karşın enflâsyon hızının yüksek düzeylerde seyri, herşeyden önce para arzındaki yıllık artış oranının 1969'da %15.8 iken, 1973'de %32'ye çıkmasının sonucudur. Para arzındaki bu gelişmede, işçi dövizi girişlerinin artmasının rolü büyüktür. Türkiye'de dış ödemeler dengesi sorunlarının başlıca kaynaklarından biri olan enflâsyonu son bölümde daha kapsamlı olarak ele alacağız.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EKONOMİK BUHRANIN ERTELENDİĞİ 1974-1976 DÖNEMİNDE DIŞ ÖDEMELER DENGESİ SORUNLARININ GELİŞİMİ

I. 1974-1976 DÖNEMİ TÜRKİYE EKONOMİSİNİN GELİŞME SÜRECİNE GENEL BİR BAKIŞ

1973 yılının son çeyreğinde, Birinci Petrol Şoku'nun etkilerinin dünya ekonomisindeki stagflasyonist eğilimleri hızlandırmasıyla, petrol ithalâtçılarının, özellikle de petrol ithalâtçısı GOÜ'in, dış denge sorunlarının nasıl önem kazandığı üzerinde daha önce durmuş bulunuyoruz. Bu sorunların ön plana çıkması, bilindiği gibi söz konusu ülkelerde, yeni koşullara uyum sağlanmasına hizmet edecek ekonomik önlemlerin alınmasını, dolayısıyla da çoğu defa, daha önce izlenmekte olan politikalardan ayrılınmasını, gündeme getirmiştir.

Yürürlüğe konan yeni iktisat politikalarının, önceliği, kritik bir önem kazanan dış dengenin sağlanmasına vermesi de, genellikle koşulların dayattığı bir husus olmuştur. Bunun sonucunda başvurulmuş önlemler, toplam talebin, yani toplam harcamaların ve ithalâtın kısılmasını, tasarrufların ve ihracatın özendirilmesini sağlamaya yönelik bir özellik kazanmıştır ve bu yönüyle deflasyonist karakteri ağır basmaktadır.

Birinci Petrol Şoku'nu izleyen buhran yıllarında Türkiye'nin durumu bu açıdan oldukça ilginç bir özellik taşımaktadır. Bu özellik, Türkiye'nin uyguladığı iktisat politikalarında hiçbir köklü değişikliğe gitmemesinden kaynaklanmaktadır. Birçok petrol ithalâtçısı ülkenin aksine Tür-

kiye, Petrol Şoku'nun olumsuz etkilerini hafifletebilmek ve bu etkilerden en kısa sürede kurtulabilmek için deflasyonist politikalara başvurmamış ve petrol tüketimini kısıcıcı önlemler almaya yönelmemiştir.

1974-1976 yılları boyunca egemen olan iktisat politikaları, büyüme hızının düşürülmesini ve buna bağlı olarak da harcamaların ve toplam talebin kısılmasını reddeden, genişletici parasal ve mali önlemlerden oluşmuştur.

Ancak gelişme ve sanayileşme çabalarını önemli ölçüde dış kaynaklara dayanarak gerçekleştirmek durumunda olan bir ülkenin, dünya ekonomisi stagflasyonist buhranı yaşarken, büyüme hızından feragat etmemesi kolay değildi ve bunun bir bedeli vardı. Birinci Petrol Şoku'nun hemen ertesinde, hızla bozulmaya başlayan Türkiye'nin CİD, bu bedelin mevcut döviz rezervlerinin eritilmesi ve daha geniş çaplı dış borçlanmayla ödenmesini gerektirmiştir. Gerçekte de 1974-1976 döneminin Türkiye ekonomisi açısından en belirgin özelliği, yüksek büyüme hızının, önce 1970-1973 yıllarında birikmiş döviz rezervlerinin tüketilmesi, daha sonra ise giderek ağırlaşan koşullar taşıyan dış borçlanmayla finanse edilmesi olmuştur. Yani dış denge sorunu kısa vadeli bir sorun gibi ele alınmıştır.

Türkiye ekonomisine ilişkin başlıca göstergeler yukarıdaki genel tesbitimizi doğrulamaktadır. Örneğin 1974-1977 döneminde ekonominin yıllık büyüme hızı ortalaması %7.7 dir⁽¹⁾. BBYKP ve İBYKP dönemlerinde ise söz konusu oran sırasıyla %6.6 ve %7.1 olarak gerçekleşmiştir⁽²⁾. Dahası, dünya ticaretinin hem oransal hemde mutlak anlamda daraldığı, OECD ülkelerinde durgunluğun doruğuna ulaştığı 1975 yılında Türkiye ekonomisi %8.0'lik bir büyüme kaydetmiştir⁽³⁾. Aynı süreç içinde sanayi sektörünün yıllık büyüme hızı 1974'de %8.3, 1975'de %9.0, 1976'da ise %10.3 olmuştur⁽⁴⁾. Sabit

(1) TC Merkez Bankası, 1977 Yıllık Rapor, Cetvel 4.

(2) DPT, İBYKP, s.7 ve DPT, ÜBYKP

(3) DPT, DBYKP, Ankara: Nisan 1979, s.8.

(4) ibid.

fiyatlarla ifade edilen bu sayısal göstergelerin tümü sürdürülen genişleme politikasını sergilemektedir.

Ekonomideki genişlemenin nasıl finanse edildiğini ise, dış ödemeler dengesi verilerinden anlamak mümkündür. İleride geniş boyutlarıyla ele alacağımız bu konuyu şimdilik birkaç örnekle özetleyelim:

- 1973 yılında 484 milyon dolar fazla veren CID, izleyen yıllarda hep artan açıklar vermiş ve 1976 yılında CID açığı 3 milyar 168 milyon dolar olmuştur.

- 1974 yılı başında 1.6 milyar doların üstünde olan toplam resmi rezervler 1977 başında 547 milyon dolara inmiştir.

- 1973 başında yok denecek düzeyde olan kısa-vadeli borçlar 1977'de 6.6 milyar dolara yükselmiş, 1973 yılında 14.4 olan borç servis oranı 1976'da 21.2'ye çıkmıştır.

Büyük ölçüde, kısa vadeli ve yüksek faizli dış borçlanmaya, kısmen de enflasyonist kaynaklara dayanılarak yürütülen genişleme politikası, buhranı erteleyerek etkilerinin ortaya çıkmasını engellemiştir. Birikmiş dış borçların ödenememesi ve yeni borçlanma imkânlarının ortadan kalkmasıyla ise, buhran olanca ağırlığıyla ekonomiyi etkisi altına almıştır.

Ancak buhranın döviz-ithalât-üretim darboğazı biçiminde belirlediği 1977 sonlarından çok önce- dış ödemeler dengesi rakamları buhranın doğuşunun ve gelişmenin habercisi olmuştur. Şimdi dış ödemeler dengesindeki olumsuz gelişmelerin yapısal ve konjonktürel nedenlerini inceleyebiliriz.

II. DIŞ ÖDEMELER DENGESİ SORUNLARININ YAPISAL NEDENLERİ

A. Üretimin İthalâta Bağlılığı

Sınai ve tarımsal üretimde kullanılan girdilerin birçoğunun ithalât yoluyla sağlanması, izlenen dış ticaret

ve sanayileşme politikalarının kaçınılmaz bir sonucu olmuştur. Bu zorunluk, sanayileşme süreci içinde zamanla nihâi tüketim ve yatırım malları ithalâtının öneminin azalması ve bunun, yerini ara mallarına bırakması biçimini almıştır. Bundan önceki bölümde açıklamış olduğumuz söz konusu gelişmenin 1973 sonrasındaki seyri aşağıdan izlenebilir.

Tablo: 24

Yatırım, Tüketim ve Hammadde İthalâtının
Toplam İthalât İçindeki Payları
(yüzde olarak)

<u>Gruplar</u>	<u>1973</u>	<u>1974</u>	<u>1975</u>	<u>1976</u>	<u>1977</u>
<u>Yatırım maddeleri</u>	48.1	34.1	41.4	43.7	38.9
İnşaat malzemesi	5.6	5.2	6.1	4.7	3.6
Makine ve teçhizat	42.5	28.9	35.3	39.0	35.3
<u>Tüketim maddeleri</u>	4.3	4.2	4.3	3.0	3.1
<u>Ham maddeler</u>	47.6	61.7	54.3	53.3	58.0
TOPLAM	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

(Kaynak: TCMB, 1977 Yıllık Rapor, Cetvel 15)

1974 yılında hammadde ithalâtının payındaki ani artış, petrol fiyatlarının yaklaşık dört kat yükselmesinin sonucudur. Bu etken bir yana bırakıldığında, hammaddelerin ithalât içindeki payında, 1960'larda görülmeye başlanan artma eğiliminin devam ettiği tesbiti yapılabilir.

Plânlı Dönemle birlikte yürürlüğe konan ithal ikamesi politikasının, Türkiye'nin sanayi yapısı üzerindeki etkileri kısaca şöyle özetlenebilir:

- İmalât sanayii sektöründe özellikle dayanıklı tüketim malları üretimine doğru bir kayma olmuştur.

- Ticari sermayenin sanayi sermayesine dönüşmesi süreci önem kazanmış ve yabancı şirketlerle ortaklıklar oluşturan birçok firma, sanayi mamulleri üretimine yönelmiştir.

- Yeni gelişen sanayi dallarında oligopolist bir piyasa yapısı egemen olmuştur.

- Yeni gelişen sanayi dalları; yatırım malları, aramalı ve hammadde yönünden önemli ölçüde dışa bağımlı olma özelliğini beraberinde getirmişlerdir.

Büyüme süreci içinde ithalât giderlerindeki artışı yansıtan çeşitli göstergeler vardır. Bunlardan biri ortalama ithal eğilimidir. Ortalama ithal eğiliminin 1970-73 yılları arasında düzenli bir artış kaydettiğine Üçüncü Bölüm'de işaret etmiştik. 1974-76 dönemine ilişkin hesaplamalar sonucunda aynı eğilimin söz konusu yıllarda 0.137, 0.142 ve 0.137 gibi yüksek değerler aldığını görüyoruz. Bunlar 1970-73 dönemi ortalaması olan 0.88'in çok üstündedir ve ekonomi içinde ithalâtın büyüyen payının göstergeleridir.

İthalâtın, toplam sektörel arza oranı yönteminin kullanıldığı bir araştırmada da, 1968-73 döneminde, ekonominin bütününde ve imalât sanayiinde ithalât/arz oranının arttığı sonucuna varılmıştır⁽⁵⁾. H.Seyidoğlu'nun bu alanda yapmış olduğu bir araştırma da 1967-73 döneminde, imalât sanayininin 27 alt sektöründen 13'ünde, ithalâtın toplam arza oranının artmış olduğunu ve söz konusu 13 sektörün; gıda, içki, lastik, gübre, seramik, demir-çelik, demir dışı metaller, madeni eşya, elektrikli makineler, elektriksiz makineler, demiryolu taşıtları, gemi inşa ve pişmiş kilden gereçler gibi ekonomideki önem ve ağırlığı yüksek dallardan oluştuğunu ve ithal girdilerin payındaki artışın, seramikde %680, gemi inşa da %454.5, gıdada %400, demiryolu taşıtlarında %214.5 gibi oranlara ulaştığını ortaya koymaktadır⁽⁶⁾.

İthal ikamesi sürecinde, imalât sanayiinde dışa bağıllılığın artmasının, ödemeler dengesi üzerindeki etkileri analiz edilirken, mutlaka üzerinde durulması gereken bir nokta şudur:

(5) Uğur Korum, *Türk İmalât Sanayii ve İthal İkamesi: Bir Değerlendirme*, Ankara: SBF 1977, s.96.

(6) Seyidoğlu, *Türkiye'de*, op.cit., ss.190-191.

İthal ikameci sanayileşmeyle birlikte, daha önce ithal edilmeyen bir kısım malların yurt içinde üretimine geçilmekte ve bunların imalinde kullanılan çeşitli girdilerin ithali de gündeme gelmektedir. Bu olgu, dış ödeme araçları üzerindeki baskıların artması ve dış ticaret dengesinde daha önce hesaba katılmayan olumsuz gelişmelerin ortaya çıkması anlamına gelmektedir.

Görüldüğü gibi, daha önce ithal edilmeyen ya da ithalâtı çok dar sınırlar içinde tutulan mallarda ithal ikamesi, ithalât giderlerinin kabarmasına yol açmaktadır. Türkiye'de ithal ikamesine dayalı sanayileşmenin de, özellikle dayanıklı tüketim mallarını kapsayan sektörlerde, bu yönde sonuç verdiği açıktır.

Dış girdilere bağımlılığı buraya kadar yalnız sanayi sektörü ve özellikle de imalât açısından ele aldık. Gerçekte ithal girdilere bağımlılık, tarım sektörünün de özelliği olmuştur. Pazar için üretim, makinalaşma, kimyasal gübre ve tarım ilaçları gibi modern girdilerin kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte, tarımsal üretimin ithalâta bağımlılığı da artmıştır. Hektar başına kimyasal gübre kullanımının 1972 yılında 34 Kg.'dan, 1977 yılında 67 Kg.'a yükselmesi kimyasal gübre kullanımındaki artışı ortaya koymaktadır⁽⁷⁾. Yurt içi üretimin yetersizliği kimyasal gübreyi ana ithalât kalemleri içinde petrol ile metal ürünleri-makinalardan sonra yaklaşık 750 milyon dolarla üçüncü sıraya çıkarmıştır. Burada ayrıca, yerli kimyasal gübre üretiminin de girdi yönünden ithalâta bağımlı olduğunu belirtmek gerekir.

İthalâta bağımlılık, hem ara malları hem de yatırım malları açısından geçerli olmuştur. Ara malları ithalâtında dışa bağımlılık, döviz darboğazı dönemlerinde üretimin önemli aksamalara uğramasına neden olmuştur. Yatırım malları ithalâtının gerçekleştirilmesinde karşılaşılan sorunlar ise

(7) DPT, DBYKP, s.10.

yatırımların tamamlanmasını geciktirerek, büyüme hızını olumsuz yönde etkilemiştir. Bu olgu daha çok 1977 yılında belirgin hale gelmiştir.

Toplam sabit sermaye yatırımları içinde yatırım malları ithalâtının payı (cari fiyatlarla) BBYKP döneminde ortalama %21.09, İBYKP döneminde %20.04, ÜBYKP dönemindeyse %23.67 olmuştur. Buradan yatırımların ithalâta bağımlılık derecelerinin de arttığı sonucu çıkartılabilir. Ancak 1970 devalüasyonunun TL cinsinden yatırım malları ithalâtını pahalandırdığı bu değerlendirmede göz önüne alınmalıdır⁽⁸⁾.

Yatırımların ithalâta bağımlılığı, daha çok enerji gibi stratejik öneme sahip sektörlerde ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bu sektörlerde gerekli ithalâtın yapılamaması, enerji açığının büyümesine neden olmuş, bu da en başta imalât sanayii üretimini etkilemiştir.

Üretimin hem ara mallarında, hem de yatırım mallarında ithalâta olan ileri derecedeki bağımlılığı, döviz ödemelerinde içine düşülen darboğazların önemli bir nedenini oluşturmaktadır. Söz konusu bağımlılık, ithal ikamesi stratejisinin uygulanmasında her ne kadar kaçınılmazsa da, bunun süratle azalmasını sağlayıcı politikaların hazırlanması ve gerekli önlemlerin yürürlüğe sokulması kanımızca ihmal edilmiş ve bu ihmal, ödemeler dengesi sorunlarının büyümesine neden olmuştur. İthalâta bağımlılığın en aza indirilmesi için şu hususların dikkate alınmasında yarar vardır:

- İthal ikamesinin hangi sektörlerde başlatılıp sürdürüleceği belirlenirken, sanayi dalları arasındaki bağlantıların bir şema içinde ayrıntılı bir biçimde yapılması,

- Daha önce ithal edilmeyen ya da ithalâtı çok sınırlı tutulan malların ülke içinde üretimine geçilmesiyle doğacak ek ithalât giderinin hesaplanması ve bu hesaplardan

(8) Yakup Kepenek, *Gelişimi, Üretim Yapısı ve Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi*, Ankara: ODTÜ, 1983, ss.369-370.

sonra o alanda ithalâtı ikame eden tesislerin kurulmasında yarar olup olmadığının belirlenmesi.

- İthal ikamesinin, sanayinin dikey gelişimini sağlayacak bir strateji olarak uygulanması, bunun için dayanıklı tüketim mallarıyla birlikte ara malları ve yatırım malları üreten sektörleri de enbaştan kapsamaması.

- Söz konusu ara malları ve yatırım malları sektörlerinin belirlenmesinde, ülkenin teknolojik düzeyinin, yerli hammadde ve girdi üretiminin dikkate alınması.

- İthal ikameci sanayilerin kurulmasında, belirli bir süre sonra ihracata geçebilme ve döviz kazandırabilme gücünün gözönünde tutulması.

Buraya kadar ithal ikamesi uygulamasının, ithalâta bağımlılığını geliştirmesi ve buna karşı alınabilecek önlemler üzerinde durduk. Kuşkusuz ithal ikamesinin ülke ekonomisi ve ödemeler dengesi üzerinde yarattığı olumsuz etkilerin tek kaynağı, girdi ve yatırım mallarında yol açtığı dışa bağımlılık değildir. İthal ikameci sanayilerin ölçek ve maliyet yapısından kaynaklanan ve dolaylı olarak dış ödemeler dengesini etkileyen sorunları da vardır. Şimdi bunları ele alabiliriz.

B. Üretimde Küçük Ölçek Sorunu ve Maliyet Yapısı Üzerindeki Etkileri

Üretim birimlerinin yıllık azami üretim kapasitesini ifade eden üretim ölçeği, üretim miktarının yanısıra, maliyet yapısını da belirleyen önemli bir etkidir. Üretim ölçeğinin küçüklüğü, üretimin birim maliyetini yükseltmektedir. Bunun nedeni üretim hacminin artmasıyla ortalama maliyetlerin düşmesidir. Üretim miktarının artması, sabit maliyetlerde bir artış yaratmaz, buna karşılık değişken maliyetlerde yaratacağı artışın sabit bir oranda olması durumunda ortalama maliyetler düşer.

Ortalama maliyetlerin düşüklüğü, bir firmanın rekabet gücünü artıran en önemli etkidir. Bu etken, iç piyasa açısından olduğu kadar dış piyasa açısından da geçerlidir. Dolayısıyla büyük ölçekli üretim birimlerine sahip ülkeler, dünya piyasalarındaki rakipleri karşısında üstünlük sağlarlar.

İthal ikamesi stratejisi, iç pazar için üretime ağırlık veren bir sanayileşme stratejisidir. Gelişme yolundaki ülkelerde ise iç pazar genellikle dardır. Bunun başlıca nedenleri söz konusu ülkelerde kişi başına milli gelirin küçüklüğü, gelir dağılımındaki büyük dengesizlikler ve/veya nüfusun azlığıdır. Söz konusu etkenler, ithal ikamesi sağlamayı amaçlayan sanayi birimlerinin sınırlı iç pazarın ihtiyaçlarına cevap verebilecek ölçeklerde kurulmasına yol açmaktadır. Hiç kuşkusuz dünya maliyetlerinin oldukça üstünde maliyetlerle üretim yapan bu küçük ölçekli sanayilerin varlığını sürdürebilmesi, dış rekabetten tarifeler, miktar kısıtlamaları vb. önlemlerle korunmalarıyla mümkün olmaktadır. Küçük ölçekli üretim birimleri, ürettikleri mamulleri iç piyasada dünya fiyatlarının üstünde satarak üreticiden bir tür ek vergi almaktadır. Ayrıca bu üretim birimleri, teknolojik gelişmelerden ve etkinlikten uzak kalabilmekte ve birçok alanda ülkenin ihraç potansiyelinin gelişmesini engellemektedir.

İncelediğimiz döneme ilişkin araştırmalar, Türkiye'de de genelde sanayi sektöründe, özelde de imalât sanayiinde, küçük ölçekli kuruluşların egemen olduğunu ortaya koymaktadır. Büyük işletmelerin de daha çok kamu kuruluşlarına ait olduğu görülmektedir. 1972-75 döneminde kamu kesimi imalât sanayiinde, sermaye yoğunluğu özel kesimin %50 üstündedir. Kamu kuruluşlarındaki aşırı istihdam dikkate alındığında bu oran daha da yükseleceği söylenebilir⁽⁹⁾. Aynı araştırma sonuçlarına göre teknik açıdan optimal firma büyüklüğü, etilen, tuğla ve traktörde Türkiye ortalamasının on katı,

(9) Kutlay Ebiri, Zeynep Bozkurt, Aydın Culfaz; *Türkiye İmalât Sanayiinde İşgücü ve Sermaye*, Ankara: DPT, 1977, s.25

sülfürik asit ve dizel motorlarında ise yirmi katı kadardır⁽¹⁰⁾.

Üretim birimlerinde büyük ölçeğin önem kazandığı sermaye-yoğun ara mallarında, maliyetler özellikle yüksek olmuştur. Bu alan kamu yatırımlarının ağırlık merkezini oluşturmuş ancak kurulan tesisler demir-çelik sanayiinde olduğu gibi optimal ölçeğin genellikle altında kalmıştır. Maliyetlerdeki artışı, ilâve (incremental) sermaye hasıla oranlarından da izlemek mümkündür. İmalât sanayii sektöründe ilave sermaye/hasıla oranı 1963-67'de %1.6'dan 1968-72'de %2.4'e yükselmiştir. Aynı dönemde, söz konusu oranlar tarımda %1.9'dan %2.3'e çıkmıştır. Bu oranlar, sermayenin verimliliğindeki azalmanın, ya da maliyetlerdeki artışın göstergesidir. Kuşkusuz sanayi yapısındaki derinleşmeyle birlikte, sermaye/hasıla oranlarında belli bir artma eğiliminin belirmesi kaçınılmazdır. Ancak Türkiye'nin imalât sanayiinde oldukça kısa denebilecek bir sürede oluşan bu yüksek artış oranı, sanayi yapısındaki derinleşmeden çok, birim maliyetlerdeki yükseklikle açıklanabilir. Bu da belirtmiş olduğumuz gibi öncelikle üretim ölçeğinden kaynaklanan bir sorundur.

1975 yılından sonra enerji talebindeki hızlı gelişme, buna karşılık petrol fiyatlarında meydana gelen artış ve dış kredilerdeki tıkanmalara bağlı olarak enerji santrallerinin yapımında doğan gecikmelerin yarattığı enerji darboğazı da, sanayi sektöründe kapasite düşüklüğüne ve birim maliyetlerin yükselmesine neden olmuştur. Döviz transferlerinin yapılmasındaki aksamalar da, girdi yönünden ithalâta bağımlı üretim dallarında aynı etkiyi yaratmıştır.

Üretim maliyetlerini yükselten her etken söz konusu mamullerin dünya piyasalarındaki rakabet gücünü azaltmakta, ihracat gelirinin artmasını engellemekte ve dış ticaret dengesi üzerinde olumsuz etki yaratmaktadır.

(10) ibid., s.28, Tablo: 2.1.

C. Gümrük Tarifelerinin Sağladığı Koruma ve Maliyetler Üzerindeki Etkisi

1980'e kadar, Türkiye sanayiinde koruma araçları, gümrük tarifeleri, kotalar ve ithal yasaklarından oluşmuştur. Bunlar içinde kotalar ve ithal yasakları, gümrük tarifelerine göre daha önemli bir rol oynamıştır. Bunun temelinde, kotaların ve ithal yasaklarının mutlak anlamda ithalâtı kısıcı etkilerinin kesin olması ve miktar kısıtlamalarının toplam ithalât içinde büyük bir yer tutması yatmaktadır. Bu önlemlerin yerli üretime sağladığı korumanın sayısal ölçümü, taşıdığı zorluklar nedeniyle yapılamamıştır. Gümrük tarifeleri açısından ise yapılmış çeşitli hesaplamalar bulunmaktadır.

Gümrük tarifelerinin yerli üretime sağladığı koruma, nominal ve etken koruma kavramlarıyla tanımlanmaktadır. Nominal koruma, gümrük tarife cetvellerinde kayıtlı bulunan oranlarla ifade edilir. Etken koruma ise, herhangi bir malın üretimi sırasında yurt içinde yaratılan katma değere dış rekabet karşısında gümrük vergileriyle sağlanan korumadır.

Türkiye'de imalât sanayiinde etken koruma oranlarının hesaplanmasına ilişkin ilk çalışmalardan biri 1967 yılı verilerine dayanılarak Cem Alpar tarafından yapılmıştır. Bu çalışma ile, kağıt ve basım alt sektörü hariç diğer bütün sektörlerde etken koruma oranlarının nominal koruma oranlarının üzerinde olduğu sonucuna varılmıştır⁽¹¹⁾. Etken koruma oranlarıyla nominal koruma oranları arasındaki farkın en yüksek olduğu sektörler ise, madeni eşya, lâstik ve plâstik, dokuma ve taşıt araçlarıdır⁽¹²⁾.

Halil Seyidoğlu'nun 1973 verilerine dayanan araştırma sonuçlarına göre de, etken koruma oranlarının en yüksek olduğu sektörler, sırasıyla kauçuk ve kauçuk ürünleri, dokuma, kimyasal gübre, plâstik ve demir-çelik dışı metal ana

(11) Alpar, *Türkiye'de*, op.cit., s.114.

(12) ibid.

sanayileridir. Buna karşılık, şeker, mezbaha ürünleri, tütün, pamuk çırçırılama, çimento, elbise ve giyim, kara taşıtları dışındaki taşıt araçları sanayii gibi bazı sanayii sektöründe etken koruma oranı negatiftir⁽¹³⁾. Bu durum söz konusu sektörlerde, ithal girdilerin tâbi olduğu tarifelerin yüksekliği nedeniyle, üretim maliyetlerinin yükseldiğini ve yerli üretimin dış rekabet karşısında korunmayıp elverişsiz bir konuma sokulduğunu gösterir.

İmalât sanayiinin bazı sektörlerinde etken koruma oranlarının negatif olması, bu sektörlerin ihracat şansını da azaltıcı bir etkendir. Yukarıda H.Seyidoğlu'nun araştırma sonuçları arasında yer alan bu sektörlerin genellikle Türkiye'nin ihracat potansiyeli olan emek-yoğun üretim dalları olması bu olguya daha da gerçeklik kazandırmaktadır. Gümrük tarifeleriyle sanayinin girdi maliyetlerinin artması ve dış piyasalardaki rekabet gücünün azalması, kısmen de olsa, Türkiye'nin ihracatının gelişmesini engellemiştir. Etken koruma oranlarının negatif olması, bu sektörler ithal yasakları ve kotalarla korunduğu için nihaî malların ithalât harcamalarının artması sonucunu doğurmamıştır.

1971-76 yılları arasında, toplam gümrük vergilerinin, ithalâtın toplam c.i.f. değerine bölünmesiyle bulunan ve yurt içi üretime sağlanan nominal koruma oranı olarak kabul edilebilecek sayısal göstergelere göre de, ortalama nominal koruma oranı %30 civarındadır⁽¹⁴⁾. Bu oran, Batı ekonomileri için geçerli olan gümrük vergilerinin nominal koruma oranlarının çok üstündedir. Dış ticaret açısından önemi, yerli üretimin genişlemesini özendirip, ihracatın gelişmesi üzerinde caydırıcı etkiler yaratmasından kaynaklanmaktadır.

(13) Seyidoğlu, *Türkiye'de, op.cit., s.188.*

(14) Hasan Olgun, *Türkiye'de Ödemeler Dengesi, Para ve Enflasyon 1963-1976*, Ankara: ODTÜ, 1982, s.29.

D. Enflasyon Koşullarında Uygulanan
Sabit Kur Politikası

1950'lerin ikinci yarısında Türkiye ekonomisinin en önemli sorunu haline gelen enflasyon, 1960'larda tamamen denetim altına alınmış ve fiyat artışları %2-5 düzeylerinde tutulabilmektedir. Fiyat artışlarının sınırlı sayılabilecek oranlarda seyrettiği 10 yıla yakın bir süreden sonra, 1968'i izleyen yıllarda, fiyatlar genel düzeyinin ani bir yükselişe geçmesi, enflasyonu tekrar ekonomik gündemin başlarına getirmiştir.

1970'lerde enflasyon 1975 gibi istisnai bir yıl dışarda tutulursa hep yükselme eğilimi içinde olmuştur. Bu eğilim enflasyonun doruğuna vardığı 1980'e kadar devam etmiştir. 1977-1979 döneminde Türkiye ekonomisinin yapısal dengesizliklerinden beslenen ve döviz-ithalât-üretim darboğazı ile, izlenen ekonomik politikalardan güç alan enflasyon olgusunu son bölümde daha ayrıntılı bir biçimde ele alacağız. Bu bölümde ise, 1974-76 yılları arasında enflasyonun gelişmesinin temelindeki ana etkenleri kısaca ortaya koymaya ve yürürlükteki sabit kur rejimi koşullarında, dış ticaret ve görünmeyen işlemler dengeleri üzerindeki olumsuz etkilerini incelemeye çalışacağız.

1970'lerde enflasyonla karşılayan tek ülke Türkiye değildir. Bilindiği gibi daha 1960'ların sonlarında dünya para sisteminde başgösteren buhranla birlikte, gelişmiş Batılı ülkelerde enflasyonist eğilimler güç kazanmış ve 1974 yılında Birinci Petrol Şoku'nun etkilerinin duyulmasıyla birlikte enflasyon bir tırmanış sürecine girmiştir.

Ancak burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta Türkiye ile gelişmiş Batılı ülkelerdeki enflasyon oranları arasındaki farklılıktır. Döviz kurlarının, iç ve dış fiyat düzeyleri arasında oluşan farkları yansıtacak biçimde düzenli olarak ayarlanmadığı bir sabit kur sisteminde, iç ve dış enflasyon oranları arasındaki farkın bilinmesi, özellikle büyük önem taşır. Çünkü bu koşullarda, döviz karşısında aşırı

rı değerlendirilmiş olan ulusal para, döviz kazandırıcı ekonomik faaliyetlerin gelişmesini engellerken, döviz giderlerinin de yapay biçimde artmasına neden olur.

Aşağıdaki tablo, Türkiye'de ve onun başlıca ticaret ortaklarını oluşturan gelişmiş ülkelerdeki fiyat artış endekslerini göstermektedir.

Tablo: 25

Fiyat Artış Endeksleri

<u>Yıllar</u>	<u>OECD (Toplam)</u>	<u>OECD (Avrupa)</u>	<u>AET</u>	<u>Türkiye</u>
1972	100.0	100.0	100.0	100.0
1973	107.5	107.7	107.3	121.9
1974	120.6	119.6	118.6	155.8
1975	134.2	136.5	135.8	181.3
1976	144.5	149.6	148.4	212.2
1977	155.1	164.0	161.7	246.6

(Kaynak: DPT, DBYKP, s.121.)

Görüldüğü gibi, söz konusu dönem boyunca, Türkiye'de fiyatların yıllık artış seyri tüm gelişmiş Batılı ülkelerin üzerinde olmuştur. Enflasyonun Türkiye'deki gelişimini 1968 yılından başlayarak izlersek, II. Plân Dönemi'nde (1967-1972) toptan eşya fiyatlarında %10.1 dolayında olan artış oranının III. Plân Dönemi'nde %19.8'e yükseldiğini görürüz⁽¹⁵⁾. Piyasa ekonomisine sahip gelişmiş ülkelerde ise yıllık ortalama enflasyon oranı 1966-70 döneminde %3.8, 1971-75 döneminde %8.1, 1976-80 dönemindeyse %8.6 olmuştur⁽¹⁶⁾. Bu karşılaştırma da, Türkiye'de enflasyonun, 1960'lardan beri gelişmiş Batılı ülkelerin ilerisinde seyrettiğini kanıtlamaktadır.

(15) DPT, DBYKP, s.114.

(16) UN. *World Economic Survey* 1985, s.171, Table: IV.

Türkiye ekonomisinde 1970 sonrasında önem kazanan enflasyon, çeşitli yapısal nedenlere bağlı olarak gelişme göstermiştir. Bunların başlıcaları şöyle özetlenebilir:

- İç tasarrufların ve toplam vergi gelirlerinin yetersizliği, vergi yapısı içinde dolaylı vergilerin çok önemli bir yer tutması, vergi gelirlerini artırmada karşılaşılan güçlükler.

- Sanayide etkinliği düşük küçük işletmelerin yaygınlığı.

- Faal nüfusun %60'ının istihdam edildiği tarımda verimliliğin düşüklüğü.

- İmalât sanayiinin girdi ve yatırım malları bakımından ithalâta bağımlılığı.

- İmalât sanayiinde tekel ya da oligopol özelliği taşıyan firmaların artan etkinliği.

- Gelişmiş bir sermaye piyasasının bulunmaması.

- Hızlı nüfus artışı, kentleşme ve tüketim kalıplarındaki değişme sonucu gerçekleşen talep patlaması. Yukarıda özetlemeye çalıştığımız yapısal nedenlerce beslenen enflasyonun hızlanmasına yol açan en önemli etken, hiç kuşkusuz izlenen genişlemeci ekonomik politikalardır. Dış ticaret açıklarının hızla büyüdüğü, dış ticaret hadlerinin bozulduğu ve dış ödeme güçlüklerinin ağırlaştığı koşullarda, toplam talebi kısıcı politikalar yerine, artırıcı politikaların izlenmesi enflasyon olgusunun şiddetini artırmasına yol açmıştır.

1973 sonlarında petrol fiyatlarında gerçekleşen enflasyonist şok, izlenen ters ekonomik politikalarla ivme kazanmıştır. "Dış şoklardan bağımsız olarak alınan belli politika önlemleri, başlı başına bir iç şok teşkil edebilirler. Dış borçlanma tarafından finanse edilen aşırı genişlemeci bir politika bu türde şoka örnektir⁽¹⁷⁾. 1974 sonrasında

(17) Bela Balassa, The J.Hopkins Univ. and The World Bank, *Adjustment to External Shocks in Developing Countries*, Washington D.C: The World Bank Staff Working Paper No.472, July 1981, s.2.

da, Türkiye kısa vadeli ve yüksek faizli dış borçlarla finanse ettiği genişleme politikasıyla, Plânlı Dönemin en yüksek orta büyüme hızlarını gerçekleştirmiştir. Şimdi uygulanan politikanın enflasyonist boyutları üzerinde biraz duralım.

Görmüş olduğumuz gibi 1970 devalüasyonu, artma eğilimi içindeki enflasyonu körüklemiş ve devalüasyonun tamamlayıcısı olan İstikrar Paketi, fiyat artışlarını aşağı çekmede yetersiz kalmıştır. Devalüasyonun ithal mallarının fiyatlarında yol açtığı artışlar, enflasyonun, maliyet yapısından kaynaklanan nedenlerinin biridir. 1970 devalüasyonu sonrasında enflasyonun gelişmesinde rolü olan diğer önemli etkenler şöyle özetlenebilir⁽¹⁸⁾:

- 1970 devalüasyonu öncesinde döviz darboğazı nedeniyle transferlerin yapılmaması dolayısıyla, ithalâtçılardan tahsil edilmiş olup da geri ödenmemiş olan ithalât teminatlarının ödenmesiyle, ekonominin genel likiditesinde oluşan artış.

- 1970 ve 1973 yıllarında İthal Rejiminde yapılan değişikliklerle ithalâta teminat oranlarının düşürülmesi.

- 10 Ağustos 1970 devalüasyonundan sonraki dört buçuk yıl içinde 60 milyar TL.'na yaklaşan bir satın alma gücünün, işçi döviz gelirlilerindeki artış nedeniyle, para arzına ilavesi (bu artış düzenli olup 1974'de 1971'dekinin üç katından fazladır).

- Tarım ürünleri destekleme alımlarının kapsamının genişletilmesi, destekleme alım fiyatlarının 1970 sonrasında sürekli yükseltilmesi (tarım ürünleri destekleme alım fiyatlarında 1965 sonrası. en yüksek oranlı artışlar 1973 ve 1974'de gerçekleştirilmiştir).

- TC Merkez Bankası'nca Hazineye açılan kısa vadeli kredilerin 1970-1974 döneminde yılda ortalama %33.82 artış göstermiş olması.

(18) Gürkan Çelebican "Üçüncü Enflasyon Dönemi Üzerine Bir İnceleme", *Enflasyon ve Getirdiği Sorunlar Semineri (7-9 Mayıs 1975)*, Ankara: Türkiye Ekonomi Kurumu ve Vakfı, 1976, ss.38-64.

- Personel Kanunu'nun carî harcamalarda yol açtığı artışlar,

- 10 Ağustos 1970 sonrasında TL'nin Batı Avrupa Paraları karşısındaki değerini düşüren devalüasyonlar,

- DÇM Kredisi uygulamasının, genel likiditede neden olduğu genişleme,

1970 devalüasyonu sonrasında yukarıda belirttiğimiz etkenlere bağlı olarak gelişen enflasyon, Birinci Petrol Şoku'nun etkileri ve genişlemeci para ve maliye politikalarının sürdürülmesi sonucu, dış ödemeler dengesindeki bozulmaya paralel bir seyir izlemiştir. Toplam para arzı (dar tanımla), enflasyon oranı ve dış ticaret açığı arasındaki ilişki Tablo 26'dan gözlenebilir.

Tablo : 26

Para-Fiyatlar ve Cari İşlemler Dengesi
(yüzde değişim)

<u>Yıllar</u>	<u>CİD</u>	<u>Para Arzı</u>	<u>Toptan Eşya Fiyatları</u>
1969	1.79	16.00	7.54
1970	22.28	17.06	6.42
1971	36.26	23.59	15.92
1972	92.66	22.18	18.00
1973	615.00	32.44	20.47
1974	-248.35	27.67	29.86
1975	-161.84	31.57	10.07
1976	-22.39	27.88	15.56

(Kaynak: TC. Merkez Bankası *Yıllık Raporları 1971 ve 1977* verilerinden hazırlanmıştır.)

Görüldüğü gibi enflasyon, Plânlı Dönemde ilk kez 1971'de çift haneli rakamlara ulaşmıştır. Bunda, 1970 devalüasyonunun ve onunla birlikte ele alınması gereken iç ve dış konjonktürel faktörlerin rolü olmuştur. Söz konusu faktörleri kısaca özetlemiş bulunuyoruz. Burada belirtilmesi gereken bir başka husus, para arzındaki artışlarla, bu artışların fiyatlara yansımaları arasındaki ilişkide geçerli olan

gecikmedir, Türkiye'de para arzındaki artışların gerçek anlamıyla fiyatlara yansımaları 1-1.5 yıllık bir süreyi almaktadır.

1970-1973 yıllarını kapsayan dört yıllık dönem boyunca CİD'nin sürekli olarak düzelme göstermesi ve bu süre içinde ithalâta darboğazların artadan kalkması fiyat artışlarının hızını kesmeye yetmemiştir. 1973 yılında rekor düzeye ulaşarak CİD'nin ilk kez fazla vermesini sağlayan işçi dövizlerindeki artışla, %32.44 ile doruğuna ulaşan para arzındaki artış arasında da, yakın ilişki olduğu ve bunun 1974 yılında fiyatlara yansıdığı Tablo: 26'daki verilere dayanılarak söylenebilir.

CİD 1974 yılından sonra petrol fiyatlarına yapılan zammın dolaysız ve dolaylı etkileri sonucunda tekrar açık vermeye başlamıştır. Petrol zammının devletçe subvanse edilmesi, başlangıçta bu zammın olduğu gibi fiyatlara yansımalarını önlemiş, ancak zamanla Merkez Bankası kaynaklarının zorlanmasına ve açık finansmana neden olarak enflasyonun kronikleşmesinde rol oynamıştır.

ithalâta darboğazların belirmesine bağlı olarak enflasyonun ivme kazanması ise, 1976'nın ikinci yarısında, özellikle de 1977 yılında tekrar ortaya çıkan bir olgudur. Bu olgu, GOÜ'in ortak sorunu olan enflasyon ve dış açığın, yani birlikte dengesizliğin, çok sık rastlanan bir başka örneğini, bir kere daha Türkiye'nin gündemine getirmiştir.

Enflasyon hızını, Türkiye'nin başlıca ticaret ortaklarını oluşturan gelişmiş Batılı ülkelerle karşılaştırdıktan ve 1974-1976 döneminde enflasyonun nedenleri ve gelişimi üzerinde kısaca durduktan sonra, enflasyonun sabit kur rejimi koşullarında, Türkiye'nin dış ekonomik ilişkileri ve ödemeler dengesi üzerindeki etkilerini irdeleyebiliriz.

1946'dan beri, Bretton Woods'da belirlenen kurallar çerçevesinde sabit kur sistemi izlemiş olan Türkiye, 1946-1970 yılları arasında üç büyük devalüasyon yapmıştır. Bu devalüasyonlarla, iç ve dış fiyat dengesizlikleri arasındaki

döviz kuruna yansıtılmayan farklılıklar giderilmeye ve döviz gelirleri artırılmaya çalışılmıştır.

Uluslararası para sisteminde köklü değişikliklerin belirmesi 10 Ağustos 1970 devalüasyonundan oldukça kısa bir süre sonra Türk Lirası'nın dolar alış ve satış kurlarının yeniden tesbitini gerektirmiştir. Bu değişikliklerin ilki ABD doları ile altın arasındaki geleneksel ilişkinin, ABD hükümetinin aldığı kararla 15 Ağustos 1971'de kaldırılmasıdır. Bu durum "..... parasını daha bir yıl önce devalüe etmiş ve döviz kurlarıyla sık sık oynama alışkanlığı bulunmayan Türkiye'yi hayli şaşırtmış olmalıdır. Böyle bir belirsizlik ortamında otoritelerin bir haftalık "bekle gör" den sonra 23 Ağustos 1971 tarihinde Türk Lirası'nın dolar alış ve satış kurlarını sırasıyla 14.85 ve 15.00 TL.'da "tutma" kararı aldıklarını görüyoruz. Daha sonra 15 Ekim'de dolar alış kuru değiştirilmemekle birlikte, satış kuru 15.00 TL.'dan 15.375 TL.'na çıkarılmıştır" (19).

18 Aralık 1971 günü gelişmiş Batılı ülkeler arasında imzalanan ve bu ülkelerin paraları arasındaki pariteleri yeniden belirleyen Smithsonian Anlaşması'ndan sonra TL (geleneksel tarım ürünleri, işçi dövizleri ve dış seyahat harcamaları haricinde) dolar karşısında revalüe edilerek, 1 dolar = 15 TL'lık parite, 14 TL'na indirilmiştir. 1972'de sterlin karşısında yapılan kur ayarlaması dışında, TL'nin dış değerinde herhangi bir değişiklik gerçekleştirilmemiştir. 1973 Şubat'ında doların %10 oranında devalüe edilmesi karşısında da TL'nin değeri sabit tutulmuştur. Bu uygulamalar, TL'nin dış değerinin diğer Batılı ülkelerin paraları karşısında aynı oranda devalüe edilmesi ve değerinin ABD dolarına bağlanması yolunda ilk adımın atılması anlamına da gelmektedir. 1973 yılında döviz kuru politikası açısından alınan en önemli karar, Bakanlar Kurulunun parite belirleme yetkisinin, Maliye Bakanlığı'na devredilmesidir. Bu kararla

(19) Nahit Töre, "1971 Sonrasında Türkiye'de izlenen Döviz Kuru Politikası", *AİTİA Ekonomi Fak.*, *Ekonomik Yaklaşım*, Yıl:2, Cilt:2, sayı 1, 1981, ss.2-3.

sık sık gerekecek kur ayarlamalarına ilişkin kararların hızla alınması sağlanmaya çalışılmıştır. 1973 yılında geleneksel ihraç ürünleri için geçerli döviz kurunun, resmi kur düzeyine getirilmesi de, kayda değer bir başka gelişme olmuştur.

Buraya kadar özetlemeye çalıştığımız gelişmeler, Türkiye'nin döviz kuru politikasında 1974 yılında belirgin hale gelen değişikliğin habercisidir. Söz konusu değişikliğin başlıca unsurları şöyle özetlenebilir:

- TL'nin resmi kuru sık sık değiştirilmiş ve bu uygulamalar "kur ayarlaması" olarak anılmıştır.

- TL'nin dış değerinin düşürülmesi biçimini alan kur ayarlamalarında, parite değişiklikleri daha çok ABD dışı sanayileşmiş OECD ülke paraları karşısında gerçekleştirilmiştir.

- Kur ayarlamalarıyla TL'nin dış değerini dolara ya da bir döviz sepetine bağlama tercihinin yapıldığı söylene-
mez.

- Döviz kuru ayarlamalarının bir amacı, büyük ülke paraları arasındaki dalgalanmalar sonucu, TL ile çeşitli dövizler arasındaki çapraz kurlarda oluşan bükülmelerin önlenmesidir. Diğer amacı, yüksek oranlı yurtiçi enflasyon sonucu aşırı değerlenen TL'nin dış değerini, gerçekçi boyutlara indirmektir⁽²⁰⁾.

1974 sonrasında izlenen döviz kuru politikası serbest ya da kontrollü dalgalanma olmadığı gibi "crawling peg" adını taşıyan serbest kur sistemi türüne de uymamaktadır. Söz konusu sistemi 1973 sonrasında uygulayan birçok küçük ülke paralarının değerini, başlıca ticaret ortaklarının paralarına bağlanmış ve iç fiyat düzeyleri arasında oluşan değişiklikleri çok kısa aralıklarla yaptıkları kur ayarlamalarıyla paritelere yansıtma yoluna gitmişlerdir. Bu sistem içinde yer alan büyük ülkeler de, açık ya da kapalı müdahalelerle

(20) ibid., s.9.

piyasadaki paritelerin belli sınırlar içinde istikrar kazanması ya da hedeflenen değerlerde oluşması için çaba göstermiştir⁽²¹⁾.

Serbest kur sistemleri uygulayan ülkelerde ulusal paranın aşırı değerlendirilmesi söz konusu olamaz, oysa 1974-1979 döneminde TL genel olarak aşırı değerlendirilmiş bir para özelliğini korumuştur. Sürekli olarak bir döviz karaborsasının varlığının yanısıra, resmi cıf+tarife fiyattan lisansa tabi ithalât talebinin, mevcut döviz imkânlarının üstünde olması ve dolayısıyla döviz tayinlaması ile iç fiyatlardan ithalâтта "primlerin" oluşmasına yol açması bunun göstergesidir⁽²²⁾.

N. Töre'nin hesapladığı TL'nin reel kurları, bu gerçeği kanıtlamaktadır. Bu hesaplamada, Türkiye'nin dış ticaretindeki payı %66'yı bulan dokuz gelişmiş Batılı ülkenin toptan eşya fiyat endekslerinin, ticaretteki paylara göre ağırlıklı ortalaması alınmış ve Türk Lirasının aynı döneme ilişkin nominal kurları, Türkiye toptan eşya fiyat endeksiyle deflate edilmiştir. Çıkan rakamların ortalama endeksle çarpılmasıyla reel döviz kurları bulunmuştur. Tablo: 27'den reel döviz kurlarında zaman içinde oluşan değişiklikler izlenebilir.

Aşırı değerlendirilmiş döviz kurunun Türkiye'nin dış ticareti üzerindeki etkileri, 1974-76 döneminde de, önceki yıllardakinden farksız olmuştur. İhracatı caydırıcı ve ithalâtı özendirici nitelikteki bu etkiler, petrolün ve gelişmiş OECD ülkelerinden ithal edilen sanayi mamullerinin fiyatlarının arttığı, özellikle gelişmesinin başlangıç aşamasındaki sanayi mamulleri ihracatımızın, yeni korumacılığın

(21) Richard E. Caves and Ronald W. Jones, *World Trade and Payments an Introduction*, Boston: Little Brown and Co., 1981, s.348.

(22) Kemal Derviş and Sherman Robinson, *The Foreign Exchange Gap, Growth and Industrial Strategy in Turkey 1973-83*, Washington D.C.: The World Bank Staff Working Paper No.306, November 1978, Chapter 3.

engelleriyle karşılaştığı, dış ticaret hadlerinin aleyhimize döndüğü koşullarda, dış ticaret dengesi açıklarının büyümesinde rol oynamıştır.

Tablo : 27

Türk Lirasının Reel Kurlarındaki Değişmeler
(Bir ABD doları başına TL olarak)

	<u>1971</u>	<u>1972</u>	<u>1973</u>	<u>1974</u>	<u>1975</u>	<u>1976</u>	<u>1977</u>	<u>1978</u>
Nominal kurlar ¹	14	14	14	13.85	15	16.50	19.25	25.0
Reel kurlar ²	14	11.86	9.85	7.49	7.38	7.02	6.57	5.62
Reel kurlar ³	14	12.29	11.30	10.30	10.76	11.05	11.10	9.85

¹ Yıl sonunda geçerli olan kurlar.

² Türk toptan eşya fiyat endeksleriyle deflate edilmiş kurlar.

³ Dokuz ülke toptan eşya fiyat endekslerinin, bunların Türk dış ticareti içindeki paylarına göre ağırlıklandırılmış ortalamalarıyla çarpılmış "satılma gücü paritesine ayarlı" kurlar.

(Kaynak: N. Töre, 1971 Sonrası op.cit., s.13, Tablo:3.)

Döviz kuru politikasının ithalât ve ihracat üzerindeki etkilerini ortaya koyan başlıca ölçütlerden biri de daha önce incelemiş olduğumuz efektif döviz kurlarıdır. Efektif döviz kuru (EDK) dünya piyasası fiyatlarından üretim yapılması durumunda üreticinin eline yerli para cinsinden geçecek tutarı gösterir.

Dolayısıyla Türkiye ihracatında efektif döviz kurları, nominal kurun (NDK) yanında ihracatta vergi iadesi, öncelikli transferlere döviz tahsisi, döviz kazançlarının bir kısmının ithalât ihtiyaçları için ayrılması, düşük faizli krediler ve ihracata sağlanan diğer tüm subvansiyonları içerir. İthalâtta efektif döviz kurları da, nominal kurların yanında, ithalâttan alınan tüm vergileri, ithal yasakları,

kotalar, ithalât teminatları gibi dış ticaret politikası araçlarını kapsar.

H. Seyidoğlu'nun bu konuda yaptığı çalışmada, hesaplama güçlükleri nedeniyle, ihracat efektif döviz kurunun içine, nominal kurların yanısıra yalnız ihracatta vergi iadelerinin etkisi dikkate alınmış ve vergi iade oranları hesaplanırken gerçekleştirilen vergi iadesi tutarı, ihracatın tümü yerine sanayi malları ihracatına bölünmüştür. Böylece bulunan oranların, sanayi mallarına yapılan vergi iadesini yansıttığı varsayılmıştır. Yazara göre bu yöntemin kullanılmasında neden, tüm dönem için sanayi mamulleri ihracatına yapılan vergi iadesine ilişkin verilerin ayrı olarak sağlanamaması ve vergi iadesinin temelde sanayi malları ihracatının özendirilmesi için getirilmiş olmasıdır. Bundan dolayı da bulunan oranlar gerçekte olduğundan yüksektir. Ancak yazara göre hesaplamalardaki bu noksanlık ve fazlalıkların bir ölçüde birbirini telâfi edecekleri düşünülebilir⁽²³⁾.

Söz konusu çalışmada ithalât efektif döviz kurlarında da hesaplama güçlükleri nedeniyle, nominal kurların yanısıra sadece ithalât vergileri ve teminat oranları dikkate alınmıştır⁽²⁴⁾.

Tablo: 28'de H. Seyidoğlu'nun efektif döviz kurlarını gösteren çalışma sonuçları görülmektedir.

Tablodan da görüldüğü gibi 1970'lere kadar dış ödeme güçlüklerinin büyümesine paralel olarak ithalât EDK sürekli artmış, 1970 devalüasyonundan sonra ithalâtın kısmen serbestleştirilmesine bağlı olarak düşmeye başlamış, döviz darboğazının belirlemeye başladığı 1976 sonrasında ise tekrar yükselme eğilimine girmiştir. İhracat EDK'nun ise 1970'den sonra istikrarlı sayılabilecek bir artış gösterdiği izlenmektedir. Ancak EDK_x/EDK_m oranı artmakla birlikte EDK_x hep EDK_m 'in gerisinde seyretmiştir. Bunun anlamı da efektif döviz kurunun, iç piyasaya yönelik üretimi özendirici ve ihracatı caydırıcı etkisinin ağır basmasıdır.

(23) Seyidoğlu, *Türkiye'deop.cit., ss.127-128.*

(24) *ibid., s.125.*

Tablo : 28

Sanayi Malları İhracat ve İthalâtında
Efektif Döviz Kurları
(Dolar başına TL.)

Yıllar	İth. NDK.	İth. EDK.	İhr. NDK.	İhr. EDK.	EDK_x/EDK_m
1967	9.08	15.73	9.00	9.31	.59
1968	9.08	15.82	9.00	9.81	.62
1969	9.08	16.56	9.00	11.15	.67
1970	10.84	18.21	10.89	13.69	.75
1971	15.14	22.53	13.43	16.26	.72
1972	14.30	20.85	14.00	17.19	.82
1973	14.28	20.28	14.00	16.48	.81
1974	14.06	18.22	13.83	15.38	.84
1975	14.56	19.04	14.33	17.10	.90
1976	16.17	21.68	15.70	19.55	.90
1977	18.09	24.40	17.87	22.64	.93
1978	24.63	36.35	24.19	27.16	.75
1979	35.21	52.00	33.50	37.05	.71
1980	74.49	85.83	73.66	78.15	.87

(Kaynak: H. Seyidoğlu, *Türkiye'deop.cit.*, s.126, Tablo:5)

III. DIŞ ÖDEMELER DENGESİ SORUNLARININ KONJONKTÜREL NEDENLERİ

A. Petrol Zamının Dolaysız Etkisi

1973 Petrol zammının Türkiye'nin dış ticaret hadlerinin hızla bozulmasına ve döviz giderlerinin artmasına neden olan etkileri, dolaysız ve dolaylı olmak üzere iki ana grupta incelenebilir. Petrol faturasının yükselmesinin ekonomiye getirdiği yük, petrol zammının dolaysız etkisidir. Petrol zammından kısa bir süre sonra gelişmiş ülkelerin ihraç malları olan sanayi mamullerine yapılan zamlar ve dünya piyasalarında gelişerek Türkiye'nin ihracatını olumsuz yönde etkileyen durgunluk ve yeni korumacı politikalar petrol zammının

dolaylı etkileridir. Burada Önce Birinci Petrol Şoku'nun dolaysız etkilerini inceleyeceğiz.

Birinci Petrol Şoku'nun Türkiye'nin ithalât giderleri üzerindeki etkisi Tablo 29'dan izlenebilir.

Tablo : 29

Türkiye'nin İthalâtı İçinde Akaryakıt

<u>Yıllar</u>	<u>Akaryakıt İthalâtı (milyon dolar)</u>	<u>Akaryakıt İth./Toplam İth. (yüzde olarak)</u>
1973	211.6	10.6
1974	762.9	20.1
1975	811.5	17.1
1976	1.125.7	21.9
1977	1.469.7	25.4
1978	1.297.2	28.2
1979	1.761.9	34.8
1980	3.664.6	47.8

(Kaynak: Maliye Bak. 1980 ve 1981 Yıllık Ekonomik Raporları)

Tablo'dan tesbit edileceği gibi 1974 yılında bir önceki yıla göre %260.5 oranında döviz ödemesi yapılmıştır. 1973-1977 yılları arasında petrol ithalâtı için harcanan tutar ise %595 artmıştır.

Petrol ve petrol ürünleri ithalâtının toplam ithalât içindeki payı da, 1974 yılında yaklaşık iki kat artmış, artma eğilimi 1975 yılı hariç tutulursa sürmüştür. Toplam ithalât içindeki payın 1973-1977 yılları arasında gösterdiği artış yaklaşık %119'dur.

Kuşkusuz, artan petrol faturasının dış ödemeler dengesine getirdiği ek yükün öneminin anlaşılmasının en iyi yo-

lu petrol ve petrol ürünleri ithalâtı giderlerinin döviz gelirleriyle karşılaştırılmasıdır.

Tablo : 30

Yıllar	Akaryakıt İth./İhr. (% Olarak)	Akaryakıt İth./İhr.+İşçi Döv. (% Olarak)
1973	16.8	8.86
1974	48.8	25.29
1975	57.3	29.61
1976	56.2	37.46
1977	81.4	52.18
1978	60.7	42.45
1979	75.5	43.17
1980	132.7	77.53

(Kaynak: Maliye Bak. 1982 Yıllık Ekonomik Rapor)

Görüldüğü gibi, akaryakıt faturasının döviz gelirlerine oranı, Birinci Petrol Şoku'nu izleyen dört yıl boyunca artmış, 1977'de en yüksek noktasına ulaşmış, 1978'de azalma eğilimine girmiş, ancak İkinci Petrol Şoku olarak adlandırılan 1979-80 zamlarıyla birlikte 1980 yılında %77.53'e çıkmıştır. Bu oran 1974 yılı düzeyinin üç katından fazladır.

Petrol fiyatlarındaki zammın Akaryakıt Fonu aracılığıyla Hazine tarafından subvanse edilerek iç fiyatlara yansıtılmaması, Birinci Petrol Şoku karşısında ithal petrolünden tasarruf edilmesini engelleyen en önemli etken olmuştur. Birçok petrol ithalâtçısı ülkede petrol zammının sonuçlarından biri, ithâl petrolünün yerli enerji kaynaklarıyla ikamesi çabalarının yoğunlaşması olmuşken, Türkiye'de izlenen politikaların bu yönde hiçbir kayda değer önleme yer vermemesi ilginçtir. Belirtmiş olduğumuz gibi petrol tasarrufunu özendirmenin birinci gereği, ithal petrolüne yapılan zammı iç fiyatlara yansıtmaaktır. Bu gereğin yerine getirilmesinden uzun bir süre kaçınılması, hem döviz rezervleri üzerindeki baskıların ağırlaşmasına, hem de enflasyonun körüklenmesine neden olmuştur.

H. Seyidoğlu'nun 1974-79 yıllarını kapsayan bir araştırması, Birinci Petrol şoku sonrasında fiili petrol ithalâtı hacminin düşmeyip arttığını ortaya koymaktadır. Belirli bir dönemden beri süregelen fiyat ve miktar trendlerinin geçerli olması durumunda ithal edilecek petrol miktarını gösteren, hipotetik ithalâtla fiili ithalâtın karşılaştırılmasıyla bu sonuca ulaşılmaktadır. Söz konusu araştırmaya göre, fiili petrol ithalâtı (miktar olarak) 1979 yılına kadar hipotetik petrol ithalâtının üzerinde olmuştur. İlk kez 1979'da fiili ithalât, hipotetik ithalâtın altına inmiş, ancak bu olgu 1980'de tekrar tersine dönmüştür. H. Seyidoğlu'nun elde ettiği bulgular ithal petrolünde bir tasarrufun değil artışın geçerli olduğunu göstermektedir⁽²⁵⁾.

B. Petrol Zammının Dolaylı Etkileri

1. Gelişmiş Ülkelerin Sanayi Mamulleri Fiyatlarındaki Artışlar

1973-1975 yılları arasında Türkiye'nin dış ticaretinde en büyük paya sahip sanayileşmiş OECD ülkelerinin ihraç mallarını oluşturan mamul madde fiyatları da hızlı bir artış göstermiştir. 1973-75 yılları arasında bu artış oranı %36'ya yaklaşmaktadır. Türkiye'de ekonomik buhranın oluşum evresi olan 1974-76 dönemindeyse %16.6 dolayındadır⁽²⁶⁾.

OECD ülkelerinin sanayi mamulleri fiyatlarının hızla yükselmesi olgusu, 1975 yılında Birinci Petrol şoku'nun ilk etkilerinin atlatılmasından sonra belirmiştir. 1975 dünya ticaretinin hem nisbi hem de mutlak anlamda daraldığı bir yıldır. 1975 ayrıca birçok GOÜ gibi Türkiye'nin ihraç malları piyasalarındaki dünya fiyat endeksinin düşmeye başladığı yıl-

(25) *ibid.*, ss.147-150.

(26) Kemal Derviş, Jaime de Melo, Sherman Robinson, *General Equilibrium Models For Development Policy*, USA: Cambridge University Press (A World Bank Research Publication), 1982, s.335.

dır. Tablo 31, OECD sanayi mamulleriyle Türkiye'nin ihracat mallarının fiyat endekslerinin karşılaştırılmasına imkân vermektedir.

Tablo: 31

Yıllar	OECD Mamul Mallar İhr.	Türk İhracat Malları
	Fiyat Endeksi (dolar)	Piyasalarında Dünya Fiyat Endeksi (dolar)
1973	100.0	100.0
1974	120.9	130.0
1975	135.7	122.2
1976	140.2	128.3
1977	148.5	136.0

(Kaynak: K.Derviş, J.D. Melo, S.Robinson, *General Equilibrium*, *op.cit.*, s.335, Table: 10.2.)

Tablo'nun üçüncü sütunundaki endeks, Türk ihracat malları için oluşturulmuş olan dünya fiyat endeksleri ağırlıklı ortalamasıdır ve Türkiye'nin ihracat fiyat endeksiyle aynı şey değildir⁽²⁷⁾.

Tablo 31'den, inceleme konumuz olan 1974-76 döneminde, OECD mamul mallar ihracat malları fiyat endeksinde gerçekleşen artışın yaklaşık %16 olduğu sonucu çıkarılır. Buna karşılık Türk ihracat malları fiyat endeksi aynı yıllarda dünya piyasalarında %1.3 oranında düşme göstermiştir.

Petrol zammının Türkiye'nin dış ticareti açısından yarattığı dolaylı etkinin olumsuz sonucunu, bu karşılaştırma net bir biçimde ortaya koymaktadır. 1974 yılında dünya ekonomisindeki olumlu konjonktürün etkisiyle %30 yükselmiş olan Türk ihracat malları dünya fiyat endeksi, izleyen yıllarda önemli ölçüde gerilemiş buna karşılık Türkiye'nin ithat ettiği OECD mamulleri ihracatı fiyat endeksi, hızla yükselmiştir.

(27) *ibid.*, ss.335-336.

Eğer Türkiye, çoğunluğunu tarım ürünleri ve ham maddelerin oluşturduğu ihraç mallarının fiyatlarını gelişmiş ülkelerin mamul madde zamlarını karşılayacak kadar artırabilmiş olsaydı, petrol zammının dolaysız etkisinden nisbeten kısa sürede kurtulabilecekti. Bu imkâna sahip olmaması, Türkiye ekonomisinin petrol zamlarının dolaysız ve dolaylı etkilerinin kaskacında kalmasına neden olmuştur. Petrol Şoku'nu izleyen ve gelişmiş Batılı ülkeleri etkisi altına alan durgunluk, talep esnekliği yüksek olmayan tarım ürünleri ve ham maddelerin fiyatlarında düşmelere yol açarak, diğer petrol ithalâtçısı GOÜ gibi Türkiye'yi de ağırlaşan dış ödeme sorunlarıyla karşı karşıya bırakmıştır.

2. İşçi Göçüne Getirilen Kısıtlamaların Etkisi

1970'lerin ilk yıllarında tüm tahminleri aşan bir gelişme gösteren işçi döviz geliri artışları da 1974'den sonra Batı Avrupa'da beliren durgunluğun etkisinde kalmıştır.

Bunun ilk işareti yurt dışındaki Türk işçilerinin yaklaşık %70'inin çalıştığı Federal Almanya'dan gelmiştir. 1973 Kasım'ında F.Almanya hükümeti hemen yürürlüğe konan bir kararla, AET dışı ülkelerden göçmen işçi kabul etmemeye başlamış ve bunu yerleşik işçilerin aileleriyle birleşmelerini engelleyici önlemler izlemiştir.

1973 yılında Türk işçileri yalnız Batı Avrupa ülkelerinde çalışmaktaydı ve sayıları 670.00 kadardı. Göçmen işçilerin Türkiye'ye gönderdiği kişi başına döviz tutarı, 1967'de 516 dolar iken, TL'nin aşırı değerlenmesi sonucu, 1969'da 440 dolara kadar düşmüş ancak 1970 devalüasyonundan sonra hızla yükselerek 1972'de 1221 dolara çıkmıştır⁽²⁸⁾. 1973 yılında bu tutarın 1766 dolara yükselmiş olduğu görülmektedir. İşçi döviz gelirindeki bu artışlarda, 1970 deva-

(28) The World Bank, *Turkey: Prospects ...*, Vol.I, op.cit., s.144.

lüksyonunun yanısıra, TL'nin başta F.Almanya markı olmak üzere birçok Batı Avrupa ülkesi parası karşısında 1971 ve 1973 yıllarında devalüe edilmesinin önemli rolü olmuştur.

Yabancı işçi göçüne getirilen kısıtlamaların yaygınlaşması ile birlikte 1973 yılında 766.800 olan yurt dışında çalışan Türk işçilerinin sayısı 1974 yılından itibaren sürekli bir gerileme göstererek 1976'da 708.000'e inmiştir.

İşçi göçünün de önemini büyük ölçüde kaybetmesiyle, Batı Avrupa ülkelerine çalışma amacıyla gidenlerin sayısı yok denecek düzeye inerken, Libya ve Suudi Arabistan gibi petrol ihracatçısı ülkeler işçi göçünün yöneldiği yeni piyasalar haline gelmiştir. Ancak bu piyasaların Türkiye'deki istihdam açığını emme kapasitesi Batı Avrupa'ya göre çok daha sınırlı kalmıştır. 1974-77 yılları arasında Libya ve Suudi Arabistan'a gönderilen işçi sayısının 22.621 kişi düzeyinde olması bunun kanıtıdır⁽²⁹⁾.

1970-73 döneminde yaklaşık %333 artmış olan işçi döviz gelirleri yukarıda açıklamaya çalışmış olduğumuz gelişmeler sonucu, 1974-76 döneminde %31 oranında bir azalma göstermiştir. Kuşkusuz bunda 1970-1973 yılları arasında TL'nin Batı Avrupa paraları karşısında devalüe edilmesinin yol açtığı özendirici etkilerin öneminin zamanla kaybolmuş olmasının payı da vardır.

3. AET ile İlişkilerden Kaynaklanan Sorunlar

Türkiye-AET ilişkilerinde 1970'lerin başlarında ortaya çıkan pürüzler, Türkiye'nin dış ticareti açısından çeşitli sorunları beraberinde getirmiştir. Dış ödeme güçlüklerinin arttığı, dış ticaret açıklarının hızla büyüdüğü bir dönemde bu sorunlar ödemeler dengesi darboğazının daha da ağırlaşmasına neden olmuştur. Türkiye ile Topluluk arasında-

(29) TC Merkez Bankası, *Yıllık Rapor 1978*, Cetvel: 16.

ki ilişkilerin kısaca gözden geçirilmesi, anlaşmazlık noktalarıyla bunların ekonomik etkilerinin kavranmasını sağlayacaktır.

12 Eylül 1963 tarihli ve 1 Aralık 1964'de yürürlüğe giren Ankara Anlaşması, AET-Türkiye ilişkilerini düzenleyen ve Topluluk ile Türkiye arasında aşamalı olarak bir gümrük birliğinin oluşturulmasını öngören ilk yazılı belgedir^(*). Ankara Anlaşmasıyla "Hazırlık Dönemi" olarak bilinen beş yıllık süre başlamıştır. Bu süre içinde, AET, Türkiye'nin dört geleneksel ihrac ürününe belli kontenjanlar içinde indirimli tarifeler uygulamış, 1967 yılında şarap, bazı deniz ürünleri ve narenciye gibi birkaç madde daha, düşük tarifeli kontenjane tâbi ithalât kapsamına alınmıştır. Hazırlık Döneminde Türkiye, Avrupa Yatırım Bankası tarafından açılan 175 milyon dolarlık krediden de yararlanmıştı.

Türkiye beş yıllık Hazırlık Dönemi'nin sona ermesinden sonra, isterse bu dönemi uzatma hakkına sahip olduğu halde bu yola gitmemiş, AET'ye başvurarak ilişkilerin ikinci aşaması olan Geçiş Dönemi'nin başlatılmasını talep etmiştir. Geçiş Dönemi ile ilgili görüşmelerin sonuçlanmasıyla 23 Kasım 1970 tarihli Katma Protokol imzalanmış ve bu döneme ilişkin ilke ve karşılıklı yükümlülükler belli olmuştur. Bu ilke ve yükümlülükler özetle aşağıdaki gibidir:

- Katma Protokol'a göre, AET, petrol ürünleri, pamuk ipliği, işlenmiş pamuk ve kumaş, makina halıları ve yünden ya da hayvan tüyünden mamul halı ve kilimler dışında kalan tüm Türk sanayi mallarına uyguladığı gümrük vergilerini derhal sıfıra indirecektir. Petrol ürünleri ithalâtı 200.000 tonluk bir kota içinde gümrükten muaf olacak, dokumacılık ürünlerinde ise Anlaşma yürürlüğe girdiğinde %25 oranında bir tarife indirimi yapılacak, tarifelerin sıfırlanması 12 yıl içinde gerçekleştirilecek, ayrıca Türkiye'den AET'ye

(*) AET-Türkiye ilişkilerinin gelişiminin özetlenmesinde, başta; *Türkiye-AET İlişkileri*, Ankara: Avrupa Topluluğu Yayınları 1977, olmak üzere çeşitli kitap ve dergilerden yararlanılmıştır.

yapılacak sanayi mamulleri ihracatı üzerindeki tüm miktar kısıtlamaları derhal kaldırılacaktır. AET ilerde bir ekonomik güçlükle karşılaşması durumunda ipek kozasıyla ham ipeğe miktar kısıtlaması koyma hakkına sahip kılınmıştır.

- Türkiye ise Katma Protokol ile, AET'den ithalâtına uyguladığı gümrük vergilerini bir kısım mallarda 12, diğer bir kısım mallardaysa, 22 yılda sifara indirmeyi kabul etmiştir. 12 yıllık listedeki mallar, Türkiye'nin 1967 yılı ithalâtının %55'ini, 22 yıllık listedekilerse %45'ini oluşturmaktadır. Türkiye ayrıca AET'nin Topluluk dışı ülkelere uyguladığı Ortak Gümrük Tarifesi'ne de bir kısım mallarda 12, diğer bir kısım mallarda 22 yılda uyum sağlamayı kabul etmiştir. Yine Türkiye, AET'den ithalâtını oluşturan malları, belli bir takvime göre kota listelerinden liberasyon listelerine almayı kabul etmiştir. Katma Protokol ayrıca, Türkiye'nin Topluluğa uyguladığı ithal teminatları ve benzer etkili resim ve harçların, aşamalı olarak kaldırılmasını da öngörmüştür.

- Yine Katma Protokol'e göre, Türkiye'nin bazı geleneksel tarım ürünlerinde (tütün ve kuru üzüm gibi) AET'ye sınırsız ihracat yapabilmesi, bir kısım ihraç mallarında (limon ve narenciye) tarifelerin indirilmesi, bir kısmındaysa (kuru incir, kuru sebze gibi) üç yılda sıfırlanması, fındıkta da indirimli tarife kontenjanı uygulamasının sürdürülmesi öngörülmüştür.

- Katma Protokol'un en önemli hükümlerinden birisi de emeğin serbest dolaşımını ilgilendirmektedir. Buna göre Türk işçilerinin AET içinde çalışma özgürlüğünü sağlayacak olan serbest dolaşım, 1976-1986 yılları arasında gerçekleştirilecektir.

- Türkiye Katma Protokol ile, Avrupa Yatırım Bankası'ndan 1976'ya kadar kullanılmak üzere 195 milyon dolarlık bir kredi de sağlamıştır.

- Katma Protokol hükümleri, hem Türkiye'ye hem de AET'ye, ekonomik sarsıntılarla karşılaşması durumunda, yerli üretim dallarını koruyucu önlemler alma hakkını da tanımış-

tır. Buna göre, örneğin Türkiye, geçiş döneminin ilk sekiz yılında bir kısım malları 12 yıllık listelerden 22 yıllık listelere alabilecektir.

Katma Protokol'un ticari hükümleri 1 Eylül 1971'de, tamamı 1 Ocak 1973'de yürürlüğe girmiştir. Katma Protokol ile başlayan Geçiş Dönemi zamanla, Türkiye-AET ilişkilerinde çeşitli anlaşmazlıkların doğmasına neden olmuştur. Özellikle 1973 yılından sonra belirgin hale gelen anlaşmazlıkların temelindeki ana noktalar şöyle özetlenebilir:

- AET'nin, Genel Tercihler Sistemi'ni uygulamaya başlaması ve birçok Akdeniz ülkesiyle imzaladığı tercihli ticaret anlaşmaları Türkiye'nin tarım ürünlerine sağlanmış olan ayrıcalıkları ortadan kaldırmıştır.

- 1973 yılında İrlanda, İngiltere ve Danimarka'nın AET'ye üye olmasıyla Türkiye, her üç üye karşısında gümrük vergilerini, altı AET üyesine uyguladığı düzeye indirmekle yükümlü tutulmuştur. Söz konusu üç ülkenin de, petrol ürünleri ve tekstil dışındaki sanayi mamullerinde Türkiye'ye karşı gümrük vergilerini kaldırmaları öngörülmüştür. Türkiye ile üç yeni AET üyesi arasındaki ticaret dengesinin, geçmişten beri Türkiye aleyhine büyük açıklar verdiğini ileri süreren Türkiye hükümetleri, bu durumun dikkate alınarak yükümlülüklerinin hafifletilmesini talep etmiştir.

- 1 Aralık 1976 - 1 Aralık 1986 tarihleri arasında Türk işçilerinin AET'de serbest dolaşımının gerçekleştirilmesi gerektiği halde, birçok AET üyesi kendi ülkelerinde işsizliğin yaygınlaştığını öne sürerek bu yönde adımlar atmayı kabul etmemiştir.

- AET, tekstil sektöründeki bunalım nedeniyle Türkiye'ye karşı yükümlülüklerini kısıtlamış ve Türkiye'nin rekabet şansına sahip olduğu bu sanayi sektöründe ihracatın gelişimini engellemiştir.

- Türkiye; kimya, makina, maden işleme ve optik sanayilerinin, ticaretin serbestleştirilmesi karşısında zor duruma düştüğünü örnek vererek Katma Protokol'de değişiklik yapılmasını istemiştir.

Görüldüğü gibi beliren bu anlaşmazlık noktalarının tümü, Türkiye-AET mal ve hizmet değişiminde ortaya çıkan ve Türkiye aleyhine seyreden gelişmelerden kaynaklanmaktadır.

Türkiye-AET ticaretinin oransal gelişiminin incelenmesi bu olgunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Tablo : 32

Türkiye'nin AET ile Ticaretinde İhracatın
İthalâtı Karşılama Oranı
(yüzde olarak)

<u>1970</u>	<u>1971</u>	<u>1972</u>	<u>1973</u>	<u>1974</u>	<u>1975</u>	<u>1976</u>	<u>1977</u>
67.2	54.0	48.8	53.5	42.0	26.3	40.9	35.1

(Kaynak: DPT, DBYKP, s.61, Tablo: 49.)

Tablo'dan görüldüğü gibi Türkiye'nin Topluluğa ihracatının, Topluluk'tan ithalâtını karşılama oranı, 1970 sonrasında dalgalanmalar göstermiş ve özellikle 1974 yılında belirgin bir düşme eğilimine girmiştir. Bu bölümde, dış ödemeler dengesi sorunlarının belirlediği tarih olarak aldığımız 1974 sonrasında ortaya çıkan olumsuz gelişmeyi, sabit fiyatlarla daha iyi görmek mümkündür.

Tablo : 33

1970=100 Endeksleriyle Türkiye İhracatının
İthalâtı Karşılama Oranı
(yüzde olarak)

	<u>1971</u>	<u>1972</u>	<u>1973</u>	<u>1974</u>	<u>1975</u>	<u>1976</u>	<u>1977</u>
Genel olarak	93.2	91.3	101.5	65.5	47.7	61.6	48.7
AET ticaretinde	80.3	72.6	79.6	62.5	39.9	60.9	52.2

(Kaynak: DPT, DBYKP, s.61, Tablo: 49.)

izleneceği gibi 1970 sabit fiyatlarıyla 100 olan ihr./ith. oranı, Türkiye-AET ticaretinde 1971 yılında 80.3'e gerilemiş ve dünya fiyatlarının Türkiye açısından son derece elverişli olduğu 1973'de bile, 1970 düzeyine ulaşamamış, hatta 1971 düzeyinin gerisinde kalmıştır. 1975'de ise söz konusu oran büyük ölçüde düşmüş, bu düşüş 1976'da ancak kısmen telâfi edilebilmiştir.

C. Diğer Etkenler

Birinci Petrol Şokuyla birlikte OECD ülkelerinde başgösteren durgunluk, 1975 yılında dünya ticaret hacminin %4 daralması⁽³⁰⁾ ve yeni korumacılığın güçlenmesi, Türkiye'nin dış ödemeler dengesini olumsuz yönde etkileyen faktörler arasında yer almaktadır. OECD ülkeleri ekonomilerinde beliren bu olumsuz konjonktürün Türkiye'nin dış ticareti üzerindeki olumsuz etkisi, 1975 yılında çok belirgin bir görünüm almış, 1974'de yaklaşık 600 milyon dolar kadar olan sanayi mamulleri ihracatı 1975'de 503 milyon dolara düşmüş ve 1970-74 yılları arasında %600 artış göstermiş bulunan sanayi mamulleri ihracatında, 1974 yılı düzeyine ancak 1978'de varılabilmıştır⁽³¹⁾. Bütün bu gelişmelerde, OECD ülkelerinde durgunlukla birlikte yaygınlaşan yeni korumacılığın rolü olduğu kanısındayız. Türkiye-AET ilişkilerinden kaynaklanan sorunlar arasında ele almış olduğumuz tekstil kotaları da yeni korumacı politikaların ürünüdür.

Buraya kadar açıklanmaya çalışılanların dışında, konjonktürel siyasi etkenler de, Türkiye'nin ödemeler dengesi sorunlarının ağırlaşmasında rol oynamıştır. Bu, 1974 Kıbrıs Barış Harekâtından sonra ABD ve Batı Avrupa ülkelerince uygulanan askeri ve ekonomik ambargodur. Askeri ambargo Türkiye'nin daha önce kredili olarak aldığı çeşitli askeri mal-

(30) IMF, *Annual Report 1982*, s.44.

(31) The World Bank, *Turkey: Policies and Prospects for Growth*, Washington D.C., 1980, s.257, Table 3.2.

zemenin peşin ödemeye ithalini zorunlu kılmıştır. Bunun, Türkiye'nin dış ödemeler dengesine getirdiği yükü ortaya koyan sayısal verilere sahip değiliz. Ancak DBYKP'de de değinildiği gibi askeri ve ekonomik ambargonun döviz darboğazının oluşmasındaki etkisi kesindir⁽³²⁾.

Batılı hükümetler ve uluslararası mali kuruluşlarca sağlanan kredilerin kısılması biçimini alan ekonomik ambargo ise Türkiye'nin uluslararası para piyasasından kısa vadeli ve yüksek faizli krediler sağlamaya yönelmesinde rol oynamıştır.

IV. DIŞ ÖDEME SORUNLARININ AĞIRLAŞMASI KARŞISINDA BAŞVURULAN POLİTİKALAR

A. Rezervlerin Kullanılması

İşçi döviz gelirlilerinin tüm beklentilerin üstünde artması, ihraç mallarının dünya piyasalarındaki olumlu konjonktür sayesinde, yüksek fiyatlardan alıcı bulması ve devalüasyonun ihracat sektörlerinin gelişmesini özendirilmesiyle Türkiye, 1973 yılında rekor düzeyde döviz ve altın rezervlerine sahip bir ülke haline gelmişti. İki milyar doları aşan rezervlerle kalkınmanın finansmanındaki stratejik darboğazlardan biri olan döviz darboğazı ilk kez önemini kaybetmişti. Bu gelişmeler daha 1972'de ÜBYKP'nın Türkiye'nin dış kredi kaynaklarına bağımlılığını azaltma hedefini koymasında rol oynamıştır.

Döviz rezervlerindeki ani artıştan kaynaklanan tek sorun içte enflasyonist baskının artmasıydı. İşçi döviz girişlerindeki hızlı genişlemeyle büyüyen rezervlerin karşılığı kadar TL'nin piyasaya sürülmesi, toplam talebin genişlemesine yol açıyor ve fiyatlar genel düzeyindeki yükselişin denetim altına alınmasını güçleştiriyordu. Döviz rezervlerinin kısa vadede fiyatlar üzerindeki etkisinin üretim üzerin-

(32) DPT, DBYKP, s.56.

deki etkisinden daha büyük olması, bir başka deyişle, döviz gelirlerindeki artışın nakdi çoğaltan etkisinin reel çoğaltan etkisinden büyük olması, daha 1973 yılında ithalâtı kolaylaştırıcı yeni önlemlerin alınmasına neden olmuştur. 1973 Ağustos'unda ithal rejiminde yapılan değişiklikle, birçok ara malı ve yatırım malının yanısıra bazı tüketim malları ithalinin serbestleştirilmesiyle döviz rezervlerinin yarattığı enflasyonist baskılar hafifletilmek istenmiştir⁽³³⁾.

Birinci Petrol Şoku sonucu ithalât giderlerinin hızla artmasıyla durum tersine çevrilmiştir. Ancak Türkiye'nin, Petrol Şokuyla birlikte dünya ekonomisinde gerçekleşen değişikliğin karakterini ve boyutlarını gereğince değerlendirebildiği söylenemez. Petrol Şoku'nun etkileri gelip geçici bir olgu olarak görülmüş ve değişen koşullara uyum sağlamak için gerekli uzun vadeli önlemler, daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi alınmamıştır.

Petrol Şoku'yla ithalât faturasında meydana gelen artışın karşılanması, önce döviz rezervlerinin kullanılması yoluna başvurulmuştur. Daha önce görmüş olduğumuz gibi dış ticaret hadlerinde başgösteren ani bozulma karşısında birçok GOÜ, ithalât kapasitesinin düşmesini önleme için aynı şeyi yapmıştır. Bunun temelinde ithalât kapasitesinin düşmesinin büyük ölçüde ithalâta bağımlı ekonomi üzerinde yaratacağı olumsuz etkilerden uzak kalma düşüncesi bulunmaktadır. Ancak rezerv yönetimiyle ithalât kapasitesini korumayı pek az GOÜ başarabilmiştir.

Türkiye ihracatını artırmadığı ve hatta 1975 yılında ihracat gelirlerinin mutlak anlamda düşmesini önleyemediği için, ithalât kapasitesinin giderek daralmasına engel olmak amacıyla, rezervlerini eritmenin yanısıra kısa vadeli borçlanmaya başvurmuştur. .

1974-1976 yılları arasında izlenmiş olan rezerv yönetimi politikasıyla ilgili göstergelerden ilki, toplam rezervlerin gösterdiği değişmeye ışık tutmaktadır.

(33) ibid., s.63.

Tablo : 34

TCMB Net Rezervleri
(milyon dolar)

<u>Yıllar</u>	<u>Altın</u>	<u>Döviz</u>	<u>Toplam</u>	<u>Toplam rezervlerde. değişme (%)</u>
1973	147	1.893	2.040	55.49
1974	147	1.462	1.609	-21.13
1975	147	860	1.007	-37.42
1976	147	844	991	-1.56

(Kaynak: T.C. Merkez Bankası 1977 Yıllık Rapor, Cetvel 24 verilerinden düzenlenmiştir.)

Tablo'daki değerler, Merkez Bankası'nın yıl sonu net rezerv tutarlarını vermektedir. Görüldüğü gibi, Petrol Şoku'nun ilk iki yılında rezervlere daha fazla başvurulmuş, 1976'da ise rezervlerdeki azalma daha sınırlı olmuştur. Bunun nedeni kısa vadeli borçların dış finansman aracı olarak kullanımının yaygınlaşması, ithalâtın artış hızının 1975'e göre biraz azalması ve ihracat gelirlerinin %40 oranında artmasıdır.

Rezerv yönetimi politikasına ilişkin diğer bazı göstergeler Tablo: 35'de yer almaktadır.

Tablo : 35

Rezerv Yönetimi Politikası Göstergeleri
(yüzde olarak)

<u>Yıllar</u>	<u>Rezerv/İthalât</u>	<u>Rezerv/CİD Açığı</u>	<u>Rezerv/ Öd. Dengesi Açığı</u>
1973	97.7	421.5	222.5
1974	42.6	224.1	350.5
1975	21.1	53.6	74.0
1976	19.3	43.1	68.5

(Kaynak: TC. Merkez Bankası Yıllık Ekonomik Raporlar)

1973 yılı rakamı toplam rezervlerin CID fazlasına oranıdır. CID bu yıldan sonra açık vermiştir.

İzleneceği gibi, toplam rezervlerin ithalâta ve CID açığına oranı 1973 yılından sonra, ödemeler dengesi açığına (genel denge) oranıysa 1974 yılından sonra düşmeye başlamıştır. 1976 yılında ulaşılan düzeylerse 1969 düzeyinin çok altındadır.

1976 yılında toplam resmi rezervlerin çok kritik bir düzeye indiğini uluslararası karşılaştırmalara dayanarak daha iyi görmek mümkündür. Örneğin, Türkiye'de rezerv/ithalât oranının %19.3 olduğu 1976 yılında bu oran Brezilya'da %54, G. Kore'de %34, Peru'da %17, Uruguay'da %63, Kenya'da %41, Tanzanya'da %39, Filipinler'de %42, Hindistan'da %54, Jamaica'da ise %3 kadardır⁽³⁴⁾. Bu karşılaştırmada yer alan ülkelerin hepsinin ortak özelliği petrol ithalâtçısı GOÜ olmasıdır.

1974-1976 döneminde izlenen rezerv yönetimi politikasıyla ilgili analizi noktalarken, bu politikanın genel bir değerlendirmesini yapmakta yarar vardır.

"Döviz rezervi tutmanın temel amacı, dış ödemelerde meydana gelebilecek geçici güçlüklerin, ülkenin gerekli ithalâtını kısmadan, ekonominin işleyişini sarsmadan geçiştirilebilmesidir. Kısa bir süre için, normal döviz gelirinde bir düşme veya harcamalarda bir artış durumunda, denge yeniden sağlanıncaya kadar rezervlerden harcama yapılır"⁽³⁵⁾.

Dolayısıyla geçici nedenlere bağlı olmayan dış açıkların karşılanmasında, rezervlerin eritilmesine başvurulması rasyonel bir çözüm yolu değildir. 1974 yılındaki Petrol Şoku'ndan sonra izlenen ve ekonomide kapsamlı düzenlemelere gitmeden rezervlerin büyük ölçüde tükenmesiyle sonuçlanan politikanın bunu bir çözüm yolu olarak benimsemesinin, döviz darboğazının kısa zamanda olanca vahametiyile belirmesinde rolü olmuştur.

(34) Dell and Lawrence, *op.cit.*, ss.29-31.

(35) Arda, *op.cit.*, ss.154-155.

B. Kısa Vadeli Borçlanma

1. Borçluluk Düzeyi ve Borç Yapısındaki Gelişmeler

1974 yılında yaklaşık 700 milyon dolarlık CID açığı'nın, rezervlerin 400 milyon dolar azaltılmasıyla karşılanmasından sonra dış finansmanda borçlanma önem kazanmaya başlamıştır.

Avrupa Para Piyasası'nın, 1973 sonrasında gösterdiği hızlı genişleme birçok GOÜ gibi Türkiye için de yeni imkânlar yaratmıştır. "1973 yılında Avrupa Para Piyasası ve Eurodollar kredileri yaygınlaşırken, Avrupalı bankerler Türkiye'de toplantılar düzenleyip bu olanakların kalkınma amaçlarına uyabilen üretken projelerde kullanılması fikrini Türk yöneticilere açıklamak istemişlerdir. Ancak Türkiye 1975 yılına kadar bu piyasada önemli bir müşteri olmamıştır. Türkiye'yi çok çekici bir potansiyel müşteri niteliğine sokan kuvvetli ödemeler dengesi durumunun yitirildiği 1975 ve 1976 yıllarında ise, iki yıl öncesinin uzun vadeli kredileri piyasadandan kalkmıştır" (36).

Gerçekten de dünya para piyasasının OPEC ülkelerince transfer edilen fonlarla bir mevduat patlaması yaşadığı 1973-74 yıllarında, uluslararası bankalarca açılan krediler GOÜ açısından özellikle vade yönünden oldukça elverişli koşullar taşıyordu. Bu durum Tablo : 36'dan da izlenebileceği gibi kısa sürede değişikliğe uğramıştır.

1975 yılı ortalarına kadar uluslararası piyasalardan borçlanma yoluna gitmeyen Türkiye'nin önünde, kredi sağlayabileceği çok sayıda kaynak da bulunmamaktaydı. Kıbrıs Harekatı'nı izleyen ekonomik ambargo dolayısıyla resmi ve yarı resmi kredi kaynakları azalmıştı. Ancak Türkiye'nin bu koşullarda Avrupa Para Piyasası'ndan yararlanma yoluna gitmemesi ve büyüyen dış açığını, rezervlerini kullanarak finanse etmeyi tercih etmesi, kanımızca en başta Petrol Şoku'nun sonuçlarının geçici bir olgu olarak kavranmasından kaynaklanmaktadır.

(36) ibid., s.155.

Tablo: 36

GOÜ'in Avrupa Para Piyasalarından Aldıkları
Kredilerin Vade Dağılımı

<u>Vadeler (Yıl)</u>	<u>1973</u>	<u>1974</u>	<u>1975</u>	<u>1976</u>	<u>1977</u>	<u>1978</u>
6 Yıldan Uzun	83.9	77.3	22.9			
6 Yıldan Kısa	8.1	19.2	74.8			
5 Yıldan Uzun			29.1	35.4	72.6	88.9
5 Yıldan Kısa			68.6	55.8	23.4	7.8
Bilinmeyen	8.0	3.5	2.3	8.8	4.0	3.3

(Kaynak: The World Bank, *Borrowing*'dan aktaran Mehmet Arda, *op.cit.*, s.151, Tablo: 7.)

Kuşkusuz Türkiye, kısa vadeli borçlanmaya yaygın olarak başvurmaya başladığı 1975'den önce de, 1975'den sonra da, uluslararası kuruluşlardan Batılı devletlerden ve hatta az sayıda ticari kaynaktan orta ve uzun vadeli krediler almıştır. Ancak söz konusu kredilerden kullanımlar 1974-76 yılları arasında 1.427 milyon dolar düzeyinde kalmıştır⁽³⁷⁾. Aynı dönemde Türkiye'nin CİD açığı ise 4.899 milyon dolar kadardı.

Uzun vadeli kamu kredileri koşullarında 1960'ların sonlarında başlayan ağırlaşma eğiliminin de 1974 sonrasında Tablo 37'den izlenebileceği gibi, sürdüğü görülmektedir.

Tablo: 37

Kamu Sektörünce Sağlanan Kredi Taahhütlerinin
Ortalama Koşulları

	<u>1963-67</u>	<u>1968-72</u>	<u>1973</u>	<u>1974</u>	<u>1975</u>	<u>1976</u>
Faiz (%)	2.9	3.9	4.7	5.9	7.3	7.2
Vade (Yıl)	28.0	22.1	25.7	22.9	13.1	12.7
Ödemesiz Dönem (Yıl)	7.2	5.3	7.1	5.6	3.7	3.9
Bağış Unsuru (%)	51.9	40.1	39.2	29.7	14.8	14.5

(Kaynak: The World Bank, *Turkey: Policies*, *op.cit.*, s.274, Table 4.7.)

(37) The World Bank, *Turkey: Policies*, *op.cit.*, s.270, Table: 4.3.

Sağlanan orta ve uzun vadeli kredilerin çok büyük bölümünün proje kredisi olması, bunların cari ithalâtın finansmanında kullanılmasını engellemiş ve dolayısıyla CID açığının yol açtığı acil sorunlara çözüm getirmesini imkânsız kılmıştır. 1974-76 döneminde kullanılan program kredisi tutarının sadece 90 milyon dolar olması bunun kanıtıdır.

1975 yılı Türkiye'nin dış borçlanması açısından bir dönem noktasıdır. Dövizle Çevrilebilir Mevduat (DÇM) uygulamasına yeni bir içerik kazandırılmasıyla kısa vadeli kredi kullanımını 2,5 yılda, Cumhuriyet tarihinde görülmemiş bir boyuta ulaştırmış ve ülke ekonomisini 1977'de iflâsın eşiğine getirmiştir. Dış borçlarda gerçekleşen bu dramatik gelişme Tablo 38'den izlenebilir.

Tablo: 38

Dış Borç
(milyon dolar)

	1970	1972	1975	1977
Birikmiş ve Kullanılmış Borç	1911	2538	4724	11405
Orta ve Uzun Vadeli	1896	2519	3336	4805
Kamu Sektörü	1854	2450	3176	4326
Özel Sektör	42	96	160	478
Kısa Vadeli	15	19	1398	6600
Ticari Finansman	—	—	—	2433
Bankalar	15	19	1011	2500
Diğer	—	—	387	1275
Borç Servis Oranı	18.8	13.1	7.0	20.2

(Kaynak: The World Bank: *Turkey Policies*, op.cit., s.36
Table: 16.)

1970 sonrasında sürekli bir düşme göstermiş olan borç/servis oranının iki yıl içinde yaklaşık üç kat artması dış borçların ülke ekonomisi açısından ifade ettiği önemin göstergesidir.

2. Döviz Çevrilebilir Mevduat (DÇM) Uygulaması

DÇM uygulaması ilk kez 1967 Haziran'ında, Türkiye'de mukim ve gayrimukim şahıslara Türkiye'deki yetkili ticari bankalarda, konvertibl döviz cinsinden vadeli ve vadesiz mevduat hesabı açma hakkının tanınmasıyla başlatılmıştır. Buna göre mevduat karşılıkları, belirlenen kişi ve kuruluşlara, aracı banka vasıtasıyla, üzerinde anlaşmaya varılan koşullardan kredi olarak verilebiliyordu.

DÇM faizleri, üç aya kadar vadeli mevduatta %3, oniki aya kadar vadeli mevduatta %5, bir yıldan uzun vadeli mevduatta %7 idi⁽³⁸⁾.

1970 yılına kadar çok sınırlı bir uygulama alanı bulmuş olan DÇM bu yıldan sonra hızlı bir gelişme göstermiş ve 1973 Nisan'ı ortasında 483 milyon dolara ulaşmıştır⁽³⁹⁾. Yurt dışındaki Türk işçilerinin tasarruflarını çekmek amacıyla başlatılan DÇM uygulamasıyla toplanan mevduat içinde TC uyrukluların payı 1973 Nisan'ında 10 milyon dolar gibi sınırlı bir düzeyde kalmış ve gelişmekte olan Avrupa Para Piyasası, DÇM fonlarının ana kaynağını oluşturmuştur.

DÇM hesaplarında toplanan mevduatın büyümesinin çeşitli nedenleri vardır. Bunların başında Türkiye'nin ödemeler dengesinde ve rezerv durumunda 1972 ve 1973 yıllarında gerçekleşen düzelme, Avrupa Para Piyasası aktiflerindeki hızlı genişleme ve DÇM'lerde geri ödeme riskinin TCMB tarafından üstlenilmesi gelmektedir. DÇM kredilerinin aranan krediler haline gelmesi de özel kesim yatırımlarındaki hızlı genişleme, orta-vadeli kredilerin yetersizliği, DÇM kredi faiz hadlerinin görece düşüklüğüyle ilgilidir⁽⁴⁰⁾.

DÇM mevduatının kısa vadeli borçların büyümesine yol açması, DÇM hesaplarında toplanan mevduat karşılığı piyasaya sürülen paranın enflasyonist baskılar yaratması, bazı kuru-

(38) The World Bank, *Turkey: Prospects*, Vol.I, op.cit., s.140.

(39) ibid.

(40) ibid., s.141.

luşların DÇM kredileriyle ayrıcalık sağlaması ve bunların kullanım alanlarının belirlenememesi gibi nedenlerle 1972 yılında DÇM uygulamasına bazı kısıtlamalar getirilmiştir. Buna göre, Türkiye'de ikamet etmeyenlerin bir yılın üstünde vade taşıyan mevduatı sınırlandırılmış, DÇM hesapları karşılığı açılan iç kredilerin mevduatın %80'ini aşmaması ilkesi getirilmiş ve DÇM'lere verilen faizler düşürülmüştür. 1973 yılında ise Türkiye'de ikamet etmeyenlerin yeni DÇM hesapları açmaları yasaklanmıştır. Bütün bu önlemler sonucu DÇM hesaplarındaki fonlar önemli ölçüde tasfiye olmuştur.

8 Mayıs 1975 günü Resmi Gazete'de yayımlanan 146 no.lu tebliğ ile DÇM uygulamasının yeni bir içeriğe kavuşturulduğunu görüyoruz. Tebliğe göre, yetkili Türk bankaları, yurt içinde ve dışında oturan gerçek ve tüzel kişilerin yurda getirmeleri zorunlu olmayan konvertibl dövizler karşılığında mevduat hesabı açma hakkına haiz kılınmış, buna karşılık söz konusu dövizleri T.C. Merkez Bankası'na devirle yükümlü tutulmuştur. Yeni DÇM uygulamasına göre hesap sahibinin istemesi durumunda yetkili bankalar mevduat sahibine TL. yada döviz olarak kredi açabilmektedir.

DÇM hesaplarına, Avrupa Para Piyasası'nda geçerli faiz oranının yüzde 1.75 üstünde faiz verilmesi, devletin DÇM borçlarının ödenmesine kefil olması ve bunlara kur garantisi tanınması DÇM kredilerine uluslararası piyasalarda büyük bir çekicilik kazandırmış ve yabancı bankerlerin DÇM uygulaması karşısındaki tepkisi "Türkiye armağan dağıtıyor" sözlerinde ifadesini bulmuştur⁽⁴¹⁾. DÇM'lerin çekiciliği 1 Mart 1977'de, hesaplara uygulanan Eurodolar piyasası üstündeki âzami faiz oranlarının 1.75'den 2.25'e yükseltilmesiyle artırılmak istenmiştir. Bütün bu önlemler sonucu 1974 yılında 145 milyon dolar düzeyindeki DÇM borçları tutarı 1976'da 1.781, 1977'de 2.267, 1978'de ise 2.860 milyon dolara çıkmıştır⁽⁴²⁾.

(41) *International Investor*, November 1979.

(42) The World Bank, *Turkey: Policies*, op.cit., s.269, Table: 4.2.

"1973 ve 1974 yıllarında Türkiye'nin rezerv miktarı yüksek, Türkiye ekonomisine güven tam ve uluslararası likidite bol iken, DÇM bakiyesinin düşmüş olması, buna karşılık daha sonraları her türlü güven kıstasına göre Türkiye'ye para yatırılmaması gerekirken, faiz ve garantilerle çekiciliği artırılan DÇM'lerin bakiyesinde görülen büyük artış, belirleyici olan etkenin güvenden ziyade kazanç olanakları olduğu yönünde önemli bir göstergedir.

Türkiye ekonomisini yakından izleyen yabancı bankalar, Türkiye'nin ödemeler dengesinin sürüklendiği tehlikeli durumun ve DÇM uygulamasının şüpheli geleceğinin erken farkına varmışlardır. Citibank dışındaki büyük Amerikan bankaları, 1975 yılı ortalarında güvenlerini yitirmeye başlayarak 1976 yılı başlarında DÇM hesaplarına para yatırımını durdurmuş, ancak Türkiye ekonomisi hakkında fazla bilgi sahibi olmayan dünyanın pek çok ülkesine ait yüzlerce banka, DÇM hesaplarının vadettiği büyük kazançlara bakarak uygulamayı sürdürmüşlerdir. Sonunda Türkiye'nin muhatabı olarak DÇM hesaplarının %80'ine sahip bulunan, çoğu küçük çapta 220'den fazla bankanın ortaya çıkması bu gelişmelerin doğal sonucudur" (43).

DÇM kredileriyle, Türkiye'de ortak yatırımları olan birçok yabancı şirket, kuruluşlarına fon sağlamış ve döviz darboğazı koşullarında girdi ithalâtını aksatmamıştır.

DÇM uygulamasının devlet garantili dış borçlarda yol açtığı büyük artış yanında, ülke ekonomisine getirdiği başka yükler de olmuştur. Bunlardan biri para arzında neden olduğu genişlemenin yarattığı enflasyonist baskıdır. 1975 yılında 118 milyar TL. olan para arzının 1977'de 209 milyara ulaşmasında DÇM'lerin payı vardır. DÇM'lerin vergiden muaf olması da yaratılan enflasyonist baskının denetim altına alınmasını güçleştirmiştir.

1974-76 döneminde toplam kısa vadeli borçlar içinde Tablo: 39'dan izlenebileceği gibi DÇM dışı çeşitli krediler de yer almıştır.

(43) Arda, op.cit., s.156.

Tablo : 39

Kısa Vadeli Borçlar ve Kaynakları
(milyon dolar)

Parasal Otoriteler	1973	1974	1975	1976
A. IMF Kredileri	---	---	243	391
B. DÇM	225	145	999	1.781
C. Banker Kredileri	---	---	12	411
D. Üçüncü Taraf Borçları	---	---	---	---
E. Ticarete İlişkin Borçlar	---	---	---	342
F. Diğer	54	71	144	517
T O P L A M	279	216	1.398	3.441

(Kaynak: The World Bank, *Turkey: Policies*, op.cit., s.269, Table: 4.2'den düzenlenmiştir.)

Görüldüğü gibi kısa vadeli borçlar, 1973 yılında 279 milyon dolar gibi oldukça düşük bir düzeydeyken, bunun yaklaşık %81'i DÇM'lerden oluşmaktaydı. 1975 yılında kısa vadeli dış borçlanmanın temel dış finansman biçimini almaya başlamasıyla birlikte, yeni tip DÇM uygulaması yaygınlık kazanmış, kısa vadeli borçlar bir önceki yıla göre %547.2, DÇM borçları ise %589 oranında artış göstermiştir. 1975'de DÇM'lerin toplam kısa vadeli borçlar içindeki payı %71.4 kadardır. 1976 yılında DÇM borçlarının %78.2 arttığı, buna karşılık diğer kısa vadeli borçların da önem kazanmaya başladığı gözlenmektedir. Bunun sonucunda kısa vadeli borçlar 1975 yılına göre %146 büyümüş, DÇM'lerin kısa vadeli borçlar toplamı içindeki payıysa %51.7 düzeyine inmiştir.

Kısa vadeli borçlar içinde, 1977 yılından sonra mal mukabili ve kabul kredili ithalât DÇM'lerin yerini almaya ve ithalâtın başlıca finansman biçimi olmaya başlamıştır. Bunda DÇM kredilerine hükümetçe 1978 yılında getirilen kısıtlamalar ve Türkiye'nin dış borç krizi içine girmesiyle birlikte uluslararası finans çevrelerine egemen olan güvensizlik rol oynamıştır.

1974 ve 1975 yıllarında kambiyo rejiminde yapılan değişikliklerle, yetkili Türk bankalarının DÇM dışında iki ayrı döviz hesabı tutmalarına daha izin verilmiştir. Bunlardan ilki, 20 Eylül 1974 tarihli tebliğle, o dönemde mevduatı 2 milyar TL'nı aşan bankalara verilen döviz pozisyonu tutma yetkisidir⁽⁴⁴⁾. Bu hesap, bankaların yurt dışındaki muhabirleri nezdindeki hesaplarına fiilen alacak kaydedilmiş dövizlerle, TC. Merkez Bankası ve diğer yetkili bankalar nezdindeki hesaplarında bulunan dövizleri ve fiilen kullanmış oldukları muhabir kurye kredilerini kapsamıştır. Söz konusu yetkili bankalar, akreditif karşılığı ödeme, vesaik karşılığı ödeme, mal mukabili ödeme gibi farklı ithalât finansmanı işlemleri yapma hakkına sahip kılınmıştır. Bunlar içinde en fazla yaygınlık kazanan mal mukabilini son bölümde ele alacağız.

3 Ocak 1975 tarihli 105 no.lu (TPKK hakkında 17 sayılı karara ek) tebliğle geçerlik kazanan bir başka benzer uygulama Döviz Tevdiat Hesaplarına ilişkindir⁽⁴⁵⁾. Döviz Tevdiat Hesaplarında toplanan dövizlerin T.C. Merkez Bankası'na devir zorunluluğu yoktur. Bu hesaplara kur garantisi tanınmaması, kullanımın yaygınlaşmasını engellemiştir.

V. BÜYÜYEN CARİ İŞLEMLER DENGESİ AÇIĞININ ANALİZİ

A. Dış Ticaret Dengesindeki Gelişmeler

Türkiye'nin cari işlemler dengesinin 1974 yılından itibaren giderek büyüyen açıklar vermesi, 1977 yılında ülke ekonomisinin Cumhuriyet tarihinin en büyük döviz darboğazlarından birine girmesiyle sonuçlanmıştır. Bu süreç daha önce açıklamaya çalıştığımız yapısal ve konjonktürel etkenlere bağlı bir gelişme göstermiştir.

(44) Kazgan, *Ekonomide*, op.cit., s.329.

(45) ibid., s.328.

Konjonktürel etkenlerin söz konusu süreçteki rolünü yansıtan en önemli göstergelerden birisi dış ticaret hadleridir.

Tablo : 40

Türkiye'nin Dış Ticaret Hadleri
(1973=100)

<u>Yıllar</u>	<u>Dış Tic. Had. (Dolar)</u>	<u>Dış Tic. Had. (T.L.)</u>
1974	92.0	94.8
1975	77.7	80.0
1976	79.8	81.0

(Kaynak: T.C. Merkez Bankası 1980 Yıllık Rapor, s.131, Tablo: 20.)

İzlenebileceği gibi, dış ticaret hadleri Birinci Petrol Şoku'nu izleyen ilk iki yılda hızla düşmüş, 1976 yılında gelişmiş ülkeleri sarmış olan durgunluğun atlatılmasına bağlı olarak zayıf da olsa bir düzelme kaydetmiştir.

Dış ticaret dengesi açıkları ise 1974 yılında Petrol Şoku'na bağlı olarak büyük bir artış göstermiş, bu eğilim 1975 yılında da, hızından kaybetmekle birlikte sürmüş, 1976' da ise dünya ekonomisindeki canlanmaya bağlı olarak zayıf bir düzelme eğilimine girmiştir. Aynı olgu, ihracatın ithalâtı karşılama oranı için de geçerlidir.

Tablo : 41

Dış Ticaret Dengesindeki Gelişmeler

<u>Yıllar</u>	<u>Dış Tic. Dengesi (% değişim)</u>	<u>ihracat/İthalât (%)</u>
1973	-13.42	63.14
1974	-192.01	40.55
1975	-48.61	28.56
1976	+5.06	38.21

(Kaynak: T.C. Maliye Bakanlığı verilerinden düzenlenmiştir.)

1974-76 döneminde Türkiye'nin ihracat yapısının gösterdiği değişim, Tablo: 42'den izlenebilir.

Tablo : 42

İhracatın Yapısı
(milyon dolar)

	<u>1973</u>	<u>1974</u>	<u>1975</u>	<u>1976</u>
Tarım-Hayvancılık	832.0 (%63)	851.9 (%56)	792.6 (%57)	1.254.4 (%64)
Madencilik ve Taşocakçılığı	41.7 (%3)	79.8 (%5)	105.6 (%8)	110.0 (%6)
Sanayi Ürünleri	443.4 (%34)	600.4 (%39)	502.9 (%36)	595.8 (%30)

(Kaynak: The World Bank, *Turkey: Policies*, *op.cit.*, s.257.)

Görülebileceği gibi Türkiye'nin ihracat yapısı içinde 1970'lerin başlarında payını artırmaya başlayan sanayi ürünleri, 1970 yılından sonra sürekli bir azalma eğilimine girmiştir. Bu olgu öncelikle stagflasyon ve OECD ülkelerinde gelişen yeni korumacılığın sonucudur.

1974-76 döneminde de ihracat, başta ihracatta vergi iadesi olmak üzere çeşitli özendirici önlemlerle subvanse edilmeye devam etmiştir. Söz konusu önlemler; ihracata değerinin yüzde yüzüne kadar varan reeskont kredileri verilmesi, ihracatçıların bankalardan sağladıkları kısa vadeli kredilere (reeskont kredilerinde %1.5, diğerlerinde %3'lük) indirim uygulanması, bu kredilerin vergi, resim ve harç istisnasından yararlandırılması ve imalâtçı-ihracatçılara taahhüt ettikleri ihracat tutarının %50'sini aşmamak üzere ithal giderleri için döviz tahsisinden oluşmaktadır.

Kanımızca ihracatı özendirme önlemleri ihracat sektörlerinin verimlilik kazanmasını sağlamada ve maliyet yapısını düzeltmede gereken başarıyı sağlayamamıştır. Bunun ne-

deni söz konusu önlemlerin yalnız parasal özendiricilere dayanmasıdır. Oysa yeterli ve ucuz enerji ve yerli girdi sağlanması, ulaşım, haberleşme, taşıma maliyetlerini düşürücü projelerin gerçekleştirilmesi, Türkiye koşullarında en az parasal özendiriciler kadar önem taşımaktadır.

Türkiye, Birinci Petrol Şoku'nu izleyen yıllarda, petrol gelirlerinin artmasıyla dünya ticaretinde önemli bir pazar haline gelen OPEC üyesi Ortadoğu ülkelerine ihracatını artırmada da yürürlükteki iktisat politikalarının bu hedefe yönelik olmaması nedeniyle önemli bir başarı sağlayamamıştır⁽⁴⁶⁾. İçlerinde bu ülkelerin de yer aldığı Üçüncü Dünya'nın, Türkiye'nin toplam ihracatı içindeki payı 1973-1976 yılları arasında %24.7'lik bir artış göstermiştir. Yaklaşık 317 milyon dolarlık ihracatın 396 milyona çıkmasıyla gerçekleşen bu artış mevcut konjonktürün Türkiye'ye sağladığı imkânlarla karşılaştırıldığında ihmal edilecek kadar önemsizdir. Bu alandaki başarısızlığın nedenleri arasında, iç piyasanın geciciliğini koruması, aşırı değerlendirilmiş döviz kuru ve özellikle imalât sanayiinde maliyetlerin yüksekliğinin yanı sıra, ihraç edilebilir nitelikteki malların tanıtım ve pazarlamasına önem verilmemesi gelmektedir.

1974-76 döneminde Türkiye'nin ithalât yapısındaki tek önemli değişiklik akaryakıtın görece ağırlığının artmasıdır.

1973 yılında yatırım mallarının %48.1'lik payının %43.7'ye inmesi, buna karşılık hammaddelerin payının %47.6'dan %53.3'e yükselmesi petrol faturasındaki artışı yansıtmaktadır. Bu artışla akaryakıtın toplam ithalât içindeki payı %20.5'e çıkmıştır.

(46) Derviş, De Melo and Robinson, *General*, *op.cit.*, s.331.

Tablo : 43
İthalâtın Yapısı
(milyon dolar)

<u>Maddeler</u>	<u>1973</u>	<u>1974</u>	<u>1975</u>	<u>1976</u>
Yatırım maddeleri	1.003	1.289	1.961	2.239
İnşaat malzemeleri	116	197	291	242
Makina ve teçhizat	887	1.092	1.670	1.997
Tüketim maddeleri	90	157	203	157
Ham maddeler	993	2.332	2.575	2.733
T O P L A M	2.086	3.778	4.739	5.129

(Kaynak: T.C. Merkez Bankası, *Yıllık Rapor 1977*, Cetvel 15.)

B. Görünmeyen İşlemler Dengesindeki Gelişmeler

1974-76 döneminde, görünmeyen işlemler net gelirlerinin 1969'dan beri süre gelen ve 1970-1973 döneminde olduğu gibi yüksek oranlara ulaşan büyüme hızı durmuş ve 1975-76 yıllarında yerini gerilemeye bırakmıştır. Bu olumsuz gelişmenin temelinde, petrol zammının dolaysız etkileri arasında açıklamaya çalıştığımız işçi göçüne Batı Avrupa ülkelerince getirilen kısıtlamalar bulunmaktadır. Görünmeyen işlemler gelirlerindeki gerileme işçi dövizlerinin azalmasıyla ortaya çıkmıştır.

Ek 1'deki ödemeler dengesi tablosundan, görünmeyen işlemlerde gerçekleşen değişiklikler gözlenebilir. Bu değişiklikler içinde ilk göze çarpan olgu diğer görünmeyenler net bakiyesindeki artıştır. 1973-76 yılları arasında %131.5 oranını bulan bu artışın temelinde Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerine müteahhitlik, mühendislik ve müşavirlik gibi hizmetlerin ihracının başlaması bulunmaktadır. Bunu tamamlayan bir başka unsur uluslararası taşımacılık gelirlerinin artmasıdır. 1970'lerin sonlarında daha büyük önem kazanan bu hizmet kalemlerini 1977-79 yıllarını incelerken ele alacağız.

1974-76 döneminde işçi dövizlerinin ve görünmeyen işlemler toplam net gelirlerinin, dış ticaret açığına oranı önemli ölçüde düşmüştür.

Tablo : 44

Ödemeler Dengesinde Görünmeyen İşlemler

<u>Yıllar</u>	<u>İşçi Dövizleri/ Dış Tic. Açığı</u>	<u>Görünmeyenler (net)/ Dış Tic. Aç.</u>
1973	%153.8	%160.6
1974	%63.5	%66.8
1975	%39.3	%43.0
1976	%31.0	%26.9

(Kaynak: Maliye Bak. 1980 Yıllık Ekonomik Rapor verilerinden düzenlenmiştir.)

İşçi dövizleri gelirlerinin 1975 yılında mutlak anlamda azalması ve bu eğilimin 1976 yılında artarak sürmesinde döviz kurunun aşırı değerlenmesinin de rolü olmuştur. Ancak burada önemle vurgulanması gereken bir nokta, işçi dövizleri gibi dışsal ve istikrarsız bir değişkene dış ticaret açığının giderilmesini sağlayacak bir unsur olarak bakmanın yanlışlığının 1973 sonrasında ortaya çıktığıdır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

DÖVİZ-İTHALÂT-ÜRETİM DARBOĞAZI

I. ENFLASYONİST BUHRANIN GELİŞİMİ

1977 yılı, Türkiye ekonomisinde 1974 yılında gelişmeye başlayan buhran sürecinde bir dönüm noktasıdır. Bu tarihten sonra, buhranın ertelenmesi imkânsızlaşmış ve 1974-76 döneminde geçerli olan politikalar uygulanabilme özelliklerini kaybetmiştir.

1977 yılının, buhran sürecinde bir dönüm noktası olduğunu ortaya koyan göstergelerin başında, hiç kuşkusuz enflasyon gelir. Fiyat artış hızının, 1977 yılının ikinci yarısında, yılın ilk yarısına oranla iki kat yükselmesiyle, enflasyon, Türkiye tarihinde ancak II. Dünya Savaşı yılları ile karşılaştırılabilecek düzeylere doğru seyretmeye başlamıştır.

Görmüş olduğumuz gibi, enflasyonist baskıların ağırlık kazanması, 1970'lerin başında beliren bir olguydu. Bu baskılar 1970-72 döneminde fiyatların yılda ortalama %14 oranında artış göstermesine yol açmıştır. Enflasyon hızı Tablo: 45'den de izlenebileceği gibi, 1975 yılına kadar giderek artmıştır. 1975 ve 1976 yılları ise enflasyonun hızının kesildiği ve fiyat artışlarının eskiye oranla önemli ölçüde yavaşladığı yıllardır. 1977 yılındaysa, sürecin tersine döndüğü ve enflasyonun giderek ivme kazandığı görülür.

Enflasyon hızının 1975 yılında 1974'e göre önemli oranda düşmesi, çeşitli etkenlerin sonucudur. Bunlar arasında ithalâtın genişlemesinin üretim darboğazlarını giderici etkisi, dıştan yansıyan fiyat artışlarının öneminin azalması,

tarımsal üretimde gerçekleşen büyük artışlar, destekleme alım fiyatlarına yapılan zamların 1973'e göre sınırlı boyutlarda tutulması, sayılabilir.

Tablo : 45

Toptan Eşya Fiyatları Genel Endeksi (1963=100)

Artış Oranı
(yıllık yüzde)

<u>1972</u>	<u>1973</u>	<u>1974</u>	<u>1975</u>	<u>1976</u>	<u>1977</u>	<u>1978</u>	<u>1979</u>
18.0	20.5	29.9	10.1	15.6	24.1	52.6	63.9

(Kaynak: Maliye Bak. 1979 ve 1980 Yıllık Ekonomik Rapor)

1976 yılında da enflasyon hızı aynı etkenlere bağlı olarak, %15.6 gibi nisbeten düşük bir düzeyde kalabilmiştir. 1977-1979 döneminde ise, enflasyonun denetiminin, hem iç hem de dış dengesizliklerin hızla büyümesi sonucu imkânsızlaştığı görülür.

Söz konusu dönemde enflasyonun gösterdiği gelişmenin etraflı bir analizi, bu çalışmanın amacını ve sınırlarını aşmaktadır. Bununla birlikte, 1977-79 yıllarında Türkiye'nin dış ödemeler dengesi sorunlarının gösterdiği evrimin kavranması açısından, enflasyonun temelindeki iç ve dış dengesizlikler üzerinde kısaca duracağız.

II. ENFLASYONİST BUHRANIN TEMELİNDEKİ ETKENLER

A. Kaynak Dengesizlikleri

Türkiye ekonomisinin başta gelen kronik sorunlarından olan tasarruf yetersizliği, enflasyonun da ana nedenlerinden birisini oluşturmuştur. Tasarrufların GSMH içindeki payının artmaması, 1977-1979 döneminde ekonomideki kaynak dengesizliğinin giderek büyümesine yol açarak, dış kaynaklara bağımlılığın sürmesini ve ölçsüz parasal genişlemeyi

beraberinde getirmiştir. Bu olgu da göreceğimiz gibi enflasyon yangınına körüklemiştir.

Tablo : 46

İç Tasarrufların ve Yatırımların GSMH İçindeki
Payı ve Kaynak Dengesi
(yüzde olarak)

<u>Yıllar</u>	<u>Yatırım</u>	<u>Tasarruf</u>	<u>Kaynak Dengesi</u>
1973	18.1	21.9	1.2
1974	19.8	17.4	-2.4
1975	22.9	17.8	-5.1
1976	23.3	17.6	-5.7
1977	25.2	18.2	-7.0
1978	22.7	20.0	-2.7
1979	22.0	20.0	-2.0

(Kaynak: Maliye Bak. 1980 Yıllık Ekonomik Rapor, s.3.)

Tablo: 46'dan izlenebileceği gibi, 1973-77 yılları arasında toplam yatırımların GSMH içindeki payı hızlı bir gelişme göstermiş, buna karşılık yurtiçi tasarrufların GSMH içindeki payı 1977'ye kadar önemli ölçüde küçülmüş, ikisi arasındaki fark olan kaynak açığı 1977 yılında GSMH'nin %7'si gibi gerçekten çok yüksek ve Türkiye için rekor sayılabilecek bir düzeye ulaşmıştır. Tabii rekor düzeyde kaynak açığı, rekor düzeyde dış finansmana bağımlılığı da beraberinde getirmiştir.

Tasarruf açığının temelindeki en önemli etkenlerden birini, vergi gelirlerinin, ulusal gelir içindeki payının küçüklüğü oluşturmuştur. Hızlı gelişme çabasındaki bir ülkede, vergi gelirlerinin yeterli ölçüde artırılmaması, kaçınılmaz olarak enflasyonist kaynaklara başvurulmasına neden olmuştur.

Tablo : 47

Vergi Gelirleri/GSMH
(yüzde olarak)

1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979
16.8	15.3	17.7	19.0	19.2	19.1	18.5

(Kaynak: Maliye Bak., 1980 Yıllık Ekonomik Rapor, s.94.)

Maliye terminolojisinde vergi yükü olarak bilinen, vergi gelirlerinin GSMH'ya oranı, Tablo: 47'den görüleceği gibi, 1977 yılına kadar çok zayıf bir artış göstermiş bu tarihten sonra ise tekrar düşmeye başlamıştır. Vergi gelirlerinin GSMH'ya esnekliği de 1970 sonrasında kayda değer ve istikrarlı bir değişime uğramamış, 1971'de 1.2'den 1979'da 0.9'a inmiştir⁽¹⁾. Konsolide bütçe açığının, bütçe içindeki payının 1977'de %17.6, 1978'de %6.3, 1979'da %9.4 gibi yüksek oranları bulması da kamu gelirlerinin yetersizliğini yansıtmaktadır⁽²⁾. Kaldı ki konsolide bütçe açıkları, bütçe harcamalarının finansmanı için gerçekleştirilen iç borçlanmayı kapsamamaktadır. İç borçlanmayı kapsamaması durumunda bütçe açığı oranının daha da artacağı kesindir.

Petrol Şoku'nun, ekonominin dış ve iç dengeleri üzerindeki olumsuz etkilerinin giderek daha derinden duyulduğu koşullarda kamu harcamalarının ölçsüzce genişletilmesi de, bütçe açığının ve açık finansmanın enflasyonist etkilerinin ortaya çıkmasının bir başka nedenidir. Kişi başına harcamaların, kişi başına GSMH'ya oranı Tablo: 48'den izlenebilir.

(1) Maliye Bakanlığı, 1980 Yıllık Ekonomik Rapor, s.94.

(2) ibid., s.77.

Tablo : 48

Kişi Başına GSMH-Konsolide Bütçe Harcamaları
(sabit fiyatlarla TL.)

<u>Yıllar</u>	<u>Kişi Başına GSMH</u>	<u>Kişi Başına Konsolide Bütçe Harcaması</u>	<u>Oran (%)</u>
1975	4.532	1.013	22.3
1976	4.760	1.144	24.0
1977	4.826	1.365	28.2
1978	4.850	1.321	27.2
1979	4.812	1.194	24.8

(Kaynak: Odalar Birliği İktisadi Rapor 1980, s.335, Tablo 226.)

GSMH ve konsolide bütçe harcamalarının, bir önceki yıla göre artış oranları da, aşağıdaki tablodan görülebilir.

Tablo : 49

GSMH ve Konsolide Bütçe Harcamaları Artışı
(yüzde olarak)

<u>Yıllar</u>	<u>1975</u>	<u>1976</u>	<u>1977</u>	<u>1978</u>	<u>1979</u>
GSMH	7.9	7.7	3.9	2.9	0.2
Konsolide bütçe	25.3	15.8	22.2	-0.7	-15.1

(Kaynak: Odalar Birliği İktisadi Rapor 1980, s.335, Tablo 224.)

Sabit fiyatlarla konsolide bütçe harcamalarında meydana gelen artış içinde ön sırayı yatırım harcamaları almış, onu transfer harcamaları izlemiştir. Başta yatırım harcamaları olmak üzere, toplam harcamaların (sabit fiyatlarla) kısılabilmesi ise İstikrar Programları'nın analizinde göreceğimiz gibi ancak 1979'da gerçekleşebilmiştir.

B. Parasal Dengesizlikler

Türkiye'de 1970'lerin ikinci yarısında enflasyonun gelişmesiyle parasal dengesizliklerin büyümesi arasında yakın bir ilişki vardır. Bu ilişki (hangi tanımı kabul edilirse edilsin) para arzındaki artışlarla fiyatlar genel düzeyindeki artışlar arasındaki bağlantıyı açıklamaya çalışan çeşitli çalışmalarca ortaya konmuştur. Örneğin Salih N. Neftçi başkanlığındaki bir Dünya Bankası Misyonu'nun 1979 Ocak'ında yayımlanan araştırma sonuçlarına göre:

Para arzındaki %1 oranında bir büyüme, aynı ay fiyatlarında binde 31, üç ay içinde binde 47, 12 ayda da %1.4 oranında artışa neden olmaktadır. Bir yıl geçtikten sonra para arzındaki büyümenin etkisi önemini kaybetmeye başlamakta, onsekiz aydan sonra %1'lik büyümenin fiyatlar genel düzeyi üzerindeki etkisi %1.01'e inmektedir⁽³⁾.

Ancak bu genel açıklamadan sonra iki noktanın vurgulanmasında, kanımızca yarar vardır. Bunlardan birincisi, para arzındaki değişikliklerin bağımsız olarak ele alınamayacağı, bu olgunun Türkiye'nin üretim temelinin büyüklüğü, özel ve kamu kesimlerindeki kuruluşların finansal bünyesi, işletme sermayesi ihtiyacı, ekonominin monetizasyonu gibi özelliklerle yakından ilişkili olduğudur. İkincisi, fiyatlar genel düzeyindeki artışın yalnız para arzındaki değişikliklerle değil, ithal fiyatlarındaki artışlar, ithalâta karşılaşılan darboğazlar, hava koşullarına bağlı olarak gerçekleşen düşük tarımsal üretim ve hükümetlerce izlenen gelir politikalarıyla da bağlantılı olduğudur.

Ekonomik buhranın ilk ve ikinci evrelerinde parasal dengesizliklerin nasıl geliştiği Tablo: 50'deki parasal göstergelerin analizinden anlaşılabilir.

(3) The World Bank, *Turkey: Policies*, op.cit., s.25.

Tablo : 50

Para Arzı ve Merkez Bankası Kredilerindeki Artış
(yıllık yüzde)

	1975	1976	1977	1978	1979
Para Arzı (M ₁)	31.6	27.9	39.0	37.3	56.7
TCMB Kredileri	25.9	67.1	71.5	27.5	58.0
Kamu	34.1	76.6	82.6	28.6	58.7
Özel	15.4	53.1	52.5	25.4	56.5

(Kaynak: Odalar Birliği 1980 *İktisadi Rapor*, s.316, s.322 ve
Odalar Birliği 1983 *İktisadi Rapor*, s.170.)

Yukarıdaki göstergeler, 1975-1977 yılları arasında tüm parasal büyüklüklerin hızlı bir artış gösterdiğini, bu artışın 1978 yılında da sürmekle birlikte özellikle TCMB kredileri açısından bir ölçüde denetim altına alındığını, ancak 1979 yılında parasal genişlemenin her türlü denetimi aşarak olağanüstü boyutlara vardığını sergilemektedir.

TCMB'nin özellikle kamu kesimine açtığı kredilerde 1976 ve 1977'de gerçekleşen büyük artışların temelindeki başlıca etkenler, bu transferlerle, bütçenin ve KİT cari açıklarının kapatılması ve tarımsal destekleme alımlarının finansmanı olmuştur. Genellikle vadeleri sonunda tekrar TCMB'na dönmeyen bu krediler; banknot emisyonunun da görülmemiş düzeylere ulaşmasında rol oynamıştır.

1977-1979 döneminde enflasyonist buhranla parasal dengesizlikler arasındaki ilişkiyi açıklamamızı noktalarken, vurgulanması gereken bir husus, esasen 1977 yılının ortalarına gelindiğinde parasal büyüklüklerdeki süregelen ölçsüz genişlemenin yeni bir enflasyonist buhrana önemli bir ivme vermiş olduğudur. Bu olgu fiyatların 1977 yılının son çeyreğinde %19.8 oranında artmasıyla da açıklık kazanmaktadır⁽⁴⁾.

(4) ibid., s.24.

C. Döviz Darboğazı

1977'nin son çeyreğinde fiyat artışları olağanüstü bir ivme kazanırken, Türkiye ekonomisi en azından yedi yıldır karşılaşmadığı bir açmazla yeniden yüz yüze geliyordu. Söz konusu açmaz, 1978 başında TÜSİAD tarafından şöyle ifade ediliyordu:

"1978 yılının başında Türk ekonomisinin temel sorunu, ekonominin işlerliğini kaybetme tehlikesidir. Geçmiş yıllardan süregelen sorunların ekonomiye getirdiği yükler yanında, 1977 yılında dış para ile ödeme olanaklarının tükenmesi", işlerliğini kaybetme tehlikesinin ortaya çıkmasına neden olmuştur⁽⁵⁾.

Gerçekten de 1978 yılı başında "döviz", Türkiye ekonomisinin gündeminde birinci sıraya yerleşmişti. Döviz sorununun ağırlaşması, ithalât bedellerini oluşturan döviz transferlerinin yavaşlamasında ve 1977 Mayıs'ından itibaren geçmiş yıllara oranla oldukça düşük düzeylerde yapılmasında somutlaşmaktaydı⁽⁶⁾.

Merkez Bankası'nın, kendi kendini finanse eden ithalât ile Anlaşmalı Ülkeler ithalâtı dışındaki tüm ithalât için döviz transferi yaptığı, Banka'nın belirli bir dönemde gerçekleştirdiği döviz transferiyle fiili ithalât arasında birkaç aylık bir zaman aralığı bulunduğu gözönüne alınarak, aşağıdaki Tablo'nun analizi döviz darboğazının ortaya çıkışı konusunda aydınlatıcı olabilir.

Döviz darboğazının 1978-79 yıllarındaki gelişimi, istikrarsız ve zigzaglı bir çizgi izlemiştir. 1979'un ilk yarısında ve özellikle de ilk çeyreğinde döviz sıkıntısının doruğuna ulaştığı ve 1978 başlarındaki durumu aşan bir vahamet kazandığı söylenebilir. Genel olarak 1977-1979 döneminin belirgin karakteristiğinin yüksek oranlı enflasyon ve döviz

(5) TÜSİAD, *1978 Yılına Girerken Türk Ekonomisi*, İstanbul: 20 Ocak 1978, s.1.

(6) *ibid.*, s.10.

darboğazı olduğu ise, tartışmaya yer bırakmayacak kadar açık bir olgudur.

Tablo : 51
Fiili İthalât ve Transferler
(Ocak-Eylül)

<u>Yıllar</u>	<u>Fiili İthalat</u> <u>(milyon \$)</u>	<u>Transferler</u> <u>(milyon \$)</u>	<u>Transfer Oranı (%)</u>
1973	1.461	1.330	91.0
1974	2.538	2.534	99.8
1975	3.561	3.189	89.5
1976	3.738	3.023	80.8
1977	4.499	2.627	58.4

(Kaynak: TÜSİAD, 1978 Yılına Girerken Türk Ekonomisi, s.20.)

Serbest döviz sahasına yapılan transferler 1977 yılında yaklaşık 3.232 milyon dolar iken, 1978'de 2.792, 1979'da ise 3.468 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir⁽⁷⁾. Bu rakamlar, 1977 yılının ikinci yarısında başgösteren döviz sıkıntısının 1978 boyunca artarak sürdüğünü, 1979'da ise bir ölçüde hafiflediğini göstermektedir. 1979 yılındaki hafifleme, söz konusu yılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. Dış finansman imkânlarının IMF ile varılan anlaşmadan sonra görece anlamda genişlemesinin sonucudur.

Döviz darboğazıyla enflasyonun gelişimi arasındaki ilişki, bir paralellik ve karşılıklı etkileşim göstermektedir. Her iki süreç arasındaki paralelliğin ortaya konmasını zorlaştıran çeşitli pratik güçlükler vardır. Bunlardan birincisi, transferlerle fiili ithalât arasındaki daha önce işaret etmiş olduğumuz gecikme ya da zaman aralığıdır. Diğer güçlüklerin başlıcaları, döviz darboğazı dönemlerinde birçok malın karaborsaya düşmesinden, çift fiyat olgusunun önemli

(7) TC Maliye Bakanlığı, 1980 Yıllık Ekonomik Rapor, s.17.

boyutlar kazanmasından ve dolayısıyla endekslerin gerçek fiyatları yansıtma özelliğinin önemini kaybetmesinden oluşmaktadır.

Buraya kadar belirttiklerimiz dışında KİT ürünlerine sürekli değil, uzunca aralıklarla yüksek oranlı zamlar yapılması ve bunun enflasyon hızına yansımaları da, enflasyonla döviz darboğazının gelişimi arasındaki paralelliğin sergilenmesini zorlaştırmaktadır.

Yine de 1977-79 dönemine ilişkin sayısal göstergeler, söz konusu paralelliği doğrulayıcı sonuçlar vermektedir. Örneğin 1977'de, yıllık enflasyon oranı %24.1 olup, bunun %19.9'luk kısmı döviz darboğazının doruğuna ulaştığı yılın son çeyreğinde gerçekleşmiştir. 1978 yılında aylık fiyat artışlarının dağılımı da, döviz transferlerinin gerçekleştirilmesi de dönem boyunca istikrarlı bir seyir izlemiştir. 1979'da enflasyonun en hızlı evresi olan ilk altı ayda fiyatların artış hızı %34.3'dür⁽⁸⁾. Bu evre belki de Cumhuriyet tarihinde döviz sıkıntısının olumsuz ekonomik etkilerinin kendini en fazla hissettirdiği dönemdir. Belirtmiş olduğumuz gibi, döviz imkânlarının nisbeten genişlediği 1979'un ikinci yarısında enflasyon hızının %26.8'e düşmesi⁽⁹⁾ aynı ilginç paralelliğin bir başka kanıtıdır.

Enflasyon ve döviz bunalımı olgularında ifadesini bulan ekonomik dengesizlikler yapısalcı (structuralist) okul üyesi iktisatçıların üzerinde önemle durduğu konulardan birini oluşturmuştur. Söz konusu iktisatçıların bu dengesizlikleri açıklarken başvurdukları temel kavram darboğazdır. Darboğazların analizi yapısalcı gelenekte, besin arzının esnek olmayan niteliği, finansal-mali kısıtlar ve döviz yetersizliği için kullanılagelmiştir⁽¹⁰⁾. Döviz yetersizliğinin en önemli darboğazlardan birini oluşturduğu ikili açık mode-

(8) *ibid.*, s.104.

(9) *ibid.*

(10) Ziya Öniş, *Inflation and Import-Substituting Industrialization in Turkey (1950-1979): An Essay in Structuralist Analysis*, Manchester University Discussion Paper, 1982, s.3.

li Birinci Bölüm'de ele alınmıştı. Bu noktada, 1958 yılında Sunkel'in analiziyle gelişmeye başlayan yapısalcı enflasyon teorisini, Basu'nun özetlediği biçimiyle aşağıda sunuyoruz ⁽¹¹⁾:

Yapısalcı enflasyon teorisinde parasal fiyatların aşağı doğru katı olduğu varsayılmaktadır. Dolayısıyla bu yaklaşıma göre nisbî fiyatlardaki her değişim, genel bir fiyat artışına yol açar. Nisbî fiyatlardaki değişimler ise, işçilerin reel ücretleri, üreticilerin de mevcut kâr marjlarını koruma çabalarıyla enflasyona dönüşür. Bu süreç, nisbî fiyatlardaki değişimleri körükleyen etkenlerce tamamlanır. Yapısalcılara göre bu etkenlerin başlıcaları: (i) tarımsal üretimde arzın esnek olmaması ve büyüyen sanayi sektörü koşullarında diğer üretim yetersizlikleri ve (ii) büyüme süreciyle birlikte artan ithalât ihtiyacı ve temel malların dış talebindeki düzenli gerileme eğiliminden oluşmaktadır.

Yapısalcı analizin ilk örneklerinde hiperenflasyon dönemleri, para arzına hiç atıfta bulunulmaksızın, yapısal darboğazlar hareket noktası alınarak açıklanmaya çalışılmıştır. Ancak daha sonraları yapısalcı analitik çerçeveye parasal değişkenlerin entegre edildiği görülmektedir. Ziya Öniş'in 1950-1979 döneminde Türkiye'yi konu alan çalışması buna örnek teşkil etmektedir. Öniş'e göre söz konusu çalışmada "yapısal darboğazlar temeldeki güçleri harekete geçirci, parasal değişkenlerse hızlandırıcı mekanizmalar olarak değerlendirilmektedir" ⁽¹²⁾. Öniş çalışmasının sonunda iki önemli sonuca ulaşmaktadır ⁽¹³⁾.

Bunlardan ilki, para arzının ve enflasyonun denetim altına alınamadığı durumların, mevcut sanayileşme modelindeki kriz noktalarına tekabül ettiğiidir. İkincisi ithal ikameci sanayileşmenin evrim sürecinin yol açtığı dengesizliğin, parasal otoritelerin gösterdiği tepki biçimleri tarafından daha da şiddetlendiğidir.

(11) Basu, op.cit., s.35.

(12) Öniş, op.cit., s.6.

(13) ibid., s.41.

Yazar bu tesbitlerden sonra şu yargıya varmaktadır: "Dolayısıyla teorik açıdan, başlangıçta darboğazların mevcudiyeti, enflasyonist sürecin doğasını, dolaysız biçimde ve aynı zamanda para arzı mekanizması aracılığıyla belirler. Buradaki nedensellik ilişkisinin ters yönde geçerliliği ise bir olasılık olarak, ancak daha zayıf bir biçimde kabul edilmektedir" (14).

III. İSTİKRAR PROGRAMLARI ve UYGULAMALARI

A. 24 Nisan 1978 Stand-by Düzenlemesi ve İstikrar Programı

1977 yılı sonlarında Türkiye'de ekonomik istikrarsızlık giderek artarken, uluslararası finans sisteminde de önemli bir gelişmeye tanık olunuyor, IMF 1973'de Bretton Woods Sistemi'nin yıkılması, 1974 sonrasında ise uluslararası para piyasasının hızla genişlemesi sonucu kısmen kaybettiği itibarını yeniden kazanıyordu.

IMF'nin eski itibarına kavuşmasında, Birinci Petrol Şoku sonrasında uluslararası para piyasasından önemli tutarlara varan krediler almış GOÜ'in, birikmiş borçlarını ödeyemez duruma gelmelerinin önemli rolü olmuştur.

Belirtmiş olduğumuz bu iki olguya bağlı olarak 1977 sonbaharında Türkiye, gerekli dış kaynakları sağlayabilmek ve birikmiş dış borçlarını ertelemek için IMF ile, Fon'un onaylayacağı bir İstikrar Programı üzerinde anlaşmaya varma zorunluluğunu 1976'ya göre çok daha yoğun biçimde duyuyordu*. Bunun sonucu olarak dönemin hükümetinin Maliye Bakanı'nın

(14) ibid.

* 1978 ve 1979 yılları Türkiye-IMF ilişkilerinin gelişimi özetlenirken, o yıllara ait *Anka Ekonomik Bülten*'lerinden, *Banka ve Ekonomik Yorumlar* Dergisinin çeşitli sayılarından, o döneme ait gazete koleksiyonlarından, Dünya Bankası'nın Türkiye'ye ilişkin raporlarından ve Cevdet Erdost-Taner Berksoy'un "IMF İstikrar Politikaları ve Türkiye" yazısının yer aldığı AİTİA Ekonomi Fakültesi *Ekonomik Yaklaşım* Dergisi Cilt 3, Sayı 7'den (İlkbahar 1982) yararlanılmıştır.

1977 Ekim'inde IMF ile temasa geçtiğini, belirlenen ekonomik uygulama ilkeleri sonucu bir dizi KİT ürününe zamlar yapıldığını ve TL.'nin %10 oranında devalüe edildiğini görüyoruz. Alınan bu önlemler, IMF ile imzalanacak bir Stand-by düzenlemesinin ön adımlarıdır. 1977 Aralık'ında %25 oranında yeni bir devalüasyon ve KİT ürünlerine yeni zamları kapsayan önlemler temelinde IMF ile imzalanacak Stand-by düzenlemesi için ilke anlaşmasına varılmıştır. Ancak hükümetin değişmesiyle sonuçlanan siyasi kriz söz konusu düzenlemenin yürürlüğe girmesine imkân vermemiştir.

1978 başında görevi devralan yeni hükümet, IMF ile anlaşmaya varmayı beklemeden, IMF'nin de onaylayacağını bildiği bir dizi önlem almış, TL.'ni %32 oranında devalüe ederken, KİT ürünlerine yeni zamlar yapmıştır. Yeni hükümetin bu tutumunun temelinde, iç kamuoyunda IMF'nin isteklerine boyun eğildiği kanısını yaratmama çabası rol oynamıştır.

1978 Mart'ında ise IMF ile görüşmelere başlanmış, bu görüşmelerde IMF'nin hükümetin sunduğu istikrar önlemleri paketini yetersiz bulduğu anlaşılmıştır. IMF'nin yetersiz gördüğü noktaların neler olduğu zamanla daha belirgin hale gelmiş ve IMF'in bu noktalara ilişkin önerileri de, daha kesin ve daha ağır bir özellik kazanmıştır.

Kısaca özetlemek gerekirse IMF'nin en ısrarlı olduğu hususlar, kamu harcamalarının kısılması, bütçe açıklarının giderilmesi, para arzının daraltılması ve devletin piyasaya müdahalelerinin en aza indirilmesi gibi konuları içermiştir. 1978 Mart'ında gerçekleştirilen görüşmelerde de yukarıda açıklamaya çalıştığımız anlayıştan hareket eden Fon temsilcilerinin, daha yüksek oranlı KİT zamları, kamu yatırım ve transfer harcamalarının kısılması gibi noktalarda Türk Hükümetinden daha radikal kararlar almayı istedikleri anlaşılmaktadır. Ancak sonuçta IMF, yeni hükümetin İstikrar Paketi'ni biraz isteksiz biçimde de olsa onaylamış ve 1978 Nisan'ında iki yıl süreli bir Stand-by düzenlemesi imzalanmıştır.

1978 Stand-by Düzenlemesi imzalandığında, ekonomide döviz sıkıntısı artarak sürüyor, aylık fiyat artışları %3-4

düzeyinde seyrediyor, çift fiyat ve karaborsa uygulaması yaygınlaşıyor, imalât sanayiinde atıl kapasite giderek büyük boyutlara varıyordu. Varılan bu kritik evrede, uluslararası bankaların Türkiye'ye sağlayacağı krediler (taze para) üretim darboğazının aşılması açısından yaşamsal önemde görülüyor ve IMF ile varılan anlaşmanın, söz konusu kredileri sağlayacak kuruluşlar için gerekli yeşil ışığı yakması bekleniyordu. Ne var ki bu beklentiler bir türlü gerçekleşmiyor, sağlanan taze para oldukça sınırlı düzeylerde kalıyor, bu da sonuçta döviz-ithalât-üretim darboğazının daha da derinleşmesine neden oluyordu. Bu noktada IMF-Türkiye ilişkilerinin, 1978 Nisan'ında imzalanan Stand-by Düzenlemesi eksenindeki gelişme süreci üzerinde, biraz daha durmakta yarar vardır.

Türkiye ile IMF arasında imzalanan ve 24 Nisan 1978'de yürürlüğe giren Stand-by Düzenlemesi uyarınca IMF'nin 23 Nisan 1980 tarihine kadar Türkiye'ye 300 milyon SDR tutarında kredi sağlaması öngörülmüştü. Söz konusu kredi, Stand-by düzenlemelerinin esprisine uygun olarak, dilimler halinde ve Stand-by Düzenlemesinde yer alan koşullara uyulması kaydıyla kullanılacaktı. Kredilerin, taraflarca üzerinde anlaşmaya varılan takvime göre serbest bırakılması için, IMF heyetlerinin düzenli aralıklarla yaptıkları Türkiye ekonomisine ilişkin denetimler sonucunda, olumlu raporlar hazırlamaları gerekmektedir.

Stand-by Düzenlemesinin imzalanması sırasında IMF'nin takındığı isteksiz tutum, uluslararası finans kuruluşlarını Türkiye'ye kredi açmak için biraz daha beklemeye yöneltmiştir. Bu bekleyiş IMF heyetinin Türkiye'ye geldiği Ağustos 1978'e kadar sürmüştür. 1978 Ağustos'unda IMF heyetiyle yürütülen görüşmelerde ise IMF'nin %30 oranında yeni bir devalüasyon, kamu harcamalarının kısılması ve yeni vergiler getirilmesi noktalarında ısrarlı olduğu ve yürürlüğe konan ekonomik önlemleri yeterli bulmadığı gözlenmiştir. IMF heyetinin bu olumsuz tutumu, Türkiye ekonomisine ilişkin değerlendirmelerine de yansımış ve Türkiye'nin durumu IMF Yönetim Kurulun-

ca 1978 Eylül'ünde tartışma konusu olmuştur. Sonuçta, Türkiye'ye ikinci kredi diliminin kullandırılması oldukça gönülsüz bir biçimde de olsa kabul edilmiştir.

IMF'nin 24 Nisan 1978 tarihli Stand-by Düzenlenmesine ilişkin ikinci denetimi Kasım 1978'de yapmıştır. Bu denetim sırasında Türk yetkilileriyle yapılan görüşmelerde IMF yeni bir devalüasyon noktasında direktmiş ve Türk tarafının özellikle para politikasına ilişkin performans kriterlerine uymadığını öne sürmüştür. IMF'nin eleştirileri daha çok Merkez Bankası'nın kamu kesimine açtığı kredilerde ve bu kuruluşun net iç varlıkları toplamına konulan sınırların aşılmış olması noktasında yoğunlaşmıştır. Bu eleştiriler karşısında, Türk hükümet yetkilileri sıkı para politikasında gerçekleşen sapmaların sorumluluğunu, uluslararası finans kuruluşlarından yeterli kredi sağlanamamasına ve IMF'nin yeşil ışığının yanmamasına bağlamıştır.

Aynı yaklaşım farklılığı, devalüasyon konusunda da görülmüştür. IMF heyetleri Ağustos ve Kasım denetimlerinde kredilerin serbest bırakılması için aşırı değerlendirilmiş döviz kuruna gerçek değerinin kazandırılmasını, bir ön koşul olarak ileri sürerken, Türk hükümeti, TL'nin içindeki yüksek enflasyon sonucu değer kaybetmesini, döviz darboğazının sürmesine bağlamıştır. Kısaca özetlemek gerekirse IMF "önce devalüasyon sonra kredi", Türk hükümeti ise "önce kredi sonra devalüasyon" taleplerinde ifadesini bulan görüşleri savunmuşlardır.

1978 Kasım'ında Ankara'dan olumlu bir yargıya ve Türk hükümetiyle görüş birliğine varmadan ayrılan IMF heyetinin değerlendirmesi yine olumsuz olmuş, bu defa söz konusu olumsuz değerlendirmeye IMF Yönetim Kurulu'nun da katılmasıyla ikinci kredi dilimi serbest bırakılmamış ve IMF-Türkiye ilişkileri kopmuştur. Fiilen geçerliliğini kaybeden 24 Nisan 1978 tarihli Stand-by Düzenlemesiye, yeni bir Stand-by düzenlemesinin yürürlüğe girdiği 19 Temmuz 1979'a kadar fiilen olmasa da resmen yürürlükte kalmıştır. 1978 süresince, 300 milyon SDR tutarındaki iki yıl vadeli kredi taahhütünden kullanılan miktar ise, 90 milyon SDR düzeyinde olmuştur.

1978'de yürürlüğe giren İstikrar Programı'nda yer alan devalüasyon dışındaki önlemlerin başlıcaları özetle:

- TC Merkez Bankası reeskont haddinin %9'dan %10'a, mevduat faizlerinin %11.5'den %16'ya çıkartılması.

- KİT ürünleri fiyatlarına zam yapılması.

- İhracatta vergi iadesi oranlarının düşürülmesi.

- İthalât Programı'nın kapsamının 1977 yılına göre daraltılması.

- İthalâta damga resimlerinin %9-10'dan %22.5'a çıkartılması.

- Kabul kredili ithalâtın kısıtlanması.

- DÇM kredilerine kur garantisinin kaldırılması.

- İthalâta teminat oranlarının %5-10 artırılması.

- Turist döviz tahsislerinin 500 dolara indirilmesi ve yurt dışına çıkışların iki yılda bir ile sınırlandırılması.

- Altın alım-satım işlemlerinin kayda tâbi tutulma zorunluluğunun getirilmesinden oluşmaktadır.

24 Nisan 1978 tarihli Stand-by Düzenlemesinin kısa süren uygulama sonuçlarına baktığımızda şunları söyleyebiliriz:

- Maliye Bakanlığı verilerine göre 1977'de (yaklaşık) 3.6 milyar dolar olan CİD açığı, 1978'de 1.7 milyar dolara inmiştir.

- CİD açığının azalmasının temelinde, döviz darboğazı nedeniyle ithalâta getirilen kısıtlamalar sonucu, ithalâtın bir yıl içinde 5.8 milyardan 4.6 milyar dolara inmesi ve yoğun çabalarla ihracatın 1.75 milyardan 2.25 milyar dolara çıkartılması gelmektedir.

- Ancak özellikle ithalâta ilişkin rakamların gerçek değerleri yansıttığı söylenemez. Döviz darboğazının önem kazanmasıyla birlikte kaçak ithalât görülmemiş boyutlara varmış, tahminlere göre 2 milyar dolar düzeyine erişmiştir.

- Konsolide bütçe açığı 52.6 milyar TL ile 1977 yılına eşit sayılabilecek bir düzeyde kalmış, yapılan yüksek oranlı zamlara karşın KİT kayıpları 53.5 milyar TL ile 1977 düzeyini aşmıştır⁽¹⁵⁾.

- 1978 yılında Ticaret Bakanlığı Toptan Eşya Fiyatları Genel Endeksi %52.6 artmıştır. Stand-by Düzenlemesi'nin işlerlik kazandığı Mayıs 1978 ile yıl sonuna kadar geçen süre içinde gerçekleşen toplam artış oranı %36.1'dir⁽¹⁶⁾.

- Uluslararası mali kuruluşlarca, enflasyonun hızlanmasına yol açan başlıca etkenlerden biri olarak nitelenen işçi ücretleri Dünya Bankası rakamlarına göre 1978'de %50 dolayında bir artış göstermiştir⁽¹⁷⁾. SSK verilerine göre, sigortalı işçi nominal ücretlerinde (kamu ve özel) gerçekleşen artışta %41.9'dur⁽¹⁸⁾. 1978, reel ücretlerin 5-6 yıllık bir zaman aralığından sonra ilk kez düşmeye başladığı yıldır.

B. 19 Temmuz 1979 Stand-by Düzenlemesi ve İstikrar Programı

IMF ile ilişkilerin koptuğu 1978 sonuyla 1979'un ilk yarısı arasında geçen süre Türkiye açısından son derece zor ve kritik bir dönem olmuştur. Dış finansman imkânlarının ortadan kalkmasıyla birlikte yokluklar ve karaborsa her yanı kaplamış, döviz darboğazı bir yandan enflasyonu körüklerken, bir yandan da atıl kapasitenin büyümesine yol açmıştır. 1978'in ilk yarısında %21.5 olan Toptan Eşya Fiyatları Genel Endeksindeki artış, döviz yokluğunun da etkisiyle 1979'un aynı döneminde %34.8'e yükselmiş, sanayide atıl kapasite %50'lere ulaşmış, tarımda mazot, gübre ve ilaç ithalinde karşılaşılan güçlükler, yeniden üretimi tehdit edecek düzeylere ulaşmıştır. 1979 yılında ağırlaşan bu sorunların temelindeki

(15) The World Bank, *Turkey: Policies* op.cit., s.20.

(16) Maliye Bak. 1980 Yıllık Rapor, s.104.

(17) The World Bank, *Turkey: Policies* op.cit., s.20.

(18) Maliye Bak. 1981 Yıllık Rapor, s.135.

nedenlerden biri de hiç kuşkusuz ikinci Petrol Şoku olarak bilinen petrol fiyatlarındaki artıştır. "1979'un ilk yarısında petrol fiyatlarındaki büyük artış daha önce petrolün reel fiyatında gerçekleşen azalmayı fazlasıyla telâfi etmiştir. OPEC ham petrolünün 1978'de yaklaşık 13 dolar olan varil fiyatı 1 Temmuz 1979'da 20 dolara çıkmış bulunuyordu"⁽¹⁹⁾.

IMF ile ilişkilerin kopması ve ekonomik sorunların döviz-ithalât-üretim darboğazının derinleşmesine bağlı olarak ağırlaşması, dönemin hükümetini, uluslararası siyasi destek sağlayarak dış finansman sorununu aşmaya, yöneltmiştir. Dünya siyasi konjonktürünün İran İslâm Devriminden sonra, Türkiye'nin Ortadoğu'daki jeopolitik ve stratejik önemini artırması da, bu yönelişte rol oynamıştır. Ancak kısa süre içinde, IMF ile anlaşmaya varılmadan, gelişmiş Batılı ülkelere hükümetlerinin siyasi desteğinin "taze para" bulmaya yetmeyeceği anlaşılmıştır.

Ekonomik sorunların katlanarak büyümesi ve döviz darboğazının derinleşmesi karşısında hükümet Mart 1979'da "Ekonomiyi Güçlendirme Programı"nı açıklamıştır. Söz konusu programla bir dizi KİT ürününe zam yapılmış, işçi dövizlerine katlı kur uygulaması başlatılmış, kamu sektöründe tasarruf sağlayıcı bazı önlemler alınmıştır. Bu önlemler paketinin, IMF gözetiminde uygulanacak İstikrar Programı'nın alternatifi olmadığı ise, 1979 Temmuz'unda imzalanan bir yıl vadeli yeni Stand-by Düzenlemesiyle açıklık kazanmıştır.

IMF ile anlaşmaksızın OECD ülkelerinden ve uluslararası para piyasasından dış kaynak bulunamayacağına kesinleşmesi karşısında Haziran 1979'da, Ecevit hükümeti yeni bir Niyet Mektubu hazırlayarak IMF yönetimine sunmuş, Mektubun onaylanmasını izleyen 19 Temmuz 1979 tarihinde de yeni bir Stand-by Düzenlemesi imzalanmıştır. Söz konusu düzenleme bir yıl vadeliydi ve IMF'nin bu süre içinde Türkiye'ye 250 milyon SDR tutarında kredi sağlamasını öngörmekteydi. Anlaşma uyarınca bu kredi ilki 70, diğerleri 60 milyon SDR'lik, toplam dört taksitte kullanılacaktı.

(19) The World Bank, *World Development Report 1979*, s.10.

Türkiye'nin IMF ile, 1978 Aralık'ında kopan ilişkilerini yeniden kurması ve bu kuruluşla anlaşmaya varmayı taahhüt etmesi karşısında, sanayileşmiş OECD ülkelerinin Ocak 1979'dan beri Türkiye'ye sağlamayı vaat ettikleri "ivedi" ekonomik yardım da somut bir içerik kazanmış, 30 Mayıs 1979 tarihinde Paris'te yapılan toplantıda 665 milyon dolarlık kısmı ikili yardım ve 245 milyon dolarlık kısmı da özel ihracat kredisi üzere toplam 910 milyon dolarlık dış kaynak taahhüdünde bulunulmuştur. İkili yardımın hemen tamamı bağlı kredi niteliğinde olup, biçim ve koşullarının belirlenmesi gelişmiş Batılı ülke parlâmentolarına bırakılmıştır. 910 milyon dolarlık bu kredi taahhüdünün yanısıra uluslararası bankalardan yaklaşık 400 milyon dolarlık taze para sağlandığı da aynı günlerde açıklanmıştır.

1979 yılı İstikrar Programı, önemli bölümü 19 Temmuz 1979'da yürürlüğe giren Stand-by Düzenlemesinden önce belirlenen, döviz kuruna, para ve maliye politikasına ilişkin bir dizi önlemden oluşmaktadır. Söz konusu önlemler aşağıda kısaca özetlenmeye çalışılmıştır:

- Mart 1979'da başlatılan ve turist ve işçi dövizlerine ayrıcalık tanıyan katlı kur uygulaması Haziran 1979'da sona erdirilmiş, TL'nin dolar karşısındaki yeni fiyatı 47 TL'ni çıkartılmıştır. Geleneksel mallar ihracatıyla, petrol ve gübre ithalâtında ise doların fiyatı 35 TL. düzeyinde tutulmuştur. 47 TL'lik döviz kuru 1978 yılında saptanan döviz kuruna (25 TL) göre %88 oranında bir devalüasyonu ifade etmektedir.

- Geleneksel tarım ürünleri dışında tüm ihracata, ham petrol ve türevleriyle kimyasal gübre hammaddeleri dışındaki tüm ithalâta dolar başına 12 TL prim ödenmesi (11 Haziran 1979'da) kabul edilmiştir.

- Mart ve Haziran 1979'da KİT ürünlerine yapılan zamlarla, 1978 yılında 254.8 milyar TL. olan KİT gelirlerinde 107 milyar TL'lik bir artış yaratılmak istenmiştir⁽²⁰⁾.

(20) The World Bank, *Turkey: Policies* op.cit., s.21.

- 1978'e kadar çok az değişikliğe uğramış olan mevduat ve kredi faiz hadleri ve mevduat munzam karşılıkları yükseltilmiştir. Ancak gerek 1978 gerekse 1979'da gerçekleştirilen söz konusu değişiklikler faiz hadlerine piyasa değerini kazandırmaktan çok uzak kalmış ve reel faizler negatif olmaya devam etmiştir. Enflasyon hızının %52.6 olduğu 1978'de 1-2 yıl vadeli mevduata uygulanan faizin %12, enflasyon hızının %63.9 olduğu 1979'da ise %20 olması bunun kanıtıdır⁽²¹⁾. Aynı yıllarda orta ve uzun vadeli krediler için geçerli faiz haddinin sırasıyla %16 ve %20 olması da aynı olgunun bir başka cephesidir⁽²²⁾.

- Kamu harcamalarında tasarruf sağlamaya ve kamu giderlerini kısıtlamaya yönelik çeşitli önlemler alınmış, ancak uygulamada bu amaçlara ulaşılmasında başarılı olunamamıştır.

1979 İstikrar Programı'nın 6-7 ay süren uygulamasının genel bir değerlendirmesi, 1980 başında Türkiye ekonomisinin içinde bulunduğu sorunların anlaşılmasını sağlayacaktır. 1979 yılında Türkiye ekonomisinde:

- Dış ticaret dengesi açığı 2.808 milyon dolar, cari işlemler dengesi açığı 1.239 milyondur. Dış ticaret açığı 1978'e göre %21.5 artmış, CİD açığı ise, önemli ölçüde işçi dövizlerine uygulanan katlı kur sonucu, %12.6 oranında bir azalma kaydetmiştir.

- 30 Mayıs 1979'da OECD Toplantısında taahhüt edilen kredilerin yıl sonuna kadar ancak üçte birinin gelmiş olması, ödemeler dengesi sorunlarının hafiflemesini engellemiştir. Dış kaynak girişinin gecikmesi, programlanan ve gerçekleşen sermaye hareketleri dengesi arasındaki farktan da izlenebilir. 1979'da programlanan sermaye hareketleri dengesi 1.325 milyon, gerçekleşen denge ise 276 milyon dolardır⁽²³⁾.

(21) Maliye Bak., 1979 Yıllık Ekonomik Rapor, s.69.

(22) ibid., s.68.

(23) Maliye Bak., 1980 Yıllık Ekonomik Rapor, s.13.

- Yılın başında, ekonominin bir numaralı sorunu haline gelmiş olan döviz darboğazının aşılmasında karşılaşılan güçlükler, ikinci Petrol Şoku'yla birleşince Türkiye 1980 yılına ihracat gelirleriyle petrol faturasını ödeyemeyen bir ülke olarak çıkmıştır.

- Döviz darboğazının kalkmaması, 1979 yılında sabit faktör fiyatlarıyla GSYİH'nin %0.6, GSMH'nin ise %0.4 azalmasında kanımızca en büyük etken olmuştur.

- Bütçe denkliğinin sağlanamaması, döviz sıkıntısının sürmesi, parasal genişlemenin durdurulamaması ve halkta paradan kaçış eğiliminin güçlenmesiyle birlikte enflasyon, 1979'un sonlarında tekrar ivme kazanmıştır. Bu olguya bağlı olarak, 1978'in son üç ayında ortalama %2.63 dolayında olan aylık fiyat artışları, 1979'un aynı döneminde %5.73 düzeyine yükselmiştir⁽²⁴⁾.

- Genel toplamı 5.340 milyon dolara ulaşan dış borcun, izleyen alt bölümde ele alacağımız anlaşmalarla ertelenmesi, Türkiye'nin dış ödemeleri üzerinde görece de olsa bir ferahlama sağlamıştır.

1979 İstikrar Programı uygulama sonuçları, Programın iki ana amacı olan dış denge ve fiyat istikrarına ulaşamadığını ortaya koymaktadır. Gerçekte IMF tipi istikrar politikalarının eksiksiz uygulanması görüşünde olan neo-klâsik iktisatçılar, söz konusu politikaların yalnızca dış dengeyi sağlamanın da önemli bir başarı göstergesi sayılması gerektiğini öne sürmektedir⁽²⁵⁾. Türkiye açısından bu sonucun da alınamamasında, devalüasyonun hemen ardından ikinci Petrol Şoku'nun patlak vermesinin ve bu koşullarda, "bağlı" OECD kredilerinin girişinde doğan gecikmelerin payının büyük olduğu görüşündeyiz. Dış dengenin bozulma eğilimini sürdürmesi, döviz-ithalât-üretim darboğazından kaynaklanan enflasyon kı-

(24) *ibid.*, s.104.

(25) Anne Krueger, "Interactions Between Inflation and Trade Regime Objectives in Stabilisation Programs", *Economic Stabilisation in Developing Countries*, ed.by W.R. Cline and S. Weintraub, Washington D.C.: The Brookings Institution, 1981, ss.102-103.

sır döngüsünün kırılabilmesini de güçleştirmiş, bu olgu parasal genişlemede limitlerin tekrar aşılmasıyla birleşince Program, 1979 sonbaharında işlerliğini kaybetmeye başlamıştır. Bunun sonucunda gündeme gelen ve 24 Ocak 1980 Programı'nın yürürlüğe konmasından sonra gerçekleştirilen Stand-by Düzenlemesiye IMF politikalarındaki yeni yaklaşımın ürünüdür. Özellikle yapısalçı çevrelerde "neo-ortodoks" olarak tanımlanan bu yaklaşımın, orta ve uzun vadeli önlemlerle GOÜ'in ekonomilerini dışa açmaya ve serbest piyasa kurallarına eksiksiz bir işlerlik kazandırmaya stratejik önem verdiğini ikinci Bölüm'ün sonunda açıklamış bulunuyoruz.

1978 ve 1979 İstikrar Program'larının değerlendirilmesini tamamlarken, bu programların başta IMF olmak üzere uluslararası finans kuruluşlarıyla Batılı ekonomik çevreleri tatmin etmekten uzak kaldığını belirtmekte yarar vardır. 24 Nisan 1978 Stand-by Düzenlemesini IMF'nin gönülsüz onayladığına değinmiştik. 19 Temmuz 1979 tarihli Düzenlemenin de, baştan beri IMF'yi tatmin etmediği, gerek Düzenleme öncesi ön çalışma ve görüşmelerin uzamasından, gerekse söz konusu kuruluşun 1980'de uygulanmasını istediği yeni İstikrar Programının yapısından anlaşılmaktadır.

OECD'nin 1978 yılı Türkiye Raporu'nda yer alan ve 1980 İstikrar politikalarıyla önemli benzerlikler taşıyan görüşler, genel anlamda gelişmiş Batılı ülkelerin bu yıllarda sahip oldukları IMF paralelindeki yaklaşımı sergilemektedir. Söz konusu Rapor'da yer alan görüşler aşağıda özetlenmiştir⁽²⁶⁾:

- Esnek bir döviz kuru politikası izlenmesi
- Türkiye ekonomisinin dış rekabete açılması
- Emek-yoğun sanayi dallarının ihracat amacıyla teşviki
- Müdahaleci idari mekanizmaların kaldırılması ve piyasa düzeninin egemenliğinin sağlanması

(26) OECD, *Turkey: Economic Survey 1978*, ss.38-39.

- Yabancı sermayenin özendirilmesi
- Tarımın vergilendirilmesi, ücret ve taban fiyatı artışlarının sınırlandırılması

IV. DIŞ BORÇ KRİZİ ve ÇÖZÜM ÇABALARI

A. Dış Borç Yapısı ve Yükündeki Değişmeler

1974 yılından sonra ödemeler dengesi açıklarının önem kazanması ve orta ve uzun vadeli finansman imkânlarının önemli ölçüde azalması sonucu, Türkiye'nin yüksek maliyetli kısa vadeli dış borçlanmaya yönelmesi, ülkenin dış borç yükünü olağanüstü ağırlaştırmıştır.

Borç yükündeki bu hızlı artış sonucu, 1977'de 11.768 milyon dolar olan Türkiye'nin toplam dış borcunun, 1979'da 15.457 milyona yükseldiği görülmektedir. İki yıllık dönemde gerçekleşen artış %31.3 dolayındadır. Kısa vadeli borçların toplam dış borçlara oranı 1977'de %53 iken, bu oran 1978'de %48.2'ye 1979'da ise %23'e inmiştir. Kısa vadeli borçların payındaki azalmada, DÇM uygulamasının 1978'de sınırlandırılmasının ve bu borçların (banker kredileri ve üçüncü taraf borçlarıyla birlikte) 1979 yılında ertelenmesinden sonra 'Orta ve Uzun Vadeli Borçlar' grubuna dahil edilmesinin rolü olmuştur. Bu olgu, dış borçların ayrıntılı dökümünü gösteren Tablo: 52'den izlenebilir.

Orta ve uzun vadeli borçlara ilişkin sayısal göstergeler, söz konusu borç tutarlarında, ertelemeler dışarıda tutulduğu takdirde de, artışlar olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin uluslararası kuruluşlardan alınan borçlarda 1977-79 döneminde gözlenen artış %41.2 düzeyindedir. Bu olgu kısmen, Türkiye'ye uygulanmakta olan 'ekonomik ambargonun' genel anlamda kalkmasıyla ilgilidir.

Dış borç kullanımlarına ilişkin bir başka nokta da, 1975-77 döneminde hemen tamamen ortadan kalkmış olan program kredilerinin yeniden canlanmasıdır. 1978 yılında sağlanan

Tablo : 52

Dış Borçlar	(Milyon ABD doları)			
	1977	1978	1979	1980*
ORTA VE UZUN VADELİ BORÇLAR (üç yıl ve daha uzun vadeli)	5 532	7 855	11 901	15 356
ULUSLARARASI KURULUŞLAR	1 682	2 141	2 375	3 102
Uluslararası Para Fonu (IMF)	409	622	633	1 094
Uluslararası İmar ve Kalkınma Ban. (IBRD)	488	631	838	1 132
Uluslararası Kalkınma Ajansı (IDA)	180	189	185	190
Uluslararası Finansman Kurumu (IFC)	117	108	100	96
Avrupa Yatırım Bankası (EIB)	398	446	471	414
Avrupa İskan Fonu (ERF)	90	145	148	131
İslam Kalkınma Bankası (IDB)	—	—	—	30
OPEC Fonu	—	—	—	15
İKİLİ ANLAŞMALAR	3 850	5 714	9 526	12 254
Yabancı Hükümetler ¹	3 050	4 596	5 301	7 073
Avrupa Para Piyasası	385	587	3 587 ²	3 600 ²
Yabancı Firmalar	415	531	638	1 581 ³
KISA VADELİ BORÇLAR (üç yıldan kısa vadeli)	6 236	7 319	3 556	2 439
KAMU KESİMİ	1 829	2 037	1 104	1 507
Banker Kredileri	384	333	18	10
Üçüncü taraf borçları (TPRC)	250	250	—	—
Muhabir borçları (overdraft)	240	341	244	254
BIS	190	—	—	—
Kredi mektuplu döviz tevdiat hesapları	173	363	344	365
TPAO kabul kredisi	150	150	—	—
Petrol kredileri ⁴	359	420	308	586
İhracat ön finansmanı	83	—	—	93
Diğer	—	180	190	199
ÖZEL KESİM	4 407	5 282	2 452	932
DÇM	2 267	2 860	617	555 ⁵
Kabul kredileri	560	862	435	377
Mal mukabili	1 580	1 560	1 400	—
TOPLAM	11 768	15 174	15 457	17 795

Kaynak: Maliye Bakanlığı Hazine Gnl. Md.lüğü ve MİT Gnl. Sekreterliği, T.C. Merkez Bankası.

Not: Tabloda gösterilen tutarlar kümülatif anapara borçlarından geri ödemeler ve kullanılmayan kısımlar düşüldükten sonra kalan miktarlardır.

* Geçici.

¹ 1978, 1979 ve 1980 yıllarında OECD ülkeleri ile yapılan erteleme anlaşmaları kapsamına giren kısa vadeli ticari borçlar bu kaleme dahil edilmiştir.

² Ertelenen DÇM, banker kredileri ve üçüncü taraf borçları bu kaleme dahil edilmiştir.

³ Garantisiz ticari borçlarla ilgili yaklaşık 800 milyon dolarlık erteleme dahildir.

⁴ İran, Irak, Libya ve Renault'dan sağlanan kredilerdir.

⁵ 126 milyon dolarlık bölümü hariçte, 429 milyon dolarlık bölümü dahilde mukim hesap sahiplerine aittir.

(Kaynak: TC Merkez Bankası Yıllık Rapor 1980, Tablo: 26)

program kredilerinin kaynakları arasında ABD (50 milyon), Almanya (75 milyon), Dünya Bankası (150 milyon), Romanya (204 milyon) ve diğerleri bulunmaktadır⁽²⁷⁾.

Daha çok 1977-78 yıllarında önem kazanan iki kısa vadeli kredi türü de, mal mukabili ve kabul kredili ithalât-tan oluşmaktadır. Özel sektörün kısa vadeli borçları içinde önemli bir paya sahip olan kabul kredisi, bankaların dış ticaretin finansmanı için ithalâtçı firmalara açtığı bir kredi türüdür. Bu uygulamaya göre, bankalar satıcı firmalar tarafından kendilerine keşide edilen poliçeyi kabul ederek borçlunun borcunu vadesinde ödeyeceğini taahhüt etmekte, böylece, ithalâtçı firmalar sonradan ödenmek üzere mal almaktadır⁽²⁸⁾. Mal mukabili ithalât ise, dış ülkelerdeki firmalarca sağlanan 60 gün vadeli kredilerle, ithal edilecek mallar için ithal lisansı verilmesini öngören bir uygulama olup, 1977-79 döneminde DÇM'lerin yerini almıştır.

Dış borçların gösterdiği artışın nedenlerinden biri de, Avrupa Para Piyasasından sağlanan kredilerin dalgalı

(27) The World Bank, *Turkey: Policies*, op.cit., s.31.

(28) Tefik Can, "Türkiye'de Kabul Kredisi Uygulaması", *İktisat Dergisi*, Sayı 177, Mart 1979, ss.37-39.

kurlara tâbi olmasıdır. Özellikle Alman markı ve İsviçre frangı cinsinden sağlanan ve önemli tutarlara ulaşmış olan krediler, bu paraların döviz piyasalarında değer kazanmasına bağlı olarak, dış borçların kabarmasına neden olmuştur. 1977'de değişken faizli borçların toplam içindeki payı %7.8, 1978'de %6.7 iken, 1979'da söz konusu gelişmeler sonucu %29.5'a yükselmiştir ⁽²⁹⁾.

1977-79 döneminde dış borçların Türkiye ekonomisindeki ağırlığının artması, dış borçlara ilişkin gelişmelerin bir başka yüzüdür. Bu durum Tablo: 53'den de izlenebilir.

Tablo : 53

Dış Borçlara İlişkin Oranlar

Yıllar	Birikmiş Kul. Borçlar/Mal ve Hizmet İhracı	Birikmiş Kul. Borçlar/GSMH	Borç Servis Oranı
1972	122.1	14.4	11.2
1974	87.3	10.2	6.7
1976	93.5	8.5	8.1
1977	121.1	8.9	10.2
1978	157.9	12.0	10.6
1979	222.0	15.5	12.7
1980	225.9	23.1	16.8

(Kaynak: The World Bank, *World Debt Tables 1982-83 Edition*, s.281.)

Görüldüğü gibi dış borçların ve borç ödemelerinin ekonomiye yükünü gösteren tüm göstergelerin aldığı değerler, artma eğilimi içinde olmuştur. Dış borç faiz ödemelerinin GSMH'ya oranının %3 düzeyinde bulunduğu ve rezervlerin, birikmiş dış borçlar tutarının ancak 1/4'ini karşılayabildiği ⁽³⁰⁾ Türkiye ekonomisi, bu nedenlerden ötürü ciddi bir

(29) The World Bank, *World Debt Tables 1982-83 Edition*, s.281.

(30) ibid.

borç krizi içine girmiştir. Öyle ki, 1977 yılında dövizle ödenecek dış borçların ertelenmesi, "taze para" bulmak kadar önemliydi ve gerçekte bu iki sorun birbirinden ayrılmaz hale gelmişti.

B. Borç Yönetimi Politikası ve Borç Krizi

Bir uluslararası borç krizi iki değişik biçimde ortaya çıkabilir. Bunlardan ilki, birikmiş ve vadesi gelmiş borçları geri ödeme gücünü kaybetme görünümünü alan "solvency crisis"dir. Bu kriz türü, uzun vadeli ve reel bir olgu olup, bir ülkenin üretken kapasitesini aşacak ölçüde borçlanması sonucudur⁽³¹⁾. "Solvency crisis" ülkenin üretken potansiyeline olan abartılmış bir inancı yansıtır⁽³²⁾.

İkinci kriz türü, likidite krizi (liquidity crisis) olarak adlandırılabilir. Likidite krizi parasal bir olgu niteliğindedir, genellikle kısa vadeli ve geçicidir. Ortaya çıkmasının nedeni, bir ülkenin mevcut borçlarını geri ödeyebilmek için yeni borçlar sağlama yeteneğinin azalmasıdır⁽³³⁾. Borç verenler, kredi arzını kısıyorsa, bunun nedeni, ya başka ülkelerin alacakları krediler karşılığında daha yüksek faizler ödemeye hazır olmalarıdır, ya da kreditorlerin, kambyo denetimi uygulamasının, kendilerine yapılacak geri ödemeleri geciktirebileceğinden korkmalarıdır⁽³⁴⁾.

Görülebileceği gibi, bir ülke "solvency" sorunu olmaksızın da likidite krizine girebilir. Vadesi gelen ana para ödemelerinin, sağlanabilecek yeni borçları aşan oranlara ulaşması böyle bir krizin doğması için yeterlidir.

1980'li yıllarda gündeme gelen borç krizleri arasında Türkiye'nin karşılaştığı durum, "solvency crisis" adı ve-

(31) The World Bank, *A Conceptual Approach to the Analysis of the External Debt of Developing Countries*, Second edition, World Bank Staff Working Paper No.421, Washington D.C., October 1984, s.13.

(32) *ibid.*, s.12.

(33) *ibid.*

(34) *ibid.*, s.11.

rilen krize örnek gösterilmektedir⁽³⁵⁾. Gerçekte de Türkiye'nin dış borç krizi içine girmesi, borç-servis oranları ve borçların GSMH'ya oranlarındaki hızlı artışın da ortaya koyduğu gibi, ülkenin dış borçlarının ekonomik kapasitesini aşmasının sonucudur.

Borç krizleri karşısında kreditorlerin alabileceği farklı tutumlar vardır. Bunların başlıcalarından biri, borçların ertelenmesidir. Bu yola gidildiğinde, vadelerin uzatılmasıyla birlikte faizler de genellikle yükseltilir. İkinci yol, faiz oranlarının düşürülmesi ya da faizlerin silinmesidir. Söz konusu uygulamaya, daha çok vadesi gelen faiz borçlarının önemli tutarlara ulaşmaması durumunda başvurulabilir.

Borç krizine giren ülkeler ise, kısa vadeli borçların artışını durdurmak, borç erteleme düzenlemelerini en kısa sürede gerçekleştirmek ve yeni (özellikle uzun vadeli) kredi kaynakları bulmak seçenekleriyle karşı karşıya kalmaktadır. 1977 sonlarında Türkiye'nin de kısa vadeli borçlanmayı (DÇM örneğindeki gibi) durdurduğunu, borç erteleme anlaşmaları imzaladığını ve uzun vadeli krediler sağlama çabasına girdiğini görüyoruz. Bunlar içinde, yeterli düzeyde uzun vadeli krediler sağlamada, diğer hususlara göre, daha az başarıyla olduğu söylenebilir.

Birikmiş ve vadesi gelmiş dış borçların ödenememesi bir ülkeyi dünya ekonomisinden koparabilir ve gerçekte az ülke böyle bir duruma dayanabilir. Yaşamını sürdürmek açısından ihracat pazarlarına bağlı olan ülkeler bu açıdan özellikle zor bir konumdadır⁽³⁶⁾. Dolayısıyla dış borç servisi ödemelerinin programlandığı şekilde yapılmasını sağlayarak borç krizine girmemek, her ülkenin dış borç yönetim politikasının temel hedefi olmak zorundadır. Bu hedefe ulaşmak amacıyla birçok ülke, toplam dış borç artışını kontrol altına almaya ve kısa-vadeli, yüksek faizli borçlanmayı kısıtlamaya çalışmaktadır.

(35) ibid., s.14.

(36) Kojm, op.cit., s.19.

Başvurulacak önlemlerin özellikleri, dış borç sorunlarının ağırlığına bağlı bulunmaktadır. Örneğin dış ödemeler dengesi bunalımıyla karşılaşan bir ülke, uzun vadeli önlemlerin alınması için zaman kazanmak amacıyla yeni borçlanmaları kısmen ya da tamamen yasaklama yoluna gidebilir. Bu yasaklama kısmî nitelikteyse, ülkenin borç-servis kapasitesini özellikle bozabilecek belirli borç kategorilerini kapsar. Çoğunlukla tercih edilen önlem ise, yeni kredilerdeki artışı kısıtlama yöntemidir. Bu yöntem, mevcut borçların geri ödemesiyle belirli biçimde ilişkilendirilerek uygulanmaktadır. Burada; borçlardaki artış, mevcut kredilerin geri ödemelerinden (a) daha az, (b) daha çok veya geri ödemelere (c) eşit bir miktar ile, kısıtlanabilir.

Dış borç krizlerinde payı olan bir başka etken de, dış borç pozisyonuyla ilgili yeterli düzeyde bilginin olmamasıdır. Etkin bir dış borç yönetim politikasının formülasyonu için, detaylı bilgileri sağlayacak yeterli bir belgeleme sistemi geliştirilmelidir. Bunun için kamu ve özel sektörün dış borç yükümlülüklerine ilişkin belgeler, bir resmi kuruluştaki merkezileştirilmelidir. Bu kuruluşun, merkez bankası olmasında çeşitli bakımlardan yarar vardır.

Bilgi ve verilerin bir araya getirilmesini; toplam borcun, borçlu, alacaklı, faiz, vade, ödemesiz dönem gibi koşullara göre sınıflandırılması izlemek durumundadır. Söz konusu sınıflandırma, borç yönetimi politikasıyla ilgili kararların sağlığı açısından gereklidir.

1970'li yıllarda Türkiye'nin, dış borç yönetimi politikasının en temel gereklerine sahip olduğunu söylemek mümkün değildir. Öyle ki "..... Türkiye'nin kredi itibarını sarsan sadece borç ödeyemez duruma düşmüş olması değildir; garantisiz ticarî borçların hesabının tam tutulamamış olması, dolayısıyla kime ne kadar borç olduğunun saptanamaması da buna eklenmelidir. Çok sayıda orta ya da küçük çaplı firmaya takılan borçlara bir çözüm, ancak yabancı bir uzmanın T.C. Merkez Bankası'na gelip çalışmasıyla bulunabilmiştir. Bu da, Türkiye'nin kredi itibarını sarsan bir diğer etkidir. T.C.

Merkez Bankası ve yetkili bankaların muhabir banka ilişkilerinde karşılıksız çek vermeye benzer işlemlere girişmiş olmaları da buna eklenmelidir: Muhabir bankalardaki pozisyon hesabında karşılığı olmaksızın yapılan ithalât finansmanı bunun kaynağı olmuştur" (37).

Özetle ifade etmek gerekirse, 1970'li yıllarda dış borç yönetimini baştan sona göz ardı etmiş olan Türkiye, hesapsız genişleme politikasıyla, tutar ve vade yönünden ülkenin dış ödeme gücünü aşan bir borç birikiminin oluşmasına neden olmuştur. 1977'de DÇM ana para ve faizlerinin ödenmesiyle su yüzüne çıkan borç krizi de, dış borç yönetiminin ihmalinin kaçınılmaz sonucu olmuştur.

Dış borç yönetimi ilkelerinin gözetilmemesi sonucu, Haziran 1978'de Türkiye'nin uluslararası bankalara olan kısa vadeli borç oranı dünyanın en büyük borçlu ülkelerinin üzerine çıkmıştır. Bu durum Tablo: 54'den izlenebilir.

Tablo : 54

Borçlu Ülkelerin Uluslararası Ticarî Bankalara Borçları
Arasında Bir Yıldan Kısa Vadeliilerin Oranı
(yüzde olarak)

<u>Ülke</u>	<u>Oran</u>
Brezilya	29
Meksika	37
İspanya	38
Endonezya	39
Peru	45
SSCB	47
G. Kore	57
Türkiye	73

(Kaynak: M. Arda, op.cit., s.159.)

(37) Kazgan, *Ekonomide*, op.cit., s.336.

Türkiye'nin izlemiş olduğu dış borç yönetimi politikası açısından üzerinde durulması gereken iki husus daha vardır. Bunların ilki, Türkiye'nin uluslararası özel para piyasasından uzun vadeli krediler sağlayamamasıdır. Kanımızca söz konusu olgunun birinci nedeni, Türkiye'nin ihracat performansının bu piyasalardan uzun vadeli krediler sağlayacak düzeyde bulunmamasıdır. Bu durum, ihracat performansının önemli bir güvence oluşturduğu uluslararası para piyasasından yararlanmak açısından bir dezavantaj sayılmalıdır⁽³⁸⁾.

Uluslararası para piyasasından uzun vadeli kredilerin ancak yatırım projeleri karşılığında alınabilmesi, Türkiye'nin ise bu yönde gerekli hazırlıklarının olmaması, bu kredilerin temininde karşılaşılan güçlüklerin ikinci nedenidir.

Türkiye, Avrupa tahvil piyasası gibi çok önemli bir başka kredi kaynağından da yararlanamamıştır. 1978 yılında 20 yıl vadeli kredilere bu piyasalarda uygulanan faiz oranının %9.5-10 olmasının da gösterdiği gibi Avrupa tahvil piyasası, Avrupa para piyasasından daha elverişli koşullar taşımaktaydı⁽³⁹⁾. Ancak söz konusu piyasanın sıkı iç denetim mekanizması ve gelişmiş ülkelerce getirilen engelleyici yasal önlemler birçok GOÜ gibi Türkiye'nin de bu piyasaya girmesini güçleştirmiştir.

C. Borç Ertelemeleri

1978, vadesi gelmiş dış borçların ertelenmesi ve yeni kaynaklar bulunması açısından yoğun çabalarla dolu bir yıl olmuş, gerçekte bu iki sorunun çözümünde de düğüm, IMF ile anlaşmaya bağlı kalmıştır. 1978-79 yıllarında imzalanan anlaşmaya bağlı kalmıştır. 1978-79 yıllarında imzalanan anlaş-

(38) *Euromoney*, February 1979.

(39) The World Bank, *Borrowing in International Capital Markets*, Third Quarter, December 1978, EC-181/773.

malarla ertelenen birikmiş (dövizle ödenecek) dış borçların tutarı 5.340 milyon doları bulmaktaydı.

Dış borç erteleme çalışmaları, 1978 yılından başlayarak iki koldan ilerlemiştir. Bunlardan ilki resmi, diğeri özel dış borçlara ilişkindir. Resmî erteleme görüşmeleri OECD Konsorsiyomu, özel borç erteleme görüşmeleri ise, 220 banka adına koordinatörlük rolünü üstlenen sekiz yabancı bankayla yürütülmüştür.

İlk borç erteleme Mayıs 1978'de gerçekleştirilmiş, OECD çerçevesinde imzalanan anlaşmayla; 601 milyon dolarlık kısa vadeli garantili ticarî borçla, orta ve uzun vadeli borçlar konsolide edilmiş, ayrıca uzun vadeli sigortalı ihracat kredilerinden ve hükümetlerce açılmış kredilerden kaynaklanan 397 milyar dolarlık resmî borcun vadeleri uzatılmıştır. Söz konusu anlaşma, 21 Mayıs-30 Haziran 1979 tarihleri arasında vadesi gelecek dış borçları da kapsamına almıştır.

Erteleme anlaşması uyarınca, orta ve uzun vadeli borçların %80'lik bölümünün 3 yıllık bir ödemesiz dönemden sonra 5 yıl, kısa vadeli borçların ise 2 yıllık bir ödemesiz dönemden sonra 4 yıl içinde, borçların arta kalan %20'lik bölümünün ise 2 yıl içinde ve 4 taksitte ödenmesi öngörülmüştür.

OECD çerçevesindeki ikinci büyük erteleme operasyonu, 30 Temmuz 1979'da imzalanan anlaşmayla gerçekleştirilmiş, bununla 21 Mayıs 1978-30 Temmuz 1979 tarihleri arasında alınmış kısa-vadeli ve devlet garantili kredilerin geri ödenmemiş kısmıyla, söz konusu tarihten önce alınmış olup 1 Temmuz 1979-30 Haziran 1980 tarihleri arasında vadesi gelecek, uzun vadeli ve sigortalı ihracat kredileriyle, hükümet borçlarının ertelenmesi öngörülmüştür. Bu tanıma uyan borçların yaklaşık %85'i anlaşmayla konsolide edilmiştir.

Kısa vadeli borçlarda ertelemeler, 3 yıllık bir ödemesiz dönemle, 4 yıllık bir ödeme süresini, orta ve uzun vadeli borçlarda ise, 4 yıllık bir ödemesiz dönemle, 5 yıllık

ödeme süresini kapsamaktadır. Faiz oranının ise ikili görüşmeler yoluyla belirlenmesi kararlaştırılmıştır.

Üçüncü önemli erteleme anlaşması, uluslararası özel bankalara olan kısa vadeli borçları kapsamaktadır. Bu konuda anlaşmaya varılması için uzun ön hazırlıklar yapılmış, Ağustos 1978'de üç ünlü yatırım bankası firmasıyla (New York'un Lazard Breres; Lehman Kardeşler Kuhn Loeb ve S.G. Warburg) anlaşma imzalanarak bunların TC. Merkez Bankası'na "teknik yardımcılık" işlevini üstlenmeleri kabul edilmiştir. Yatırım bankaları uzmanlarından oluşan heyet uluslararası ticari bankalarla Türkiye adına müzakereler yürütmemiş, yalnızca kalan kısa vadeli borçların ne gibi bir yeni yapıya kavuşturulacağı ve nasıl açıklanacağı gibi konular üzerinde durmuştur⁽⁴⁰⁾. Söz konusu kısa vadeli borçların ertelenmesinde 220 alacaklı ticarî banka adına 8 uluslararası banka koordinatör rolü oynamıştır.

Yaklaşık bir buçuk yıl süren çalışmalardan sonra, 26 Eylül 1979'da varılan üçüncü erteleme anlaşmasıyla, DÇM hesapları, banker kredileri ve üçüncü şahıs rambursman kredilerinden kaynaklanan borçlar ertelenmiştir. DÇM ile banker kredilerinin erteleme koşulları LIBOR** üzerine %1.75 farkı, 3 yıllık ödemesiz dönemi ve 4 yıllık vadelerle borçların geri ödenmesini öngörmektedir. Üçüncü şahıs rambursman kredileriye hızlandırılmış bir geri ödeme takvimine bağlanmış ve bunlara LIBOR üzerine %1.5 fark uygulanması öngörülmüştür.

Buraya kadar açıklananlara ek olarak, Ağustos 1978'de imzalanan anlaşmayla Irak'a olan ve 312 milyon dolara ulaşan petrol kredisinden kaynaklanan dış borcun da ertelenmesini belirtmek gerekir.

1978-79 döneminde gerçekleştirilen borç ertelemeleri ve koşulları Tablo: 55'de gösterilmiştir.

(40) Fred R. Bleakley, "Rush to Rescue Turkey", *Turkish Daily News*, 22 November 1978.

** Söz konusu tarihte LIBOR %8.5'du.

Tablo : 551978-79 Döneminde Türkiye'nin Borç Ertelemeleri

	Ertelenen	
	Miktar	Faiz Oranı
1.) Ticari Bankalara Olan		
Kısa-vadeli Borçlar:	<u>3.029</u>	
Dövizle Çevrilebilir Türk		
Lirası Mevduat Hesapları	2.300	Libor + 1.75%
Banker Kredileri Borçları	429	Libor + 1.75%
Üçüncü Taraf Rambursman		
Kredilerine Ait Borçlar***	300	Libor + 1.75%
2.) OECD-I Ertelemesi (Mayıs 1978)	<u>998</u>	
Hükümetlere Borçlar	209	4.74 %
Uzun-Vadeli, Sigortalı İhracat		
Kredilerine Ait Borçlar	188	7.54 %
Kısa-Vadeli, Sigortalı İhracatçı		
Kredilerine Ait Borçlar	601	7.35 %
3.) Irak'a Petrol Porcu 1978	<u>312</u>	
4.) OECD II, Ertelenmesi (Temmuz 1979)	<u>1.021</u>	
Kısa-Vadeli, Sigortalı İhracat		
Kredilerine Ait Borçlar	470	
Orta ve Uzun Vadeli (iki-tarafılı)	551	
Ertelenen Genel Toplam	<u><u>5.340</u></u>	

(Kaynak: The World Bank, *Turkey: Policies and Prospects for Growth, Vol.I, December 1979, s.34.*)

*** Üçüncü Şahıs Borçları: Türk bankalarınca TCMB muhabiri olmayan bankalar nezdinde açtırılan akreditiflerin, TCMB tarafından ödeme otorizasyonu verilmiş muhabirlerinde, karşılıklarının tesis edilememesi sonucu doğan borçlardır.

1978-79 borç ertelemelerinden sonra, vadesi gelmiş ama ödenmemiş dış borçlardan geriye, garantisiz ticarî borçlarla (1.2 milyar dolar) OECD ülkelerine ait 2.688 milyon dolarlık borç kalmış, bunlara ilişkin erteleme düzenlemeleri de sırasıyla 25 Ocak ve 23 Ocak 1980 tarihlerinde yürürlüğe konmuştur.

V. DIŞ TİCARET DENGESİNDEKİ GELİŞMELERİN ANALİZİ

A. İthalâtın Gelişimi ve Yapısı

1977-79 döneminin, Türkiye'nin dış ticareti açısından en belirgin yönlerinden biri, 1970 yılından sonra hem mutlak hem de göreceli anlamda sürekli bir artış göstermiş olan ithalâtın, 1978 yılında azalma eğilimine girmesidir. 1978'de gerçekleşen azalma 1979'da ortadan kalkmış, ancak carî fiyatlarla ithalât 1976 düzeyine ulaşamamıştır. Söz konusu dönemde ithalâtın gelişimi Tablo: 56'dan izlenebilir.

Tablo : 56

Cari Fiyatlarla İthalât

<u>Yıllar</u>	<u>İthalât (c.f. dolar)</u>	<u>İthalâta Değişme (%)</u>
1976	5.129	8.23
1977	5.796	13.00
1978	4.599	-20.65
1979	5.069	10.22

(Kaynak: Maliye Bak., 1980 Yıllık Ekonomik Rapor verilerinden düzenlenmiştir.)

Sabit fiyatlarla ithalâtın gösterdiği gelişim de Tablo: 57'de verilmiştir.

Tablo : 57

Sabit Fiyatlarla İthalât

Yıllar	İthalât (1968 fiyatlarıyla)	İthalâtteki Değişme (%)
1976	2.117	12.84
1977	2.111	-2.83
1978	1.471	-30.32
1979	1.316	-10.54

(Kaynak: Maliye Bak. verilerinden DIE İthal fiy. endeksi aracılığıyla hesaplanmıştır.)

Cari fiyatlarla İthalâtın 1978 yılında düşmesi, dövizle ödeme imkânlarının azalmasının, transferlerin gerçekleştirilememesinin ve beliren darboğaz karşısında İthal İzinlerinin kısıtlanması gibi önlemlere başvurulmasının sonucudur. 1979'da kaydedilen %10.22 oranındaki artışta, özellikle söz konusu yılın ikinci yarısında IMF ve OECD ile anlaşmaya varılmasından sonra dış kredi imkânlarının genişlemesiyle ilgilidir. Ancak Tablo 57'den izlenebileceği gibi sabit fiyatlarla İthalât 1979 yılında da azalmaya devam etmiştir. Bunda petrol fiyatlarında 1979 yılında gerçekleşen yüksek oranlı artışların rolü bulunmaktadır.

1977-79 döneminde İthalâtın sektörel dağılımı da Tablo: 58'den de görüleceği gibi bazı değişikliklere uğramıştır.

Tablo : 58

İthalâtın Sektörel Dağılımı
(yüzde olarak)

	1976	1977	1978	1979
Yatırım Maddeleri	43.65	38.91	34.57	31.49
İnşaat Malzemesi	4.72	3.55	2.98	3.00
Makina ve Teçhizat	38.94	35.35	31.59	28.49
Tüketim Maddeleri	3.06	3.07	2.89	1.89
Ham Maddeler	53.29	58.03	62.54	66.62

(Kaynak: TCMB Yıllık Rapor 1980, Tablo: 24'deki verilerden düzenlenmiştir.)

Görüldüğü gibi, ülkenin dış ödeme imkânlarının azaldığı ve ithalât kapasitesinin daraldığı 1977 sonrasında ithalâtın azalması, yatırım maddelerinin toplam içindeki payının küçülmesine neden olmuştur. Bu, doğal karşılanması gereken bir gelişmedir, çünkü döviz darboğazı koşullarında başvurulan ithal kısıtlamaları, önce tüketim maddelerini, daha sonra yatırım maddelerini hedef almak durumundadır. Türkiye'nin ithalâtı içinde tüketim maddelerinin sadece %3.06'lık bir paya sahip olması dolayısıyla, ithal kısıtlamaları etkisini, yatırım malları üzerinde göstermiştir. Ham maddelerin ithalâtı, birçok dalda üretimin sürdürülmesi açısından zorunlu olduğundan, ithalâtı kısıtlayıcı önlemler en son olarak bu mal grubunu etkilemiştir. Kuşkusuz bu, hammadde ithalâtının eski düzeyde yapılabildiği anlamına gelmez. Ancak başta petrol olmak üzere, birçok hammaddenin ithalâtının, yatırım ve tüketim malları karşısındaki görece ağırlığının arttığı anlamına gelir. Burada son olarak belirtilmesi gereken bir nokta, akaryakıtın, 1976 yılında Türkiye'nin toplam ithalâtı içinde %21.5 olan payının, 1977'de %24.6, 1978'de %30.2, 1979'da ise %33.7'ye yükselmesidir⁽⁴¹⁾.

İthalâtın ülke gruplarına göre dağılımı da 1977-79 döneminde OECD Topluluğu aleyhine ve OPEC üyesi Ortadoğu ülkelerinin çoğunluğunu oluşturduğu Üçüncü Dünya lehine bir gelişim göstermiştir. Örneğin 1976'da OECD ülkelerinin Türkiye'nin ithalâtında %69.5 olan payı, 1979'da %60.5'e düşerken, "Diğer Ülkeleri" oluşturan Üçüncü Dünya'nın payı %28.7'den %37.4'e çıkmıştır⁽⁴²⁾. Bunda belirleyici etken petrol faturasındaki artıştır. Diğer yandan kliring anlaşmalı ülkelere (Sovyetler Birliği ve Arnavutluk) ithalâta önemli bir artış kaydetmemiş, toplam içindeki payı %4.1'den %5.6'ya yükselmiştir.

(41) Maliye Bak., 1982 Yıllık Ekonomik Rapor, s.25.

(42) TC Merkez Bankası Yıllık Rapor 1980, s.134, Tablo: 23.

B. Kazanılmış İthalât Kapasitesindeki Değişmeler

Döviz darboğazının Türkiye ekonomisi üzerindeki makro etkilerinin analizinde, ithalât kapasitesinin düşmesi hareket noktası kabul edilebilir. Gerçekte dışsal faktörlerin, gelişen ülke ekonomileri üzerindeki etkilerinin en önemlisi ithalât kapasitesine yansıyan etkidir⁽⁴³⁾. Bu yansıma ithalâtın; zorunlu tüketim malları (ana besin ürünleri gibi), üretken kapasitenin genişlemesini sağlayan yatırım malları ve mevcut üretim imkânlarının tam kullanımını güvence altına almak için gerekli ara malları ve hammaddelerin kaynağını oluşturduğunu gösterir⁽⁴⁴⁾. Dolayısıyla ithal kapasitesindeki, ya da ithal kapasitesinin büyüme oranındaki gelişmeler, zorunlu olmayan ithalâtın kısılabılme olasılığı gibi, ithalâtla büyüme arasındaki ilişkinin gevşemesini kısa bir süre sağlayabilen önlemler hesaba katılsa bile iç ekonomik gelişmeler üzerinde kayda değer bir etki yaratır.

Kazanılmış ithal kapasitesi mal ve hizmet (net) gelirlerinden oluşur. 1977-79 döneminde ihracatın ithalâtı karşılama oranı, ihracat + görünmeyen işlemler (net) gelirlerinin ve işçi dövizlerinin ithalâtı karşılama oranları, Tablo: 59'da yer almaktadır.

Tablo : 59

Kazanılmış İthalât Kapasitesi Göstergeleri (yüzde olarak)

Yıllar	İhracat/ İthalât	Mal ve Hizmet İhr.(net)/ İthalât	İşçi Döv./ İthalât
1976	38.2	54.8	19.2
1977	30.2	41.4	16.9
1978	49.7	69.1	21.4
1979	44.6	75.4	33.4

(Kaynak: TC Merkez Bankası *Yıllık Rapor 1980* verilerinden düzenlenmiştir.)

(43) Dell and Lawrence, op.cit., s.14.

(44) ibid.

Tablo'nun ilk sütunundan 1977'de %30.2 düzeyine düşmüş olan ihracatın ithalâtı karşılama oranının 1978'de önemli bir artış kaydettiği gözlenmektedir. Bunun gerisindeki en önemli etken hiç kuşkusuz yaklaşık %30 düzeyinde artan ihracat gelirleridir. İhracatı özendiren faktörlerin başında ise devalüasyon gelmektedir. Ancak ihracat/ithalât oranının düşmesinde, 1978'de carî fiyatlarla %20.6 azalan ithalâtın bulunduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Enflasyonun, üretim darboğazlarının, enerji sıkıntısının eksik olmadığı ve genel olarak aşırı değerlendirilmiş döviz kurunun egemen olduğu 1979'da ise ihracatın %27 gerilemesi sonucu, ihracat/ithalât oranı biraz düşmüştür.

Toplam kazanılmış ithal kapasitesinin ithalâta oranındaysa, düzenli bir olumlu gelişme görülmektedir. Burada belirleyici etken, işçi dövizlerinde kaydedilen ve 1979'da yaklaşık iki ay süren katlı kur uygulamasına bağlı olarak gerçekleşen gelişmedir. 1977'de yaklaşık %0.1 azalmış olan işçi dövizleri, 1978'de %0.1, 1979'daysa %72.3 artmıştır. 1978-79 yıllarında Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde çalışan Türk işçilerinin sayısındaki hızlı artış da, işçi dövizlerindeki artışa katkıda bulunan bir etken olmuştur. "Resmi rakamlara göre 1979 yılında bölgede 50.000 Türk işçisi vardır. Gerçek rakam ise 100.000'in üzerindedir"⁽⁴⁵⁾. Petrol ihracatçısı İslam ülkelerinin dev yatırım harcamaları başlatması ve birçok Türk müteahhit ve işadamlarının bu ülkelerde artan sayıda projeyi üstlenmeleri de, Türk işçilerini bölgeye çekmede özendirici rol oynamıştır⁽⁴⁶⁾.

Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde Türk firmalarınca yürütülen müteahhitlik-mühendislik-müşavirlik hizmetleri, özellikle 1980 yılından sonra dış ödemeler dengesi açısından büyük önem kazanmış ve 1980-82 yılları arasında Türk firmalarının Ortadoğu ülkelerinde imzaladıkları söz-

(45) Necdet Serin, "İktisadi Kalkınma Açısından İşgücü İhracatı ve İthalâtı: Orta Doğu Tecrübesi", AİTİA Ekonomi Fakültesi, *Ekonomik Yaklaşım*, Cilt 3, Sayı 7 (İlkbahar 1982), s.37.

(46) *ibid.*

leşmelerinin değeri 2.5 milyar dolardan 10 milyar dolara yükselmiştir⁽⁴⁷⁾.

1978 yılında değer olarak %30.5 artan ihracatın 1979'da bu performansı gösteremeyip, yaklaşık %1.2 azalmasının ekonomik nedenlerine daha önce değinmiştik. 1979 yılında Dünya Bankası hesaplamalarına göre subvansiyonların toplam sanayi mamulleri ihracatı içindeki payı %14'dü⁽⁴⁸⁾. Söz konusu subvansiyonlar, ihracat kredileri, vergi iadeleri, ihracat sektörlerine döviz tahsisi, ihracat gelirlerinin bir kısmının ithalât ihtiyaçlarını karşılamak üzere tutulabilme kolaylığı ve harç muafiyetini kapsamaktaydı⁽⁴⁹⁾. İhracatın özendirilmesine yönelik tüm çabalara karşın ekonominin iç piyasaya dönük yapısında herhangi bir değişim olmamıştır. H. Seyidoğlu'na göre EDK_x/EDK_m oranlarının 1978'de .75, 1979'da .71 olması⁽⁵⁰⁾ iç pazar için üretimin kârlılığının sürdüğünün göstergesidir.

1977-79 döneminde ihracatın yapısı kayda değer bir değişikliğe uğramamış, tarım ürünleri ihracatı konjonktürel etkenlere bağlı olarak 1978'de toplam içindeki payını artırmış ancak Tablo: 60'dan izlenebileceği gibi bu gelişme sürekli olmamıştır.

Tablo : 60

İhracatın Sektörlere Göre Yapısı
(yüzde olarak)

<u>Yıllar</u>	<u>Tarım Ürünleri</u>	<u>Sanayi Ürünleri</u>	<u>Madenler</u>
1977	59.4	33.4	7.2
1978	67.4	27.2	5.4
1979	59.4	34.7	5.9

(Kaynak: Maliye Bak., 1982 Yıllık Ekonomik Rapor, s.33.)

(47) The World Bank, *Turkey: Industrialization ...*, op.cit., s.216.

(48) ibid., s.86, Table 2.15.

(49) ibid.

(50) Seyidoğlu, *Türkiye'de ...*, op.cit., s.126, Tablo:5.

Sanayi malları içinde dokuma ürünleri 1978'de %47.5, 1979'da ise %48.2'lik bir payla ilk sırayı almıştır⁽⁵¹⁾.

Dünya Bankası sınıflandırmalarında yer alan verilere göre, Türkiye'nin 1978 yılı ihracat sanayi mamullerinin payı %22 iken bu oran orta gelirli petrol ithalâtçısı ülkelerde ortalama (ağırlıklı) %52 düzeyindedir⁽⁵²⁾. Yine Dünya Bankası rakamlarına göre 1970 devalüasyonu ile hızlı ekonomik büyüme döneminin sona erdiği 1977 arasında Türkiye ihracatının yıllık ortalama büyüme hızı %0.8 olup, birçok orta gelirli ülkenin altındadır⁽⁵³⁾.

Ihracatın alanlara dağılımında da 1977-79 yıllarında köklü bir değişiklik gerçekleşmemiş, OECD ülkelerinin toplam içindeki payı yaklaşık %63, Anlaşmalı Ülkelerin payı %2 ve büyük çoğunluğu Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinden oluşan Diğer Ülkelerin payı %35 düzeylerinde olmuştur⁽⁵⁴⁾.

C. Dış Ticaret Dengesinde Fiyat Değişmelerinin Etkisi

Dış ticaret hadlerindeki bozulma eğilimi 1977-79 döneminde de sürmüştür.

Tablo : 61

Dış Ticaret Endeksleri ve Net Dış Ticaret Hadleri
(1973=100)

Yıllar	Ihracat end. (dolar)	İthalât end. (dolar)	Dış Ticaret Hadleri
1977	146.2	184.1	79.4
1978	154.9	209.8	73.8
1979	182.4	247.5	73.7

(Kaynak: TC Merkez Bankası Yıllık Rapor 1980, s.131, Tablo: 20.)

(51) Maliye Bakanlığı 1980 Yıllık Ekonomik Rapor, s.31.

(52) The World Bank, *World Development Report 1981*, s.150, Table 9.

(53) The World Bank, *Turkey: Policies ...*, op.cit., s.265, Table 3.10.

(54) TC Merkez Bankası Yıllık Rapor 1980, s.134, Tablo 23.

Tablo'dan izlenebileceği gibi ihracat malları fiyat endeksi 1977-79 yılları arasında %24.8 artarken, ithal malları fiyat endeksinin %34.4 artması sonucu net dış ticaret hadleri gerilemiştir. Bu gerileme 1974 yılında başlayan ve 1976 hariç tutulursa süreklilik kazandığı görülen eğilimin devamıdır.

Ancak dış ticaret dengesinde genel olarak fiyat hareketlerinin etkilerini Üçüncü Bölüm'de yapmaya çalıştığımız biçimde analiz etmekte yarar vardır. Tablo 62'de yer alan veriler, Üçüncü Bölüm'de açıklanmış olan yöntemle aynen bağlı kalınarak hesaplanmıştır.

Tablo: 62'den izlenebileceği gibi 1974 yılında ihrac fiyatlarındaki %10.9 gibi oldukça yüksek oranlı artışa karşın, OPEC petrol zammı nedeniyle ithal fiyatlarında kaydedilen olumsuz gelişme dış ticaret dengesi üzerindeki toplam fiyat etkisini rekor düzeye yükseltmiş, dış ticarete konu olan (tradeable) malların fiyat düzeylerindeki genel artışı gösteren enflasyon etkisi, toplam fiyat etkisinin gerisinde kalmıştır. Toplam fiyat etkisiyle enflasyon etkisi arasındaki farkı ifade eden dış ticaret hadleri etkisi de, bir yıl içinde %7 gibi oldukça yüksek bir bozulma göstermiştir.

İthal fiyatlarındaki değişimin, 1976 dışında hep olumsuz yönde seyri ve ihrac fiyatlarındaki değişimin 1979'a kadar, %0.1-%2.2 gibi ihmal edilecek düzeylerde kalması sonucu, 1976 dışında toplam fiyat, enflasyon ve dış ticaret hadleri etkileri olumsuz bir gelişme içinde olmuştur. 1976 yılındaki olumlu gelişmeler, OECD ülkelerinin 1974'ün son çeyreğiyle, 1975 yılı sonu arasında yaşadığı büyük durgunluğun etkilerinden uzaklaşmalarının ve dünya ticaretinde ortaya çıkan görece canlanmanın ürünüdür. Bu olgu Dell ve Lawrence'in, kişi başına ulusal geliri 800 doların üstünde olan petrol ithalâtçısı GOÜ için elde ettiği verilerle de genel anlamda uyum göstermektedir. Söz konusu ülkelerde 1976'da toplam fiyat ve enflasyon etkileri %-0.2 ve %-0.8 ile en alt düzeyde ticaret hadleri etkisi ise %0.6 ile pozitifdir⁽⁵⁵⁾.

(55) Dell and Lawrence, op.cit., s.11.

Tablo : 62

Dış Ticaret Dengesini Etkileyen Fiyat Değişiklikleri ve Ayrıştırılması
(yüzde olarak)

Yıllar	İthal Fiyatlarındaki Değişim	İhraç Fiyatlarındaki Değişim	Toplam Fiyat Etkisi	"Enflasyon Etkisi"	"Dış Ticaret Hadleri Etkisi"
1974	-44.0	10.9	-33.2	-26.2	-7.0
1975	-9.3	0.1	-9.2	-6.5	-2.7
1976	3.6	0.9	4.5	2.2	2.3
1977	-9.6	1.6	-8.1	-6.7	-1.4
1978	-7.4	2.2	-5.2	-3.7	-1.5
1979	-13.9	6.1	-7.8	-7.7	-0.1

(Kaynak: Maliye Bak. dış ticaret verileri ve DIE dış ticaret endeksleri kullanılarak hesaplanmıştır.)

Tablo'dan izlenebilecek önemli bir nokta da 1979 yılında enflasyon etkisinin toplam fiyat etkisine çok yaklaşmış olduğudur. 1979'un, inceleme konumuz olan dönemde, enflasyon hızı açısından rekor düzeyi temsil etmesi bu olguya anlam kazandırmaktadır.

1977'nin sonlarında ivme kazanmış olan enflasyonun 1979'da hızlanması, yüksek oranlı fiyat artışlarının denetim altına alınmasını, dış dengenin sağlanabilmesinin de başta gelen koşulu haline getirmiştir.

SONUÇ

Dış ödemeler dengesi sorunları, Türkiye ekonomisinin 1963-1977 yılları arasında yaşadığı hızlı büyüme sürecini iki defa kesintiye uğratmıştır. Artan dış ödeme güçlüklerinin 1969 sonlarında yarattığı kesintinin oldukça kısa sürede aşılmasına karşılık, 1977 sonlarında girilen döviz darboğazı ekonomik buhranla birlikte derinleşmiş ve izlenen iktisat politikalarında köklü değişikliklerin gerçekleştirildiği 24 Ocak 1980 kararlarıyla noktalanmıştır.

Her iki dönemdeki dış dengesizliklerin gelişiminde belirleyici öneme sahip yapısal etkenlerin aynı ya da çok benzer olmasına karşılık, dış dengesizliklerin oluşum sürecini etkileyen konjonktürel koşulların farklı olduğu gözlenmektedir.

Söz konusu yapısal etkenlerin başta geleni, ekonominin ithalâta bağımlılığın giderek artmasıdır. 1965-70 yılları arasında Türkiye'nin mal ve faktör dışı hizmet ithalâtının 1980 sabit fiyatlarıyla yıllık ortalama artış hızı %11.2 iken, bu oran 1970-75 döneminde %13.8'e çıkmıştır⁽¹⁾. İthalâta bağımlılığın artmasının bir başka göstergesi 1970'de ithalâtın alıcı fiyatlarıyla GSMH içinde %6.5 düzeyinde olan payının Birinci Petrol Şoku öncesinde sürekli bir artış kaydetmesi, 1974'de OPEC zammının etkisiyle %12'lere çıkmasıdır. Bu oran, döviz transferlerinin gerçekleştirilememesi nedeniyle ithalâtın önemli ölçüde gerilediği 1978-79 yıllarında, ancak %8'lere düşebilmiştir.

Türkiye ekonomisinde ithalâta bağımlılığın giderek artmasının özünde, Plânlı Dönem'de izlenen sanayileşme stratejisinin yol açtığı sorunlar yer almaktadır. Korumacı bir dış ticaret rejimi ve kısıtlayıcı bir kambiyo denetim sistemi aracılığıyla yürütülen ithal ikameci sanayileşmenin "kıt

(1) The World Bank, *Turkey: Industrialization*, op.cit., "country data".

döviz kaynaklarından tasarruf sağlama" hedefine ulaşamaması sonucu, ithalât harcamalarının artması farklı nedenlerden kaynaklanmaktadır.

Uygulanan politikaların, dayanıklı tüketim malları üreten sektörlerle birlikte, ara malları ve yatırım malları üreten sektörlerin hızla geliştirilmesini sağlayamaması bunların birincisidir. Yeni sanayi dallarının kurulmasıyla, daha önce ülke içinde tüketilmeyen, ya da iç tüketimi çok sınırlı düzeyde bulunan malların iç pazar için üretimine başlanırken, oluşan ek ithalât talebinin göstereceği artışın hesaba katılmaması bunların ikincisidir. Söz konusu etkenlere, nisbeten sınırlı iç pazar için üretim yapan küçük ölçekli kuruluşların yüksek maliyetle ve etkinlikten uzak çalışmaları ilâve edilebilir.

Dış ödemeler dengesi sorunlarının temelindeki ikinci yapısal etken ihracat artışının yetersizliği görünümünü almaktadır. 1965-70 döneminde mal ve faktör dışı hizmet ihracatının yıllık artış hızı %7.9, 1970-75 dönemindeyse %7.3'dür⁽²⁾. Bu göstergeler, ihracatın artış hızının hem düşüklüğünü, hem de girdiği gerileme eğilimini ortaya koymaktadır. ihracatın GSMH içindeki payının 1970-79 döneminde %4-5 düzeylerinde kalması aynı olgunun farklı bir görünümüdür.

ihracat düzeyinin düşüklüğünde, sanayi mamulleri ihracatının gelişmemesinin rolü belirleyicidir. Bunda; izlenen döviz kuru, dış ticaret, para ve maliye politikalarının iç piyasayı çekici kılmasının ve aynı zamanda sanayinin etkinlik ve maliyet yönünden dünya piyasalarında rekabet şansını çok azaltan bir yapı kazanmış olmasının rolü büyüktür.

Dış ödemeler dengesi sorunlarının temelindeki yapısal nedenlerin İBYKP Dönemi'nde olgunlaşmaya başlaması, sorunların boyutlarını da genişletmiştir. Bununla birlikte 1970 yılındaki döviz darboğazının 1970'lerin sonuna oranla daha kolay aşılmasının temelinde, konjonktürel etkenlerin rolü önemli bir yere sahiptir.

(2) ibid.

1970 yılında dünya ekonomisinde, enflasyon, durgunluk, döviz piyasalarında istikrarsızlık, uluslararası ticarette daralma eğilimi gibi istikrarsızlık unsurlarının fazla gelişmemiş olması, buhranın kısa sürede atlatılmasına katkıda bulunmuştur. Batı Avrupa ülkelerindeki yüksek ekonomik konjonktür, işçi dövizlerinin önemli bir gelir kalemi haline gelerek 1973'de ilk defa, cari işlemler dengesi açığının fazlaya dönüşmesini de sağlamıştır.

Birinci Petrol Şoku'yla birlikte, dünya ekonomik konjonktürünün tüm petrol ithalâtçısı GOÜ gibi, Türkiye açısından da son derece olumsuz sonuçlar doğurması, dış denge-sizliklerin kritik boyutlar almasına yol açmıştır. Türkiye'nin dış politikadan kaynaklanan sorunlarının da bu olumsuzlukları desteklediği gözlenmektedir.

1974 sonrasında gerek yapısal gerekse konjonktürel etkenlerin ağırlaştırdığı dış ödemeler dengesi sorunlarının ivme kazanmasında yanlış ödemeler dengesi politikalarının rolü olmuştur. Toplam harcamaları kısıtlayan, tasarrufları geliştiren, döviz kaynaklarını etkin biçimde kullanan ve döviz gelirlerini artıran kısa ve uzun vadeli önlemlere başvurulması gerektiği halde, bu yola gidilmemiştir. Enflasyonist ekonomik genişleme, yanlış rezerv yönetimi ve yanlış borçlanma politikalarıyla sürdürülmüştür. Dış borç yükü ve özellikle dış borç yapısında, çok olumsuz bir tablonun ortaya çıkması ve 1970'in aksine bir borç kriziyle karşılaşılması, izlenen söz konusu uygulamaların sonucudur.

Yukarıdaki değerlendirmeler ışığında, iki noktanın vurgulanmasında yarar vardır. Birincisi, ithal ikamesine dayalı sanayileşmenin dış denge açısından yarattığı olumsuz sonuçların kaçınılmaz olmadığıdır. Bir başka deyişle, bu olumsuzlukların uzun vadeli bir perspektif, bütünlüklü bir uygulama ve aksaklıkların üzerine zamanında gidilmesiyle en aza indirilmesi mümkündür. İkincisi, cari işlemler dengesiyle ekonomik büyüme arasındaki uzun ve kısa vadeli bağlantının sağlıklı bir biçimde kurulmasının ve koparılmamasının önemi-dir. 1974 yılından başlayarak Türkiye'nin cari işlemler den-

gesi açıklarının büyümesi ve sonuçta ekonominin işlerliğini kaybetme noktasına gelmesinde, söz konusu bağlantının kısa vadede de koparılmış olmasının payı büyüktür.

ÖDEMELER DENGESİ
(Milyon Dolar)

	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980
I -- Cari İşlemler											
A. Dış Ticaret											
İhracat	588	677	885	1.317	1.532	1.401	1.960	1.753	2.288	2.261	2.910
İthalat	-948	-1.171	-1.563	-2.086	-3.778	-4.739	-6.129	-5.786	-4.999	-5.069	-7.867
Dış Ticaret Dengesi	-360	-494	-678	-769	-2.246	-3.338	-3.169	-4.043	-2.311	-2.808	-4.757
B. Görünmeyen Kalemler											
1. Dış Borç Faiz Ödemeleri	-47	-47	-62	-59	-102	-124	-217	-320	-389	-546	-668
2. Turizm ve Dış Sey. (net)	4	21	44	78	42	46	27	64	145	179	212
3. İçki Gelirleri	273	471	740	1.183	1.426	1.312	983	982	983	1.694	2.071
4. Kâr Transferleri	-33	-36	-35	-35	-71	-36	-83	-116	-47	-42	-51
5. Proje Kred. Hız. Öd.	-30	-32	-35	-24	-17	-15	-15	-60	-56	-65	-82
6. Diğer Görünmey. (net)	14	2	-12	92	222	252	212	224	253	339	244
Görünmeyen Kalemler Den. (net)	181	379	640	1.235	1.500	1.435	854	646	890	1.559	1.726
C. Enfratrüktür ve Off - Shore											
Cari İşlemler Dengesi	-171	109	8	484	-719	-1.880	-2.301	-3.385	-1.418	-1.239	-3.047
II -- Sermaye Hareketleri											
1. Dış Borç Ödemeleri	-158	-91	-235	-72	-126	-118	-119	-214	-256	-485	-576
2. Gıda İthalatı TL.	83	55	18	-	-	-	-	-	-	-	-
3. Özel Yabancı Sermaye	58	45	43	79	88	153	27	67	47	36	35
4. Proje Kredisi	179	219	222	328	237	381	608	499	450	421	547
5. Bedelsiz İthalat	34	27	39	50	58	98	135	102	120	123	96
6. Program Kredileri	217	89	73	45	33	6	6	3	110	229	1.811
7. Diğer Sermaye Hareketleri	-	-	-	-	-	-	197	1.060	561	-	58
Sermaye Hareketleri Dengesi	413	344	160	433	290	520	854	1.517	1.032	276	1.855
Genel Denge	242	235	152	917	-429	-1.360	-1.447	-1.868	-386	-963	-1.192
III -- Rezerv Hareketleri (+ Azalış)	-233	-345	-574	-728	354	487	-148	-565	-158	-111	-577
IV -- Özel Çekiş Haklarından Kullanma	18	11	-18	-	-	243	148	-	170	30	461 (*)
V -- Kısa ve Orta Vadeli Sermaye Hareketleri	-	-	413	-224	-63	939	1.895	1.934	599	470	123
VI -- Net Hata ve Noksan	-27	99	27	35	138	-309	-448	-631	-225	-600	1.185

Kaynak : Hazine Ekonomik Göstergeleri.

(*) IMF den kullanma

BİBLİYOGRAFYA

A. KİTAP-MAKALE

- Akat, Asaf S. *Alternatif Büyüme Stratejisi*. 1.b. İstanbul: İletişim Yay., 1983.
- Aksoy, Ataman. *Structural Aspects of Turkish Inflation 1950-1979*. Washington D.C.: World Bank Staff Working Paper No.540, 1982.
- Alkin, Erdoğan. "Kur Politikası", 2. *İktisat Kongresi: Dış Ekonomik İlişkiler Komisyonu Tebliğleri*. Ankara: DPT Yayını, 1981, ss.279-300.
- Alpar, Cem. *Az Gelişmiş Ülkelerin Dış Ticaret Sorunları ve Sanayileşme*. 1.b. Ankara: AİTİA Yayın No. 195, 1982.
- . *Çok Uluslu Şirketler ve Ekonomik Kalkınma*. 2 b. Ankara: AİTİA Yayın No.124, 1978.
- . *Türkiye'nin Plânlı Dönemde İmalât Sanayiini Koruyucu Dış Ticaret Politikası*. Ankara: AİTİA Yayın No.74, 1974.
- Arda, Mehmet. "Gelişen Ülkelerin ve Türkiye'nin Dış Borçları Üzerine", *Prof.Dr. Reşat Aktan'a Armağan*. Ankara: SBF Yayınları No.516, 1982, ss.143-167.
- Artus Jacques R. and Andrew D. Crockett. *Floating Exchange Rates and the Need for Surveillance*. -Essays in International Finance No.127, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1978.
- Balassa, Bela. "The Policy Experience of Newly Industrializing Economies After 1973 and the Case of Turkey", *The Role of Exchange Rate Policy in Achieving the Outward Orientation of the Economy-III*. İstanbul: Meban, 1981.
- . "Structural Adjustment Policies in Developing Economies", *World Development*. Vol.10, No.1, 1982, ss.23-38.
- Balassa, Bela-The J. Hopkins University and The World Bank. *Adjustment to External Shocks in Developing Countries*. Washington D.C.: World Bank Staff Working Paper No.472, July 1981.

- . *The Policy Experience of Twelve LDC's 1973-78*. Washington D.C.: World Bank Staff Working Paper No.449, April 1981.
- . *The Process of Industrial Development and Alternative Development Strategies*. Washington D.C.: World Bank Staff Working Paper No.438, 1980.
- Basagni, Fabio (ed.) *International Debt, Financial Stability and Growth*. Paris: The Atlantic Institute For International Affairs, September 1983.
- Basu, Kaushik. *The Less Developed Economy-A Critique of Contemporary Theory*. Great Britain: Basic Blackwell, 1984.
- Berksoy, Taner. "Uluslararası Ticaret, İktisadî Kalkınma ve İthal İkamesi", *Toplum ve Bilim*. No.12, Sonbahar 1981.
- Beyarslan, Ahmet. "Devalüasyon Sorunu", Ankara: *AITIA Dergisi*, Cilt:2, Sayı:2, 1970, ss.29-32.
- Bhagwati, Jagdish N. *Anatomy and Consequences of Foreign Exchange Regimes*. New York: National Bureau of Economic Research, 1978.
- Bulutay, Tuncer. "1970 Devalüasyonu ve Fiyat Mekanizması", *AÜ. SBF Dergisi*. Cilt 28, Sayı:1-2, 23 Mart 1973, ss.121-151.
- Can, Tefvik. "Türkiye'de Kabul Kredisi Uygulaması", *İktisat Dergisi*. Sayı:177, Mart 1979.
- Caves, Richard E. and Ronald W.Jones. *World Trade and Payments-an Introduction*. Boston: Little Brown and Co. 1981.
- Chackoliades, Miltiades. *International Monetary Theory and Policy*. Tokyo: Mc Graw Hill Kogakusha Ltd., 1978.
- Chenery, Hollis B. *Structural Change and Development Policy*. New York: Oxford Un.Press, 1979.
- Colaxo, Francis X. "International Capital Flows and Economic Development", *Finance and Development*, Vol.22, No.3, September 1985, ss.2-6.
- Cooper, Richard. "Currency Devaluation in Developing Countries". *Essays in International Finance No.86*, Princeton N.J.: Princeton University, June 1971, ss.3-31.
- . "The Balance of Payments in Review", *Journal of Political Economy*, August 1966, ss.3-31.

- Corden, William. "Trade Policies", *Policies for Industrial Progress in Developing Countries*, ed.by J. Cody, H. Hughes and D. Wall, Oxford: Oxford Un. Press, 1980, ss.39-92.
- Çarıkçı, Emin. "Kambiyo Politikası İç ve Dış Ekonomik Denge" (tebliğ), *1981'den 1982'ye Türkiye Ekonomisi Semineri*. Ankara: Ankara Sanayi Odası, 26-27 Mart 1982.
- Çiller, Tansu. "Protection of Turkish Industry and Its Impact on Import Substitution and Exports" (tebliğ), *Dışa Açılan Ülkelerde Sanayileşme Sorunları ve Politikaları Semineri*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 24-28 Ağustos 1981.
- Day, William H.L. "Flexible Exchange Rates A Case for Official Intervention", *IMF Staff Papers*, March 1978, ss.335-341.
- Dell, Sidney and Roger Lawrence. *The Balance of Payments Adjustment Process in Developing Countries*. New York: Pergamon Press, 1980.
- De Melo Jaime, Sherman Robinson et al, *Trade Adjustment Policies and Income Distribution in Three Archetype Developing Economies*, Washington D.C.: World Bank Staff Working Paper No.442, December 1980.
- Derviş, Kemal. "Döviz Birikimi, Kambiyo ve Dış Ticaret Politikaları", *Banka ve Ekonomik Yorumlar*, Cilt:11, Sayı:1, Ocak 1974, ss.26-35.
- Derviş, Kemal and Sherman Robinson. *The Foreign Exchange Gap, Growth and Industrial Strategy in Turkey 1973-83*. Washington D.C.: World Bank Staff Working Paper No.306, November 1978.
- Derviş, Kemal-Sherman Robinson and Jaime de Melo. *General Equilibrium Models For Development Policy*. USA: Cambridge University Press (A World Bank Research Publication), 1982.
- Deudney, Daniel and Christopher Flavin. *Renewable Energy-The Power to Choose*, First ed. New York: W.W. Norton and Co. Inc., 1983.
- Diaz Alejandro, Carlos. "Southern Cone Stabilization Plans", *Economic Stabilization in Developing Countries*, ed.by W.R. Cline and S. Weintraub, Washington D.C.: The Brookings Institution, 1981, ss.119-147.
- Donges, Juergen B. "A Comparative Survey of Industrialization Policies in Fifteen Semi Industrial Countries", *Weltwirtschaftliches Archiv*. Vol.117, 1977, ss.626-657.

- Dornbusch, Rudiger. "Exchange Rate Economics: Where Do We Stand?" *Brookings Papers on Economic Activity*, ed. by G.L. Perry, Washington D.C.: The Brookings Institution, 1980, ss.143-185.
- Ebiri, Kutlay, Zeynep Bozkurt ve Aydın Culfaz. *Türkiye İmalât Sanayiinde Sermaye ve İşgücü*. Ankara: DPT, 1977.
- Erdost, Cevdet. "Türkiye'de Devalüasyonların İthalât ve İhracata Etkileri (1946-1978)", *Hacettepe Ün. İdarî Bilimler Dergisi*, Cilt I, Sayı:3, Haziran 1980, ss.21-37.
- Erdost, Cevdet ve Taner Berksoy. "IMF İstikrar Politikaları ve Türkiye", *AİTİA Ekonomi Fak. Ekonomik Yaklaşım*, Cilt:3, Sayı:7, İlkbahar 1982, ss.41-69.
- Fellner William, Fritz Machlup, Robert Triffin et.al. *Maintaining and Restoring Balance in International Payment*, second pr. Princeton N.J.: Princeton University Press, 1966.
- Frobel, Folker et.al. *Dünya Ekonomisi Bunalım ve Siyasal Yapılar*, (derleme çeviriler), 1.b., İstanbul: Belge Yay., 1983.
- Frank, Andre Gunder. "Dünya Sistemi Bunalımında", (çev.Ümit Kıvanç) *Dünya Ekonomisiiçinde*, F. Frobel et.al., 1.b., İstanbul: Belge Yayınları: 23, ss.131-150.
- Greenaway, David. *International Trade Policy-From Tariffs to New Protectionism*, Hong Kong: The Macmillan Press Ltd., 1983.
- Grubel, Henry G. *International Monetary System*. Third Ed. Great Britain: Penguin Books, 1977.
- Gülalp, Haldun. "Türkiye'de İthal İkamesi Bunalımı ve Dışa Açılma", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Cilt:7, Sayı 1/2, 1980, ss.37-66.
- Güpgüpoğlu, Memduh. *Dış Ticaret ve Bankalar*, Ankara: T.Bankalar Birliği, 1972.
- Hinshaw, Randall (ed.) *The Economics of International Adjustment*. Baltimore: John Hopkins Press, 1971.
- Hirschman, Albert O. "The Political Economy of Import Substituting Industrialization in Latin America", *The Quarterly Journal of Economics*, Vol.82, No.1, 1968.

- . "The Turn to Authoritarianism in Latin America and the Search for Its Determinants", *The New Authoritarianism in Latin America*, ed. by D. Collier, Princeton N.J.: Princeton University Press, ss.61-98.
- Humphrey Thomas M. and Robert E. Keleher. *The Monetary Approach To The Balance of Payments, Exchange Rates and World Inflation*. USA: Praeger Pub., 1982.
- Ingram, James C. *International Economics*. USA: John Wiley and Sons, 1983.
- Itoh, Makoto. "Dünya Ekonomisinin Enflasyonel Bunalımı", *Dünya Ekonomisi* içinde, ss.152-167.
- Jaspersen, Frederick Z. and et.al., *Adjustment Experience and Growth Prospects of the Semi-Industrial Economies*, Washington D.C.: World Bank Staff Working Paper No.477, August 1981.
- Johnson, Harry G. "Money, Balance of Payments Theory and the International Monetary Problem", *Essays in International Finance No.124*, Nov. 1977, ss.1-26.
- . *Money, Trade and Economic Growth*, First ed. London: George Allen and Unwin Ltd., 1962.
- Kayra, Cahit. *Türkiye'nin Dış Ödemeler Dengesi Tahminleri Üzerine Düşünceler*. Ankara: TODAİE, 1972.
- Kazgan, Gülten. *Ekonomide Dış Açık Büyüme*. 1.b. Bilimsel Sorunlar Dizisi. İstanbul: Altın Kitaplar Yay., 1985.
- . "Türkiye'nin Dış Açık Sorunlarının Boyutları", *Para ve Kredi*, Sayı:9, Eylül 1981, ss.10-13.
- Kepenek, Yakup. *Gelişimi Üretim Yapısı ve Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi*. Ankara: ODTÜ, 1983.
- Kılıçbay, Ahmet. "Kalkınma ve Sanayileşme Stratejilerinin Ödemeler Dengesi Üzerindeki Etkileri", *Ödemeler Dengemizde Yapısal Sorunlar Semineri*, Ankara: Odalar Birliği, 4-5 Şubat 1976.
- Killick T. and M. Sutton. "Disequilibria, Financing and Adjustment in Developing Countries", *Adjustment and Financing in the Developing World*, ed. by T. Killick, Washington D.C.: IMF and Overseas Development Institute, 1982.

- Kindleberger, Charles P. *International Economics*. Third Ed. Homewood-Illinois: Richard D. Irwin Inc., 1963.
- Kojm, Christopher A. *The Problem of International Debt*. New York: The H.W. Wilson Co., 1984.
- Korum, Uğur. *Türk İmalât Sanayii ve İthal İkamesi: Bir Değerlendirme*. Ankara: SBF, 1977.
- Kreinin, Mordechai E. *International Economics-A Policy Approach*. USA: Harcourt B. Jovanovich Inc., 1971.
- Krueger Anne O. "Ekonominin Dışa Açılmasında Döviz Kuru Politikasının Rolü", *Türk Ekonomisinin Dışa Açılması Sorunları Semineri*. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, 1979, ss.107-137.
- . *Foreign Trade Regimes and Economic Development: Turkey Vol.I*. New York: National Bureau of Economic Research, 1974.
- . "Interactions Between Inflation and Trade Regime Objectives in Stabilisation Programs", *Economic Stabilisation in Developing Countries*, ed.by W.R. Cline and S. Weintraub, Washington D.C.: The Brookings Institution, 1981.
- . *Liberalization Attempts and Consequences*. New York: National Bureau of Economic Research, 1978.
- . "The Political Economy of the Rent-Seeking Society", *American Economic Review*, Vol.64, No.3, June 1974, ss.291-303.
- Lichtblau, John H. "What Factors Affect Oil Prices", *Oil and Gas Journal*, Vol.79, No.45, 1981, ss.198-204.
- Machlup, Fritz. *International Monetary Economics*. sec.imp. London: Allen and Unwin Ltd., 1970.
- Meade, James. "The Meaning of Internal Balance", *The Economic Journal*, September 1978, ss.423-435.
- Meade, James B. *Theory of International Economic Policy Vol.I-Balance of Payments*. London: Oxford Un. Press, 1951.
- Mundell, Robert A. "The Appropriate Use of Monetary and Fiscal Policy for Internal and External Stability", *IMF Staff Papers*, March 1962,

- Nelson, Douglas R. *The Political Structure of the New Protectionism*. Washington D.C.: World Bank Staff Working Paper No.171, 1981, (mimeo)
- Olgun, Hasan. *Türkiye'de Ödemeler Dengesi Para ve Enflasyon 1963-1976*. Ankara: ODTÜ, 1982.
- Öney, Erden. *Uluslararası Para Sistemi*, SBF Yayınları No.448, Ankara: Sevinç Mat., 1980.
- Öniş, Ziya. *Inflation and Import-Substituting Industrialization in Turkey (1950-1979): An Essay in Structuralist Analysis*. Manchester University Discussion Paper, 1982.
- Pamuk, Şevket. "İthal İkamesi, Döviz Darboğazları ve Türkiye 1947-1979", *Krizin Gelişimi ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu*, 1.b. K. Boratav, C. Keyder, Ş. Pamuk, İstanbul: Kaynak Yay., Nisan 1984.
- Perkins, Edward. *The World Economy in the Twentieth Century*. Cambridge Mass.: Schenkman Publishing Co. Inc., 1983.
- Root, Franklin D.-Roland L. Kramer and Maurice Y. d'Arlin. *International Trade and Finance-Theory and Policy, Practice*. Cincinnati Ohio: Southwestern Publishing Co., 1966.
- Prebisch, Raoul. "The Latin American Periphery in the Global System of f Capitalism", *Cepal Review*, April 1981, ss.143-150.
- Savaş, Vural. "Kalkınma Açısından Türk Dış Ticaret Politikası", *Ödemeler Dengesi ve Döviz Darboğazı Sorunumuz Semineri*, İstanbul: AIESEC, 16 Mayıs 1979.
- Scitovsky, Tibor. *Money and the Balance of Payments*. First Ed. London: George Allen and Unwin, 1969.
- Serin, Necdet. *Kalkınma ve Dış Ticaret: Azgelişmiş Ülkeler ve Türkiye Yönünden*, Ankara: Sevinç Mat., 1972.
- , "Sanayileşme Açısından İşgücü İhracatı ve İthalatı", *AİTİA Ekonomi Fak. Ekonomik Yaklaşım*, Cilt:3, Sayı:7, İlkbahar 1982.
- Seyidoğlu, Halil. *Türkiye'de Sanayileşme ve Dış Ticaret Politikası*. Ankara: Turhan Kitabevi, 1982.
- , *Uluslararası İktisat-Teori Politika ve Uygulama*. 2.b. Ankara: Turhan Kitabevi 1978.

- Snider, Delbert A. *Introduction to International Economics*. Sixth Ed. Homewood Illinois: R.D. Irwin Inc., 1975.
- Sodersten, Bo. *International Economics*. Hong Kong: The Mac Millan Press Ltd., 1981.
- Solomon, Robert. *The International Monetary System 1945-1981*. New York: Harper and Row Pub., 1982.
- Swoboda, Alexander. "Monetary Approaches to Worldwide Inflation", *Worldwide Inflation-Theory and Recent Experience*, ed.by. L.B. Krause and W.S. Salant, Washington D.C.: The Brookings Institute, 1977.
- Taylor, Lance. *Macro Models for Developing Countries*. USA: Mac Graw Hill Inc., 1979.
- The World Bank, *A Conceptual Approach to the Analysis of the External Debt of Developing Countries*, Second ed., Washington D.C.: World Bank Staff Working Paper, October 1984.
- Theberge, James D. (ed.). *Economics of Trade and Development*. New York: John Wiley and Sons Inc., 1968.
- Töre, Nahit. "1971 Sonrasında Türkiye'de İzlenen Döviz Kuru Politikası", *AİTİA Ekonomi Fak. Ekonomik Yaklaşım*. Yıl:2, Cilt:2, Sayı:1, 1981, ss.1-26.
- Tuncer, Baran. "Türkiye'nin Sanayileşme ve Sanayileşme Politikaları", *Türk Ekonomisinin Dışa Açılma Sorunları*, İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, 1979, ss.175-208.
- Uras, Güngör. "17 Sayılı Karara Tâbi Yabancı Sermaye, Türk Parası Kıymetini Koruma Mevzuatına Göre Yatırımları", *1975 Yılıının Sonunda Türk Ekonomisi*, İstanbul: TÜSİAD, Aralık 1975.
- Whitehead, Geoffrey. *Elements of International Trade and Payments*. Great Britain: Woodhead-Faulkner Ltd., 1983.
- Willett, Thomas D. *Floating Exchange Rates and International Monetary Reform*. Washington D.C.: American Institute Studies in Economic Policy, 1977.
- Yeager, Leland. *International Monetary Relations*, New York: Harper and Row, 1966.

B. BELGE-RAPOR-İSTATİSTİK ve DİĞER YAYINLAR

Avrupa Topluluğu. *AET-Türkiye İlişkileri*. Ankara: Avrupa Topluluğu Yay., 1977.

ANKA Ekonomik Bültenleri. 1978-79 yıllarına ait sayılar.

Business International. 22 Mart 1974.

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE). *İstatistik Yıllığı 1977*.

———. *İstatistik Yıllığı 1981*.

Devlet Planlama Teşkilâtı (DPT). *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı*. Ankara: Ocak 1963.

———. *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı*, Ankara: Kasım 1967.

———. *Yeni Strateji ve Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Plânı*. Ankara: Ağustos 1972.

———. *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Plânı*. Ankara: Nisan 1979.

———. *Dünya Ekonomik ve Sosyal Göstergeleri*. Ankara: Eylül 1980.

Euromoney. February 1979.

GATT. *International Trade 1974/75*. Geneva: 1975.

International Investor. November 1976.

IMF. *Annual Report 1981*.

———. *IFS Balance of Payments Supplement 1984*.

———. *IFS Supplement on Trade Statistics, 1983*.

Maliye Bakanlığı. *1979 Yıllık Ekonomik Rapor*.

———. *1980 Yıllık Ekonomik Rapor*.

———. *1981 Yıllık Ekonomik Rapor*.

———. *1982 Yıllık Ekonomik Rapor*.

OECD. *Turkey: Economic Survey*. Paris: 1978.

OECD. *Turkey: Economic Survey*. Paris: 1979.

Resmî Gazete 16 Eylül 1968.

Resmî Gazete 8 Mayıs 1975.

The World Bank, *Annual Report 1984*.

The World Bank, *Borrowing in International Capital Market*. Third Quarter, Dec. 1978, EC-181/173.

———. *Turkey: Policies and Problems of an Expanding Economy, Vol.I ve Vol.II*. Washington D.C., 1975.

———. *Turkey: Policies and Prospects for Growth*. Washington D.C., 1980.

———. *Turkey: Industrialization and Trade Strategy*. Washington D.C., 1982..

———. *World Debt Tables 1982-83 Edition*.

———. *World Development Report 1978*.

———. *World Development Report 1979*.

———. *World Development Report 1980*.

———. *World Development Report 1982*.

TC Merkez Bankası 1970 Yıllık Rapor.

———. 1971 Yıllık Rapor.

———. 1977 Yıllık Rapor.

———. 1980 Yıllık Rapor.

———. 1982 Yıllık Rapor.

TÜSİAD. *1978 Yılına Girerken Türk Ekonomisi*. İstanbul: 20 Ocak 1978.

Türkiye Ticaret ve Sanayi Odaları ve Borsalar Birliği. *İktisadi Rapor 1980*. Ankara.

———. *İktisadi Rapor 1983*. Ankara.

Turkish Daily News. 22 November 1978.

United Nations (UN.). *World Economic Survey 1985*.

UNCTAD. *Publication No. TD/B/712 (Report)*. Geneva: 1978.

———. *Statistical Pocket Book 1984*.